

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET MİTHAT EFENDİ'DE MEDENİYET
TASAVVURU

Muhammed İkbāl UZUN

Danışman
Doç. Dr. Kasım MÜMİNOĞLU

İZMİR – 2024

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : MUHAMMED İKBAL UZUN
Öğrenci No : 2014802115
Tez Başlığı : Ahmet Mithat Efendi'de Medeniyet Tasavvuru

Savunma Tarihi : 10.05.2024
Danışmanı : Doç. Dr. Kasım MÜMİNOĞLU

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Doç. Dr. Kasım MÜMİNOĞLU	-Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Mehmet TÜRKERİ	-Dokuz Eylül Üniversitesi	
Doç.Dr.Fazıl KARAHAN	- Pamukkale Üniversitesi	

MUHAMMED İKBAL UZUN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği() / oy çokluğu() ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Asuman ALTAY
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Ahmet Mithat Efendi’de Medeniyet Tasavvuru” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2024

Muhammed İkbāl

UZUN

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Ahmet Mithat Efendi’de Medeniyet Tasavvuru
M. İkbāl UZUN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Felsefe ve Din Bilimleri Programı

“Ahmet Mithat Efendi’de Medeniyet Tasavvuru” adlı çalışmamız Osmanlı Devleti’nin en buhranlı dönemlerinden olan on dokuzuncu yüzyılda döneminin önemli yazar ve düşünürlerinden Ahmet Mithat Efendi’nin medeniyet düşüncesini ve bu düşünceyi oluşturan temel unsurları açıklamayı amaçlamaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı toplumu önemli bir değişimin içerisindeydi. Bilim ve teknik olarak Batı’nın gerisinde kalan Osmanlı Devleti’nin bu geri kalmışlığa çözüm aradığı görülür. Bu arayışın neticesinde Osmanlı Devleti Batı kültürünün etkisini hissetmeye başlar. Bu Batılılaşma hareketleri ile birlikte Batılılaşmanın tam olarak nasıl olacağı ile ilgili birçok görüş ortaya çıkar. Ahmet Mithat Efendi de bu konunun farkında olan dönemin önemli aydın kişilerinden biridir. Osmanlı toplumunun bu medeniyet krizini aşabilmesi için birçok edebi eser ortaya koyar. Ona göre Osmanlı Devleti teknik anlamda Batı’yı örnek almalıdır. Fakat O medeniyetin bir de manevi ve ahlaki tarafından bahseder ve bu konuda Osmanlı Devleti’nin Batı’nın çok daha ilerisinde olduğunu belirtir. Bu sebeple Batı’nın teknik yönünün örnek alınması gerektiğini söylerken kendi ahlaki ve manevi değerlerimizi de muhafaza etmemizi ister. Özellikle yazmış olduğu eserleri bir araç olarak kullanarak toplumu eğitmeyi amaçlayan Ahmet Mithat Efendi metot olarak Batı’da ki ilerlemeci anlayışı esas alır ve manevi değerlerini yitirmeden çağdaşlaşmayı hedefler.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Mithat Efendi, Medeniyet, Terakki, Osmanlı, Batı, Modernleşme, Tanzimat, On Dokuzuncu Yüzyıl,

ABSTRACT

Master's Thesis

Ahmet Mithat Efendi's Imagination of Civilization

M. İkbāl UZUN

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

The aim of our "Ahmet Mithat Efendi's Imagination of Civilization" study is to explain the civilization consideration of the Ahmet Mithat Efendi, one of the most important author and philosopher of the nineteenth century which is the one of the most depressed periods of the Ottoman Empire, and the basic elements of this consideration.

In the nineteenth century, Ottoman society was in a state of significant change. It is seen that the Ottoman Empire, which fell behind the West in the field of science and technology, was looking for a solution to this backwardness. As a result of this search, the Ottoman Empire began to feel the influence of Western culture. With these Westernization movements, many opinions emerge about exactly how Westernization will occur. Ahmet Mithat Efendi is one of the important intellectuals of the time who was aware of this issue. He produced many literary works to help the Ottoman society overcome this civilization crisis. According to him, the Ottoman Empire should take the West as an example in technical terms. However, he also talks about the spiritual and moral side of civilization and states that the Ottoman Empire was much ahead of the West in this regard. For this reason, while saying that the technical aspect of the West should be taken as an example, he also wants us to preserve our own moral and spiritual values. Aiming to educate the society, especially by using his works as a tool, Ahmet Mithat Efendi bases his method on the progressive approach in the West and aims to modernize without losing his spiritual values.

Keywords: Ahmet Mithat Efendi, Civilization, Progress, Ottoman Empire, Western Civilization, Modernization, Tanzimat, Nineteenth Century.

AHMET MİTHAT EFENDİ'DE MEDENİYET TASAVVURU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
EKLER LİSTESİ	x

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN HAYATI

1.1. HAYATI	3
1.2.ESERLERİ	8

İKİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKA PLAN

2.1. AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME BAKIŞ.	13
2.1.1. Tanzimat Dönemi	13
2.1.2. Abdülhamit Dönemi	19
2.1.3. Batı'nın Durumu	21
2.2. MEDENİYET KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ	24
2.2.1. Medeniyet Kavramına Dair	25
2.2.2. On Dokuzuncu Yüzyıl Medeniyet Kavramı	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN MEDENİYET ANLAYIŞI

3.1. AHMET MİTHAT EFENDİ VE SİYASET	37
-------------------------------------	----

3.1.1. Medeniyet Tasavvurunda Siyasetin Konumu	37
3.1.2. Osmanlıcılık Fikri	43
3.2. AHMET MİTHAT EFENDİ VE FELSEFE	51
3.2.1 Felsefi Görüşleri	51
3.2.2. Materyalizm Savunucusu Olarak Ahmet Mithat Efendi	55
3.2.3. Materyalizm Eleştirmeni Olarak Ahmet Mithat Efendi	58
3.3. AHMET MİTHAT EFENDİ VE DİN	61
3.3.1. İslam ve İslam Medeniyeti	62
3.3.2. Hristiyanlık Eleştirileri	69
3.4. AHMET MİTHAT EFENDİ VE BİLİM	71
3.4.1. Şarkiyatçılar Kongresi Perspektifinde Bilim ve Medeniyet	73
3.4.2. Din Bilim İlişkisi	76
3.4.3. İktisat Düşüncesi ve Girişimciliği	80
3.5. AHMET MİTHAT EFENDİ VE EDEBİYAT	85
3.5.1. Edebiyat Anlayışı	85
3.5.2. Romancılığında Medeniyet Vurgusu	88
3.5.3. Dil ve Medeniyet	93
3.6. AHMET MİTHAT EFENDİ VE EĞİTİM	96
3.6.1. Hacı-i Evvel	97
3.6.2. Eğitime Dair Görüşleri	99
3.6.3. Medeniyet İnşasında Kadının Eğitimi	103
3.7. AHMET MİTHAT EFENDİ VE SANAT	106
3.7.1. Müzik	107
3.7.2. Resim ve Heykel	109
3.7.3. Tiyatro	110
SONUÇ	114
KAYNAKÇA	118
EKLER	

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
Ed.	Editör
MTT	Modern Türkiye Tarihi
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya

EKLER LİSTESİ

EK 1: Ahmet Mithat Efendi'nin Hayatının Kronolojisi

ek s.1

EK 2: Ahmet Mithat Efendi Dönemine Ait Roman Kronolojisi

ek s.4

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin özellikle Karlofça anlaşmasından sonra yaşamış olduğu toprak kayıpları Devleti bazı sorgulamalar yapmak zorunda bırakmıştır. Özellikle Batı'nın askeri alanda yaşadığı gelişmeleri ilk etapta tespit etmek isteyen Osmanlı Devleti bu anlamda birtakım yenilik hareketlerine başlamıştır.

Ahmet Mithat Efendi de Osmanlı Devleti'nde önemli kırılmaların olduğu bir zaman diliminde yaşamış ve yaşadığı çağa etki etmiş bir yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. On dokuzuncu yüzyıl olarak ifade edebileceğimiz bu zaman dilimi gerek Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinin son demlerini temsil etmesi bakımından gerekse bu dönemde yaşanan gelişmelerin daha sonraki yıllar için önemli açılımlara gebe olması bakımından oldukça önem arz etmektedir. Öyle ki; günümüze dek etkilerini sürdürmüş ve sürdürmeye devam edecek olan bu önemli dönem, Ahmet Mithat Efendi gibi bir yazarı, zamanın ruhu içerisinde anlamaya çalışmak oldukça değerlidir. Öte yandan yaptığımız çalışmalar bize göstermektedir ki; Ahmet Mithat Efendi'nin hayatı da tıpkı yaşadığı dönem gibi gelgitlerle doludur. On dokuzuncu yüzyılın buhranı ve karmaşası ile Ahmet Mithat Efendi'nin sürekli eser yazan üretken yapısı birleşince ortaya araştırma yapma açısından birtakım zorluklar çıkabilmektedir. Buna ilaveten on dokuzuncu yüzyılı buhranlı bir geçiş dönemi olarak değerlendirirken bu buhranın temelinde esas olarak bir medeniyet krizinin yattığını da rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu sebeple bizler de dönemin önde gelen yazarlarından olan Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönem içindeki medeniyet düşüncesini anlamaya ve açıklamaya çalıştık.

Üretken bir yazar olan Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinin yanında Ahmet Mithat Efendi üzerine yazılan eser, makale ve tezlerin de sayıca fazla olduğu görülmektedir. Buna bir de Osmanlı Devleti'nin belki de en tartışmalı dönemi olan, içinde; Tanzimat Fermanı, Kanun-i Esasi, Meşrutiyetler gibi oldukça önemli gelişmeleri barındıran on dokuzuncu yüzyıl üzerine yazılan eser, makale ve tezler eklenince karşımıza çok büyük bir külliyyatın çıktığını görüyoruz. Bu durumu kaynaklara ulaşma açısından avantaj gibi düşünmenin yanında araştırmanın genişliği ve karmaşasının yaratacağı kararsızlık açısından ise dezavantaj olarak düşünebiliriz.

Burada gerek Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerini ve onun adına yazılmış eserleri, gerek Ahmet Mithat Efendi'nin her anı bir aksiyon içinde geçen hayatını gerekse yaşanan zaman diliminin sahip olduğu kritik rolü; medeniyet fikri etrafında tartışmaya çalışarak araştırmamızı sınırlandırmayı amaçladık. Bunun için tezimizi üç ana bölüm olarak ele aldık.

Birinci bölümümüzde; Ahmet Mithat Efendi'nin hayatına ve eserlerine kısaca değinmeye çalıştık.

İkinci bölümümüzde yaşadığı döneme ve medeniyet kavramı üzerinden yapılan bazı tartışmalara yer verdik. On dokuzuncu yüzyılda medeniyet kavramının önemi dönemin dinamikleri açısından çok kritiktir. Özellikle o dönem aydınları için medeniyet krizi çözülmesi gereken en başat sorunlardandır. Ahmet Mithat Efendi'de halkını bilgilendirmek gibi bir amaç ile bu konuyu kendine dert edinmiştir. Bu sebeple de bu bölümde amacımız; medeniyet fikrinin Ahmet Mithat Efendi'nin hayatı ve o dönem açısından neden önemli ve kritik bir kavram olduğunu anlamak için zemin hazırlamaktır.

Üçüncü bölümümüzde ise bu zemin üzerinden Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvurunu anlamaya çalıştık. Bunu yaparken bir toplumun gelişiminde etken olan temel unsurları belirlemeye çalışarak bu minval üzerinden açıklamayı amaçladık. Onun için; siyaset, felsefe, din, edebiyat, bilim, eğitim gibi temel hareket alanları belirleyerek, Ahmet Mithat Efendi'nin bu alanlardaki görüşlerini medeniyet fikri bağlamında açıklamaya çalıştık. Sonuç olarak bu araştırmamızın; yaşadığı toplum üzerinde büyük bir etki alanına sahip olan yazarımızın nasıl bir yaklaşım ve metot ile medeniyet anlayışı geliştirdiğini anlamamıza yardımcı olacağını umuyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN HAYATI

Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvurunu doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için onun yaşamına ve yaşadığı döneme genel hatlarıyla bakmamız gerektiği düşüncesindeyiz. Şüphesiz her yazar ve düşünür gibi Ahmet Mithat Efendi'nin de hayatında yaşadığı mücadeleler ve kırılmalar onun eserlerine yansımış ve hayata karşı bakış açısını şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Yine buna paralel olarak yaşadığı dönemin şartlarının da onun düşünce dünyasının şekillenmesine olan etkisini görmek gerekir. İşte bu ilk bölümde onun medeniyet tasavvurunun şekillendirmesine etkisi olduğunu düşündüğümüz hayatını, eserlerini ve her ikisi arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışacağız.

1.1. HAYATI

Ahmet Mithat Efendi Rusların 1829 yılında Kafkasya'yı işgal etmesiyle bu bölgeden göç etmek zorunda kalan bir anne ile Anadolu'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş bir babanın oğludur.¹ 1844 yılında İstanbul'da Tophane'de Kumbaracılar Yokuşu civarında bir mahallede doğar. Ahmet Mithat Efendi'nin ailesi ekonomik olarak iyi bir durumda değildir. Kendisi fakir bir esnaf ailesinde yetişmiştir. Babası bezci esnafından Hacı Süleyman Ağa'dır. Ahmet Mithat Efendi'nin abisi olan Hafız Ağa Vidin'de yaşamaktadır. Ahmet Mithat Efendi ailesi ile birlikte abisinin yanına Vidin'e gider ve kendisi ilk tahsiline burada başlar. Fakat burada çok fazla durmadan geri dönmek durumunda kalır. 1857 yılında Mısır çarşısında bir attarın yanına çırak olarak verilen Ahmet Mithat Efendi 1861 yılına kadar burada çalışır.² Ahmet Mithat Efendi çok zor bir çocukluk dönemi geçirdiği anlaşılmaktadır. Orhan Okay'ın ifadesi ile söylersek: *“Romancının çocukluk yılları, daha sonra bazı eserlerinde görüleceği üzere rahat ve müreffeh bir konak hayatının dadılar ve mürebbiyeler elinde büyüyen*

¹ M. Orhan Okay, “Ahmet Mithat Efendi”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C 2, İstanbul, 1989, s. 100.

² Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 28. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 437.

bahtiyar bebekleri gibi değil, Rakım Efendi'den daha müşkül ve çetin şartlar içinde geçer.”³*

Ahmet Mithat Efendi'nin çocukluk yıllarında geçirdiği bu zorlu** dönem onun hayata sarılışı açısından motive edici bir etki yarattığını söyleyebiliriz. Nitekim Çonoğlu yine mezkûr eserinde bu durumu Ahmet Mithat Efendi'nin de ifadesiyle şu şekilde belirtir: “Ahmet'in, içinde bulunduğu zor şartları aşma ve yükselme arzusunun gitgide kuvvetlenmesinde, “En tesirli kuvvet macunu sefalettir. Ben, onu çeke çeke kuvvetlendim.” Sözleriyle ifade ettiği yaşantının da payı olmalıdır.”⁴

Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı bu sıkıntılara rağmen yukarıda da ifade ettiğimiz gibi içindeki okuma aşkı hiç sönmemiş hatta daha da alevlenmiştir. Çıraklık yaptığı esnada çarşı esnafından Hacı İbrahim Efendi'den evine giderek okuma yazma öğrenip bunun yanında Galata'da bir yabancından Fransızca öğrenmeye başlar. Abisi Hafız İbrahim 1861 yılında ailesini tekrar yanına aldırır. Ahmet Mithat Efendi de burada Niş Rüştîyesi'ne girer ve 1864 yılında mezun olur. Aynı sene Rusçuk'a gider ve burada abisinin de girişimleriyle Tuna Vilayeti Mektubi Kalemi 'ne girer.⁵

O zamanlar asıl adı yalnızca Ahmet olan yazarımız dönemin önemli simalarından biri olan Mithat Paşa'nın dikkatini çeker. Mithat Paşa kendisine alaka gösterir ki Ahmet Mithat Efendi'ye Mithat ismini de kendisi verir. Yine memuriyeti sırasında Dragan Efendi'den ve Cankof isimli bir Bulgar'dan Fransızca dersleri alarak kendisini geliştirmeye devam eder.⁶

Mithat Paşa gibi Ahmet Mithat Efendi'nin hayatında etkili olmuş, onun düşüncelerine yön vermiş başka isimler de olmuştur. Bunlardan biri de Muhacirin Komisyonu Reisi Şakir Bey'dir. Ahmet Mithat Efendi'nin o dönem abisi ile yaşadığı

* Ahmet Mithat Efendi'nin en meşhur romanlarından biri olan Felatun Bey ve Rakım Efendi'deki karakter kastedilmektedir. Biz de ilerleyen bölümlerde bu esere başvuracağız.

³ M. Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, Ekim 2017, (Ahmet Mithat), s. 22.

** Ahmet Mithat Efendi'nin çocukluk döneminde yaşadığı bu sıkıntılı dönem Salim Çonoğlu'nun *Hikaye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi* adlı eserinin *Aktar Çıraklığından Yazı İşçiliğine Uzanan Hayat* bölümünde detaylı bilgilere yer verilmiştir. Mesela onun bir dilim kuru ekmek yiyebilmek için sabah namazında kalkarak Boğazkesen'den Mısır Çarşısı'na yürüyerek gittiği... Hatta soğuk havalarda dahi çıplak ayak ve incecik elbiselerle bu yolculuğu yaptığı... Bunun yanında yanına çırak olarak verilen ustasının da merhametsiz tavırları olduğu... Hem babasından hem ustasından sürekli dayak yediği... Hatta bu yediği dayaklara nasıl dayandığına kendisinin bile şaşırıp kaldığına dair ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Salim Çonoğlu, **Hikâye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s.28-29.

⁴ Çonoğlu, s. 29.

⁵ Tanpınar, s. 437.

⁶ Okay, Ahmet Mithat, s. 22

bazı sorunlar neticesinde onun evini terk eder ve kalemdeki görevini de bırakarak hayatını tapu defteri kopya ederek kazanmaya başlar (1867). İşte Şakir Bey ile tanışması da Şakir Bey'in kendisini elindeki tapu defterleriyle görmesi ve bu durumu merak etmesi neticesinde gerçekleşir. Daha sonra Şakir Bey ile dost olur ve onun himayesinde yaşamaya başlar.⁷ Şakir Bey, asker, şair, filozof gibi birçok görev ve özelliklere sahip çok yönlü bir insan olarak Ahmet Mithat Efendi'de hayranlık uyandıracaktır. Yazarımız onun yanında uzun bir misafirlik geçirir. Üstelik Şakir Bey kendisine zengin kütüphanesini de açacak ve Ahmet Mithat Efendi'nin istediği gibi çalışmasına imkân sağlayacaktır. Şakir Bey ile beraber aslen Romanyalı olan keman çalan karısı da onun üzerinde ilk Batılı kültürün tesirini bırakacaktır.⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin kendi hayatını anlattığı “*Menfa*” adlı eserinde Şakir Bey'in hayatına tesiri konusundaki anısı şöyledir:

Ertesi sabah beni uykudan uyandıran şey oda kapısının açılmasından hasıl olan gürültüydü. Gözümü açtım. Karşımda Şakir Bey'i gördüm. Sabah-ı şerifleri hayırlaştıktan sonra dedi ki “İşte sana bir oda kitaplar dahi yanı başında. Gündüz istediğin yerlerde gez. Akşamları buraya gelmeli. Vekilharcın odasında sürünmek sana layık değildir. Yazı yazmak istiyorsan tapu yazma! Yazı yaz Telif et, tercüme et. Senin telif ve tercüme olan istidatın meydandadır.”⁹

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere; Ahmet Mithat Efendi'nin Batı hakkındaki fikirlerini okuduğu yayınların dışında özellikle Şakir Bey ve ailesinin yaşantısını müşahade ederek edinmiş olduğunu da görmekteyiz. Zaten burada özellikle hayatına etki eden bu kişilere vurgu yapmamızın sebebi de Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet düşüncesinin oluşmasına olan etkileridir. Bu kişilerden bir diğeri ise; Osman Hamdi Bey'dir. Kendisi Ahmet Mithat Efendi ile aynı yaşlarda fakat imkânları açısından daha iyi durumda olan, on iki yıl Avrupa'da kalmış bir ressam, arkeolog ve daha sonraları müze müdürü olarak şöhret bulacak bir zattır. Ahmet Mithat Efendi Osman Hamdi Bey ile Bağdat vilayetinde tanışır. Mithat Paşa'nın tayini Bağdat'a çıkmıştır ve Ahmet Mithat Efendi'yi de yanında götürerek orada çıkaracağı Zevra gazetesinin başına getirir (1869). İşte burada tanıştığı Osman Hamdi Bey ile dostluk kuran Ahmet Mithat Efendi özellikle onun verdiği birtakım tavsiyelere uyar. Özellikle okumaya olan azmini gören Osman Hamdi Bey ona bazı önemli eserlerim listesini verir, hatta bazılarını kendi adına sipariş ettirerek Ahmet

⁷ Tanpınar, s. 438.

⁸ Okay, Ahmet Mithat, s. 23.

⁹ Ahmet Mithat Efendi, **Menfa**, Tarih ve Toplum Kitaplığı, İstanbul, 1988,(Menfa) ss. 28-29.

Mithat Efendi'nin bu kitaplara ulaşmasına vesile olur.¹⁰ Yine kendisi “Menfa” adlı eserinde bu olayı şu şekilde dile getirir:

*Bahs ü cidale olan merakımız malum a! Biz kemal-i acz ü iftirakımızla beraber bu zat ile dahi pençe pençeye geldik. Mücadele değil münazaa ve muharebe derecelerini bulduk. Kendisi bizim tahsili hiç mertebesinde görerek, bizde kuvvetlice bir zekâdan başka meziyet bulamadı. Cehlim bu bahiste de yüzüme vurulmasından badi-i emrde muztarip kaldımsa da, artık sebkât eden tecrübelerim bu yolda dahi bize bir istifade kapısı açılacağını irae etmesiyle memnuniyetim ıztırabımı takip eyledi. Birader, gerçekten tevsi-i malumata merakım varsa bazı esaslı kitapların esamisini vereyim. Paraya acıma bunları celbet, oku. Mebahiste taamuk et ondan sonra işe karış dedi. Ve bu fikir bence de savap görülmekle defteri tanzim eylediyse de Avrupa'dan Bağdad'a kitap celbi bence mümkün olamadığından, yine kendisi Paris'e sipariş ederek bir hayli kitaplar getirtti. Doğrusu ya gerek bu kitaplardan ve gerek mir-i mumailahin sair mübahesatından ettiğim istifadenin her zaman teşekkürüne borçluyum.*¹¹

Şakir Bey ve Osman Hamdi Bey; Ahmet Mithat Efendi'nin yönünü batıya çevirmiş ve yine bu iki isim üzerinden Ahmet Mithat Efendi Batı'yı yani Avrupa'yı tanıtmaya başlamıştır. Fakat yine Bağdat'ta iken onu etkileyen yeni bir kişi ile tanışmıştır. Şirazlı Muhammed Bakır Can Muattar isimindeki bu zat Ahmet Mithat Efendi'nin yönünü batıdan doğuya döndürür. Can Muattar Okay'ın ifadesi ile “nev-i şahsına münhasır bir zattır.” Zira kendisi yine Okay'ın ifadeleri ile; “yarı meczup, yarı filozof, derviş-meşrep bir adamdır.” Fakat bunun yanında Farsça, Arapça, Hintçe, İbranice ve İngilizce bilmektedir. Ayrıca çeşitli dinlere de girip çıkmıştır. Can Muattarın bu farklı çizgisi Ahmet Mithat Efendi'nin dünya görüşünün genişlemesine etki ettiğini söyleyebiliriz. Ahmet Mithat Efendi yine kendisinden doğu ilimlerini, felsefesini öğrenir. Hatta Okay; yazarın hadislerle tenkidi bir gözle bakmasına da Can Muattar isimli bu zatın sebep olduğu yönünde bir değerlendirme de bulunmuştur.¹²

Ahmet Mithat Efendi Basra mutasarrıfı olan abisi Hafız Paşa'nın ölümünden sonra ekonomik gerekçeler yüzünden İstanbul'a dönüş yapar (1871). İstanbul'da yazarlık yapmanın yanında evine kurduğu küçük bir basımevinde kitaplarını ailesi ile

¹⁰ Okay, Ahmet Mithat, ss. 23-24.

¹¹ Ahmet Mithat, Menfa, ss. 42-43.

¹² Okay, Ahmet Mithat, s. 24.

basmaya başlar ve dağıtımını da kitap satıcılığı yapan dükkânlara götürerek bizzat kendisi yapar.¹³

Ahmet Mithat Efendi'nin hayatında ki en önemli gelişmelerden biri Genç Osmanlılar ile birlikte Rodos'a sürgüne gönderilmesidir. Bu olay 1873 yılında gerçekleşir. Kendisi bu sürgünün sebebinin tam olarak bilmediğini iddia ederken, bu konuda Namık Kemal ve arkadaşlarının kurbanı olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ Ahmet Mithat Efendi'nin her ne kadar neden sürgün edildiğine dair tam bir kanaati oluşmamışsa da bu konuda çeşitli görüş ve tartışmalar mevcuttur. Mesela Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi" adlı eserinde Ahmet Mithat Efendi'nin Dağarcık'ta çıkan "Duvarın Bir Sada" adlı yazısının İslam inancının aleyhinde sayıldığı için sürgün edildiği bilgisini vermektedir.¹⁵ Ahmet Mithat Efendi'nin Rodos sürgünü tam üç yıl sürer. Padişahın değişmesi ile birlikte 1876 yılında affedilir.

Hayatının bu döneminde Ahmet Mithat Efendi'nin yönetimle arasını iyi tutması sonucu yine devlet destekli gazeteler çıkarmaya başlar ve yayın hayatına devam eder. 1876 yılında kurduğu Tercüman- Hakikat gazetesini Abdülhamit'ten aldığı maddi destekle beraber II. Meşrutiyet(1908) devrine kadar sürdürür. Ayrıca kendisi de bu gazetede, makale, hikâye, roman gibi alanlarda yazılar kaleme alır. Yine bu gazete Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi gibi önemli yazarların yetişmesinde kilit rol oynar.¹⁶ Ahmet Mithat Efendi'nin yönetimle olan bu iyi ilişkileri ona bambaşka kapılarda açmıştır. Mesela 1889 yılında Stockholm'de yapılan Müsteşrikler kongresine Osmanlı temsilcisi olarak seçilir ve bu vesile ile daha önce Batı'yı daha ziyade kitaplardan tanıyan yazarımız, bizatihi Avrupa'yı iki buçuk ay gezip görme fırsatını yakalar. Bu kongre ile ilgili yine detaylı bilgileri ilerleyen bölümlerde vereceğiz. Bu kongre vesilesi ile yapmış olduğu geziyi Carter V. Findley Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da ismiyle müstakil bir eser olarak yazmıştır.¹⁷ Yine bu geziyi tüm detayları ile bizzat kendisinin anlattığı "Avrupa'da Bir Cevlan" isimli müstakil eseri mevcuttur.

¹³ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 12. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 144.

¹⁴ Tanpınar s. 442.

¹⁵ Ülken, s. 144.

¹⁶ Ülken, s. 145.

¹⁷ Bkz. Carter V. Findley, **Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da**, çev. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999 (Ahmet Mithat)

Yirminci yüzyılın başlarına kadar popüler ve etkin bir yazar olan Ahmet Mithat Efendi'nin daha sonraları özellikle Edebiyat-ı Cedide neslinin parlak devrinde bu etkinliğini ve popülaritesini kaybettiğini söyleyebiliriz. Hatta 1908 yılından sonra yazıları eskisi gibi ilgi görmediği için yazarlık hayatını sonlandırır ve çeşitli okullarda dinler tarihi, tarih ve pedagoji gibi alanlarda öğretmenlik yapmaya başlar. Darüşşafaka'da da parasız olarak öğretmenlik yapar. Burada nöbetçi olduğu bir gece kalp krizi geçirerek 28 Aralık 1912 tarihinde vefat eder.¹⁸

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi'nin hayatında yaşadığı kırılmalar, yaşadığı dönemde etkisi ile onun hayata bakış açısını şekillendirmiştir. Onun medeniyet tasavvurunu anlayabilmek için bu arka planı da göz önüne almak gerektiği aşîkârdır. Son olarak gerek Ahmet Mithat Efendi'nin hayatını bütünüyle görebilme açısından gerekse hem kendisinin hem dönemin yayın hayatını anlayabilmek maksadıyla ekler bölümünde iki tane kronolojiye yer vermeyi uygun bulduk. İlki Nüket Esen'in "Hikâye Anlatan Adam; Ahmet Mithat" adlı eserinde sade ve anlaşılır bir şekilde verdiği Ahmet Mithat Efendi'nin hayatının kronolojisi olacaktır.¹⁹ İkincisi ise Fazıl Gökçek'in "Küllerinden Doğan Anka –Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar" adlı eserinde derlediği kronoloji olacaktır.²⁰

1.2. ESERLERİ

Ahmet Mithat Efendi'nin eserleri hayatı için oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Zira yazmak onun hayatının en önemli amacıdır diyebiliriz. Hiç durmadan üreten bir yazar olarak yüzlerce eser kaleme almıştır. Onun romanları ile ilgili bir kronolojiyi ekler bölümünde verdiğimizizi yukarı da ifade etmiştik. O yüzden bütün eserlerine burada yer vermek yerine başlıca eserlerine değinerek eserlerinin genel karakteristik özelliklerine değinerek, hayatı ve eserleri arasındaki ilişkiye de vurgu yaparak bu bölümü tamamlamanın daha faydalı olacağı kanısındayız.

Belli başlı eserleri şunlardır:²¹

¹⁸ Ülken, s.146

¹⁹ Nüket Esen, **Hikâye Anlatan Adam**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 36-37-38.

²⁰ Fazıl Gökçek, **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 36.

²¹ Bu kısım Orhan Okay'ın İslam Ansiklopedisi için yazdığı Ahmet Mithat Efendi maddesinden alınmıştır. M. ORHAN OKAY, "Ahmed Midhat Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-midhat-efendi> (04.02.2024).

Hikâye ve Romanlar:

Letâif-i Rivâyât (25 kitap, 1870-1893),
Hasan Mellâh (1874), *Hüseyin Fellâh* (1875),
Felâtun Bey ile Râkım Efendi (1875),
Paris 'te Bir Türk (1876),
Süleyman Muslî (1877),
Kafkas (1877),
Karnaval (1881),
Acâib-i Âlem (1882),
Arnavutlar-Solyotlar (1888),
Demir Bey (1888),
Müşâhedât (1891),
Ahmed Metin ve Şirzad (1892),
Taaffüf (1895),
Mesâil-i Muğlaka (1898),
Jön Türk (1910).

Diğer Eserleri:

Ekonomi Politik (1874),
Menfâ (1876),
Üss-i İnkılâb (1877-1878),
Kâinat (1871-1881, I-XV),
Mufasssal (1885-1887),
Müdâfaa (1883-1885),
Şopenhavr'ın Hikmet-i Cedîdesi (1887),
Beşir Fuad (1887),
Hallü'l-ukad (1889),
Ahbâr-ı Âsâra Ta'mîm-i Enzâr (1890),
Avrupa'da Bir Cevlân (1890),
İstibşâr (1892),
Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye (1894),
Nizâ-i İlm ü Dîn (John William Draper'in *History of the Conflict between Religion and Science* adlı eserinin Fransızca'sından [*Les de la Science et la religion*])

yaptığı küçük boy dört ciltlik tercüme 1895-1900). Ahmet Mithat, yaptığı açıklama ve tenkitler dolayısıyla esere “İslâm ve Ulûm” adını da verir.

Onun daha bunların dışında gazete ve dergi yazıları, tiyatro eserleri, çevirileri gibi başlıklar içeren onlarca eseri daha bulunmaktadır. Ahmet Mithat Efendi’nin bu denli çok eser ortaya koymuş olmasının başlı başına bir başarı olduğunu söyleyebiliriz. Zira o diğer birçok Tanzimat yazarı gibi imkanları uygun bir ortamda yetişmemiş yoksul bir ailede çok zor şartlar altında okumayı öğrenerek bu noktaya gelmiştir.²² Onu bu denli yazmaya iten temel güdünün de Medeniyet düşüncesi ile bağlantılı olduğunu görmekteyiz. Zira onun medenileşme hamlesinde çıkış noktası halkın belli bir eğitim seviyesine ulaşması yer almaktadır. O yüzden temel gayesi halkı okumaya teşvik etmek ve bu vesileyle halkı eğitmektir. Bu sebeple de o eserlerinde sanatsal kaygıyı göz ardı ederek öğretici ve bilgi verici bir edebiyat anlayışını benimsemiştir. Zira onun zamanında ülke insanlarının yüzde doksanın bir bilgisizlik içinde olduğu bu sebeple ilk etapta onlara edebi eserden ziyade öğretici ve bilgi verici eserler vermenin daha doğru olduğu kendisi tarafından ifade edilmiştir.²³

Berkes, onun ortaya koyduğu eserler ve yazarlığı ile genç kalemlere de yol açtığını şu şekilde ifade etmiştir:

*Bir yandan yeni yetişmekte olan genç yazarları korurken, kendisi de yazarlık tarihinde yeni çıgırlar açtı. Bu çıgırlarda Ahmet Mithat'ın sadece bir öğretici değil, aynı zamanda düşündürücü bir rol oynadığını da kabul etmek zorundayız. Onun belki en büyük sırrı halk hikâyeciliğini, onun eğlendirirken öğreten ve düşündüren tekniğini kavramış olmasıdır. Onun dili, Namık Kemal'inki gibi şimşeklerin çakmasını, göklerin gürlemesini andırmaz; meddahların halk tarafından zevkle dinlenen hikâyelerini andırır. Türk dilinde roman yazarlığının öncüsü ve teşvikçisi de olmuştur. Onun sayısız denecek kadar çoklukta yazılmış romanlarının bugün hiçbir edebî değeri kalmamıştır; fakat kendi zamanında, bunların halk geleneğine aykırı gelmeyen üç yanı vardı: Öğretme, okurla konuşma, hikâyeden ders çıkarma.*²⁴

Bu noktadan sonra yönümüzü biraz da onun eserleri ile hayatı arasındaki ilişkiye çevirelim. Kimi yazarların ortaya koyduğu eserlerinde yaşamış olduğu hayatın etkilerini bazen doğrudan bazen de dolaylı bir şekilde görmekteyiz. Bu etkilenmenin derecesi de hiç şüphesiz yazara göre değişmektedir. Ahmet Mithat Efendi de hayatı ve eserleri arasındaki alışverişin oldukça fazla olduğu kişilerden

²² Çonoğlu, s. 27.

²³ Ahmet Mithat Efendi, **Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yahut Alafranga**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, (Alafranga) s. 46

²⁴ Niyazi Berkes. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 4.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 372.

biridir. Onun; devletin ve toplumun içinde bulunduğu durumdan dolayı halkı eğitmek gibi bir gayesi vardır. Bu gayenin bir neticesi olarak da eserlerinde doğrudan halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme çabasının olduğunu görmekteyiz. Özellikle roman türünde eserler kaleme alan yazarımız her ne kadar buradaki hikâyelerini kurgu üzerinden şekillendirmişse de bu kurguların yaşamdan esinlendiği bir gerçektir. Bu sebeple bir yazarın yazdıklarının temel kaynaklarından biri de hayatın kendisidir. Ahmet Mithat Efendi'yi de özellikle yaşamış olduğu dönemdeki diğer yazarlardan ayıran temel şey, yazdığı eserlerle yaşantısı arasındaki bağıdır.²⁵

Yine bu konuda benzer ifadeler Ahmet Hamdi Tanpınar'ın “On dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi” adlı yapıtının “Namık Kemal'in Yanı Başında Ahmed Midhat Efendi” bölümünde de rastlıyoruz. Tanpınar Ahmet Mithat Efendi'nin özellikle başlangıç yıllarında eserleri ile hayatının sıkı sıkıya bağlı olduğunu ifade etmiştir. Özellikle onun şahsi olarak hayatında yaşadığı aksiyonların, içinde büyüdüğü zor koşulların eserlerine önemli bir şekilde tesir ettiği için onun eserlerine hayatını göz önünde tutarak bakmanın oldukça yararlı olduğunu vurgular.²⁶

Ahmet Mithat Efendi'nin hayatıyla eserleri arasındaki ilişkinin en bariz örneklerini onun hikâye ve romanlarında oluşturduğu karakterlerde görebiliriz. Zira O karakterlerini seçerken kendinden ve kendi yaşadıklarından hareket ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Örneğin; Ahmet Mithat Efendi'nin çocukken yaşadığı zorluklar ve bu zorluklara karşı ortaya koyduğu çabaya hayatı bahsinde değinmiştik. Onun en meşhur romanlarından olan “Felatun Bey ve Rakım Efendi” adlı eserinde de Rakım karakterinin eğitimini tamamlamaya çalışırken ortaya koyduğu çabanın; Ahmet Mithat Efendi'nin çocukken eğitim için verdiği mücadeleye çok benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Rakım büyüdü. Beş yaşında Salıpazarı'ndaki Taş Mektep'e verilip, on bir yaşında İstanbul tarafında Valde Rüştîye Mektebi'ne alındı. On altısında oradan çıkıp Hariciye Kalemine kendisini kabul ettirmeye yol buldu. Aman bu çocuk ne kadar çalışıyordu! Hani ya, “Gece gündüz çalışıyor” derler ya! İşte gece gündüz gerçekten çalışan buydu. Tam çocuğunu bu boya getirdikten sonra annesi ölmesin mi! Ama bu dahi hakkında bir nimetti. “Ah! Rakım'cığının bir kere insanın içine karıştığını görsem hiç gözüm arkada kalmazdı,” derdi ve işte istediği bu nimete ulaştı. Rakım'da henüz aylık yıllık yok. Sadık Fedai hala dikiş dikiyor; mendil, çevre işliyor; kahve torbası dikiyor; çamaşıra, tahta silmeye gidiyordu. Aldığı paradan, evinin zorunlu harcamalarını ayırarak kalanını, “Delikanlıdır, parasız kalmasın...” diye tamamen Rakım'a veriyordu. Fakat

²⁵ Çonoğlu, s. 21.

²⁶ Tanpınar, s. 437.

*Rakım'ın cep harçlığına o kadar gereksinmesi yoktu. Sabahleyin Süleymaniye'ye medreseye gidip, saat dörtte oradan çıktıktan sonra kaleme, sonra kaleme aldığı Fransızca dersini güçlendirmekle birlikte, bu sırada bir kat daha ileriye gitmek için Galata'da bir hekime giderek akşam saat birde evine gelen ve yemekten sonra kazancılar mahallesinden Beyoğlu'na çıkıp, yine Hariciye kaleminde arkadaşı olan bir Ermeni'ye Türkçe okutmak ve bu hizmete karşılık birçok Fransızca kitaplarını karıştırmakla vakit geçiren bir çocuğa paranın ne gereği kalır? Hatta Cumaları bile, Rakım sözünü ettiğimiz Ermeni arkadaşının kütüphanesinden çıkmazdı. O kadar ki, ev halkınca, familyaca Rakım'a büyük bir güven oluşmuş bulunduğundan Pazar günleri Hariciye kalemi tatil olarak Rakım yine arkadaşının evine gidip de eğer o gün familyaca bir yere gidilecekse Rakım'ı kütüphane odasına kaparlar, öyle giderlerdi. Rakım için böyle bir gün ne mutlu gündü.*²⁷

Buna benzer şekilde Ahmet Mithat Efendi'nin hayatından izler taşıyan örnekleri daha birçok romanında ve roman karakterlerinde görebiliriz. Mesela “Henüz On Yedi Yaşında” adlı eserinde Ahmet Mithat Efendi fuhuş bataklığına düşmüş kadınları konu edinmiştir. Yazara göre umumhanelere düşmüş bu kadınlar mutsuzluk içinde kalmıştır ve yazarın onlara karşı tavrı oldukça hoşgörülüdür. Zira onun hayatına baktığımızda Ahmet Mithat Efendi'nin ikinci karısı olan ve Hafıza Melek adıyla önceki yaşamından tamamen dönüş yapan kadının Vasiliki adında geçmişinde bu türden yerlerde çalışan biri olduğu bilinmektedir. Bahsi geçen romanda kahramanın adı Ahmet'tir ve bu kişi Ahmet Mithat Efendi'nin kendisidir.²⁸ Onun kadına bakışına dair izlerde taşıyan bu romanda, yaşadıklarının da etkisiyle bu tür fuhşa bulaşan kadınları değil ona sebep olanları suçladığını anlamaktayız. Ve nihayetinde O, Ahmet karakteri ile fuhşun ve umumhanelerin bizatihi Avrupa tarafından yayıldığını söylemektedir: “Ben diyorum ki, Türklükte ve İslamlıkta ve Osmanlılıkta bu iğrenç şey yoktur; Frenklükten gelmiştir. O şapkalar yok mu o şapkalar? İşte onlar her hangi memlekete girmişlere orada bu pislik türemiştir.”²⁹

Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinin hayatından beslendiği daha birçok örnek gösterilebilir. Onun edebiyatı bir amaç için kullandığını ve onun romanlarındaki olaylarla ve karakterleri ile toplumu eğitmeyi hedeflediğine giriş bölümünde vurgu yapmıştık. Bu vurguyu ilerleyen bölümlerde daha da genişletip derinleştirmeye çalışacağız.

²⁷ Ahmet Mithat Efendi, **Felatun Bey ve Rakım Efendi**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004 (Felatun Bey), ss. 40, 41.

²⁸ Okay, Ahmet Mithat, s. 222.

²⁹ Ahmet Mithat Efendi, **Henüz On Yedi Yaşında**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004, (On Yedi) s. 197

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKA PLAN

2.1 AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEME BAKIŞ

On dokuzuncu yüzyıl hiç şüphesiz Osmanlı Devleti’nin en kritik dönemlerinden birini kapsamaktadır. Özellikle Batı’nın başta askeri olmak üzere ilim ve teknik alanlarında Osmanlı Devleti’ne karşı üstünlük kurması sancılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Dönemin padişahları bu üstünlüğü kabullenmek de zorlansalar da en nihayetinde Batı tarzı birtakım yenilikler yapma ihtiyacını da görmezden gelememişlerdir. Bu süreci elbette on dokuzuncu yüzyıl ya da Tanzimat Dönemi ile sınırlayamayız. İlk olarak on yedinci yüzyılın sonu on sekizinci yüzyılın başında imzalanan Karlofça Antlaşması’nın bu sürecin mihenk noktası olduğu ifade edilmektedir. O yüzden Ahmet Mithat Efendi’nin hayatını da kapsayan bu dönemi onunla da ilişkilendirerek anlamaya çalışacağız. İlk olarak Tanzimat Dönemi’ni, Tanzimat’a giden sürece de atıf yaparak incelemeye çalışacağız. Daha sonra ise Abdülhamit dönemi olarak isimlendirdiğimiz on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısını ve yirminci yüzyılın başını ifade eden döneme genel hatları ile değinmeye çalışacağız. Bu başlığımız son bölümünde ise tezimiz açısından önemli gördüğümüz bu yüzyılda Batı’nın durumuna kısaca bakmaya çalışacağız.

2.1.1. Tanzimat Dönemi

Ahmet Mithat Efendi’nin 1844 yılında doğduğunu önceki bölümde ifade etmiştik. Tanzimat döneminin başlangıcı ise 1839 yılıdır. Bu yüzden Ahmet Mithat Efendi’yi anlamak için onun yaşadığı dönemi anlamanın hayatına bakmak kadar önem arz ettiği düşüncesindeyiz. Tanzimat Dönemi; Ahmet Mithat Efendi’nin içinde doğduğu, büyüdüğü çok kritik ve önemli bir dönemdir.

Tanzimat sözlük anlamı itibariyle; düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek anlamına gelen tanzim kelimesinin çoğuludur. Terim anlamı olarak ise; “*mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etme*” anlamında kullanılırken esasında; “*Sultan*

Abdülmecid'in yayımladığı mülkî ıslahat programı ve bunun uygulandığı dönem” olarak tanımlayabiliriz. ³⁰ Ülken’in ifadesi ile Tanzimat; “Askeri ve teknik olarak başlayan Batılılaşmanın siyasi-hukuki bir şekil alması demektir.” ³¹

Askeri ve teknik olarak ortaya çıkan Batılılaşma hareketlerinin Osmanlı’da tam olarak ne zaman başladığı ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Özellikle Okay’ın belirttiği gibi son yüz elli yıldan bu yana; Batılılaşma meselesi, farklı isimlerle ve değişik yönleriyle Türk aydınının gündeminden düşmemiş, bu açıdan hiçbir nesil de batılılaşma tartışmalarına uzak kalmamıştır. Kavramın değişik isimlerle; Osmanlıcada teceddüd, temeddün, sonraki dönemlerde asrileşmek, Avrupalı olmak, muasırlaşmak, Garplılaşmak, daha yakın zamanlarda da; yenileşmek, çağdaşlaşmak, modernleşmek gibi isimlerle anıldığı görülmektedir. Dönem dönem bu kavram farklı şekilde anlamlandırılmış olsa da en nihayetinde bu kavramın kah isteyerek kah istem dışı bir şekilde sürekli Batı’yı işaret ettiği anlaşılmaktadır.³² İşte hukuk, felsefe, eğitim gibi bazı sosyal ve kültürel alanların dışında daha çok maddi olarak isimlendirebileceğimiz alanlarda başlanan bu batılılaşma hareketinin esasında 1699 da Osmanlı Devleti’nin imzaladığı Karlofça Antlaşmasına dayandığı ifade edilmektedir. Osmanlı, Batı karşısında ilk kesin kayıplarını yaşamıştı ve bu antlaşma bu durumu resmi olarak teyit ediyordu. O zamana kadar her anlamda Batıdan ileride olduğunu düşünen Osmanlı için bu durum elbette kabullenmesi zor bir süreçti. İster istemez bu kayıpların muhakemesi ve muhasebesi de yapılmaya başlanmıştı. Bunun neticesinde de bu olumsuz tablo için çareler aranmış, Batı medeniyetinin (öncelikle askeri anlamda) bu ilerleyişi üzerine eğilme teşebbüsleri başlamış, bu da aynı zamanda Batılılaşma sürecinin de başlangıcı sayılmıştır.³³

Tanzimat’a giden sürecin Karlofça Antlaşması ile başladığını söyleyebiliriz. Nitekim bu yeni arayışların arka planında Osmanlı Devleti’nin yaşadığı yenilgiler önemli rol oynamıştır. Bu yenilgiler Batı medeniyetinin özellikle askeri ve teknik anlamda ilerlediği fikrinin oluşmasını sağlamıştır. Bu durumda doğal olarak Batı’yı teknik anlamda örnek alma, ilmi reformlar yapma gibi Batılılaşma hareketini

³⁰ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat> (19.10.2023)

³¹ Ülken s. 27.

³² M. Orhan Okay, **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, 8. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, (Batılılaşma) s. 11.

³³ Okay, Batılılaşma, ss. 11-12

doğurmuş, devamında da genel bir sosyal-hukuki yenileşme hareketine dönüşmüştür.³⁴

Karlofça Antlaşması ile birlikte Batı'yı tanıma girişimlerinin ilki de bu antlaşmadan 22 yıl sonra Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'ya elçi olarak gönderilmesiyle başlamış olur. Osmanlı aydını bu vesile ile Batı medeniyetini tanımaya başlar. Hatta özellikle Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed'in Sefaretname adını verdiği eserinde Batı'nın dış görünüşüne dair önemli tasvirler yaparak bu anlamda Batı medeniyetinin üstün taraflarından da bahsetmiş olur.³⁵

Batı'nın özellikle aydınlar ve devlet yöneticileri üzerindeki bu etkisi giderek artmaya devam eder. Daha sonraki süreçte III. Selim'in kabullenmek istemese de Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri'nden birçok alanda geri kaldığını görmüş, bu sebeple birtakım yenilikler yapılması lüzumunu hissetmiş, bu anlamda etrafındaki idareci ve yöneticilerle fikir alışverişlerinde bulunmuştur. Yine devamında II. Mahmut, Abdülmecid, Abdülaziz, ve II. Abdülhamid devirleri, Batı ile karşılaşılan bu yeni durumun bir sonucu olarak; Nizam-ı Cedit, Tanzimat, Islahat, Kanun-ı Esasi, Meşrutiyet adlarını taşıyan bir seri reform hareketleri yaşanmasını elzem kılmıştır.³⁶

Buraya kadar yer verdiğimiz görüşler ışığında; Tanzimat'ın büyük bir kırılma olduğunu söylerken aslında bu kırılmanın bir anda ortaya çıkmadığını, çok daha öncelerde kısmen de olsa bir değişim hareketinin başladığını görmekteyiz. Osmanlı'nın geri kalmışlığı ve gerek askeri anlamda gerekse ilim ve teknik alanında Batı karşısında artık mağlup oluşu bu değişimin başlamasının temel nedeni olmuştur. Fakat bu sürecin Tanzimat ile son bulduğunu da söyleyemeyiz. Zaten Osmanlı, yönetici, aydın ve halkıyla bütün bir şekilde bu süreci kabullenmiş değildi.

Tanzimat Dönemi diye adlandırdığımız dönem II. Mahmut'un 1839 tarihinde ölümü üzerine yerine geçen Abdülmecid Han tarafından Reşit Paşa'ya hazırlatılan ve yine ona okutulan, Gülhane Hatt-ı Hümayunu diye de bilinen bir ferman ile başlar. Günümüz ifadesi ile Dış işleri Bakanı Reşit Paşa'nın II. Mahmut henüz hayattayken

³⁴ Ülken, s. 35

³⁵ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi bu yolcuğu boyunca yaşadıkları Fransa Sefaretnamesi isimli eserle yayımlanmıştır. Esere baktığımızda Mehmed Efendi'nin zor ve uzun bir yolculuk sonucu birçok şehri dolaştığı ve sonunda Paris'e ulaştığını görmekteyiz. Özellikle yolculuğu esnasında geçtiği bazı şehirlerde yaşanan salgın hastalıklar onun yolculuğunu daha da sıkıntılı hale getirmiştir. Ona oğlu Said Çelebi'de eşlik etmiştir. Hatta orada matbaacılık ve basın işleri ile ilgilenmiş, geri döndüğünde İbrahim Müteferrika ile beraber ilk Türk matbaasının kurulmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, **Fransa Sefaretnamesi**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2022

³⁶ Okay, Batılılaşma, s.15

Avrupalı devlet adamları ile yaptığı konuşmalar sonucu oluşturduğu bir reform programıdır.³⁷ Ana hatları ile belirtmek gerekirse, bu beyanname; çağdaşlaşma yolunda bir hukuk reformunu, ırk, din ve mezhep ayırt etmeksizin bütün halkın eşit haklara sahip olduğunu ve köleliğin kaldırıldığını ilan ediyordu. Yani bu ferman; modern esas hukuk görüşünün yerleşmesi anlamına geliyordu.³⁸ Tanpınar³⁹ bu fermanı büyük bir kırılma olarak görmüş ve özü itibarıyla Osmanlı Devleti'nin kendi medeniyet anlayışından çıkıp kendisine rakip olarak gördüğü bir medeniyet anlayışının içine girdiği, hatta o medeniyetin değerlerini açıkça kabul etmeye razı olduğu bir konuma geldiğini ifade etmiştir.⁴⁰ Tanpınar'ın tespitiyle paralel olarak şunları da söylemek mümkündür: Tanzimat'a kadar olan yenileşme hareketlerinde daima teknik yani maddi bir üstünlüğün neticesine yönelik hamleler yapılmıştır. Fakat bir noktadan sonra bu üstünlüğün sadece teknik olarak değil, düşünüş ve ruhu ile de kabul edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. İşte Tanzimat bu gerekliliğin sonucunda ortaya çıkmış bir hamle olarak da görülmelidir.⁴¹

Tanzimat dönemiyle başlayan yenilik hareketlerinin kaynağında saray yönetimi değil, Bab-ı Âli⁴² olduğu yönünde görüşler hâkimdir. Bu da ister istemez bu reformları ve reform hareketlerini tartışmalı hale getirmektedir. Bu tartışmalara geçmeden önce Tanzimat fermanıyla başlayan bu dönemin krizlerle sürekli sekteye uğradığını da belirtmiş olalım. Burada en ağır krizler olarak; Osmanlı-Mısır çatışması (1839-1841), Kırım Savaşı (1854-1856), Rus-Türk Savaşı (1877-1878)

³⁷ Berkes, s. 213.

³⁸ Ülken, s. 30.

³⁹ Tanpınar'ın 19. Asır Türk Edebiyatı isimli eserinde; gerek döneme bakışı, özellikle de Abdulhamit Han'a karşı yer verdiği görüşlerinin tartışma yarattığı ve kimilerince taraflı olduğu ifade edilmektedir. Hatta O'nun Ahmet Mithat Efendi'ye de özellikle siyasi görüşleri, Abdulhamit Han'a verdiği destek ve Mithat Paşa'ya sırt çevirmesi nedeniyle edebiyatçılığını küçümsediği yönünde bazı görüşler vardır. Eserinde Ahmet Mithat ile ilgili bölümü "Namık Kemal'in Yanı Başında Ahmet Mithat Efendi" başlığı ile ele alan Tanpınar'ın, bu bölümde Ahmet Mithat Efendi için yaptığı değerlendirmelerde ona karşı menfi bir tavır içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyu Nüket Esen "Hikaye Anlatan Adam Ahmet Mithat adlı eserinin Ahmed Hamdi Tanpınar'ın bakışı başlıklı değerlendirmede genişçe tartıştığını görmekteyiz. Nüket Esen, ss. 23-26.

⁴⁰ Tanpınar, s. 135.

⁴¹ Ülken, s. 36.

⁴² Avrupalılar, Bab-ı Âli'yi Osmanlı'nın bütünü için kullandığı fakat bu sözcüğün esasında hariciye ve dâhiliye nazırlıklarını ve birçok önemli şurayı da içine alan sadaret binasına işaret ettiği ifade edilmiştir.

karşımıza çıkmaktadır. Fakat yine de bu yenileşme süreci durmadan genişlemiş ve yoğunluk kazanmıştır.⁴³

Tanzimat'a kadar gelen süreçte gerçekleşen yenilik hareketlerinin ister istemez çeşitli kesimlerden bir direnç ile karşılaştığını görmekteyiz. Tanzimat ile gelen yeniliklerde aynen bu şekilde gerek bazı yöneticilerde gerekse halkın belli bir kesiminde rahatsızlık oluşturmuştur. Fakat ifade ettiğimiz gibi bu örgütlü bir muhalefet hareketinden ziyade halkın ve bazı yöneticilerin hoşnutsuzluğunu göstermektedir. Tanzimat Dönemi diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da modern anlamda devlete muhalefet etmenin temelini atmıştır.⁴⁴ Tanzimat Dönemine ise muhalefet eden iki temel grubun olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi yönetici seçkinlerin muhalefeti iken diğer ise yönetilenlerin muhalefetedir. Esasında muhalefet derken şu tespiti yapmamızda da yarar olacaktır: burada muhalefetten maksat, Tanzimat'a henüz sonuçları ortaya çıkmadan körü körüne yapılan itirazlar değildir. Yoksa hemen hemen herkes reformlar yapılarak devletin korunması gerektiğini belirtmiş ve bu anlamda destek vermiştir. Buradaki muhalefet ise Tanzimat'ın herhangi bir çözüm getirmediği ve başarısız olması üzerinden kurgulanmıştır.⁴⁵

Tüm bunların neticesinde Tanzimat için bir buhran devridir diyebiliriz. Çünkü Devlet, yenileşme adına girdiği bu mücadelenin sonuçlarından ilk kendisi rahatsız olmuştu. Bu sonuçları da durduramamanın sıkıntısı içinde kendiyi çelişik bir duruma düşmüştür. Bu dönemin devlet iradesinin bir çıkmaz içinde olduğu, bir taraftan yönünü Batı medeniyetine çevirerek modernleşmek istediği ama diğer taraftan da imparatorluğun dağılmasını önlemek gibi iki gayeyi birleştirmenin buhranı içinde olduğu görülmektedir.⁴⁶

Tanzimat'ın sonuçları itibariyle ortaya çıkardığı önemli meselelerden biri de sosyal hayatta eski ile yeniye karşı karşıya getiren ikilik devri olmasıdır. Özellikle bu çatışma hali en çok hukuk alanında ortaya çıkmıştır. Toplumun bir kesimi Avrupalı yani Batıcı olarak kendini ifade ederken, diğer tarafta İslamcılar (Doğucular) karşısında yer bulmuştur. Bir yanda Terakkiciler öte yanda muhafazakârlar. Buna

⁴³ Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, (MTT), s. 76.

⁴⁴ Ejder Okumuş, Tanzimat Hareketine Muhalefet, **Marife Dergisi**, sayı. 2, 2003, ss. 83, 84.

⁴⁵ Okumuş, ss. 87, 99.

⁴⁶ Ülken, s.37.

ilaveten Abdülaziz'in son zamanlarında Türkçülük olarak yeni bir akımda ortaya çıktı. Diğer taraftan azınlıkların ayaklanması sonucu bu ayaklanmayı önleyebilme gibi amaçlarda içeren, İslam-Hristiyanlık ikiliğini ortadan kaldıracak ve birliği sağlayacak yeni bir düşünce de ortaya atıldı, buna da Osmanlılık adı verildi.⁴⁷ Bu dönem boyunca bu ikircikli durumun toplumun birçok alanında kendini gösterdiği de anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi tarihimizde belirleyici öneme sahip bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet bir taraftan toprak kaybının önüne geçmeye çalışırken, bir taraftan da imparatorluğu koruma içgüdüsü ile bu dönemi yenilikler bakımından en hareketli seneler haline getirmiştir. Buna mukabil tüm bu reform hareketleri belli bir kesimde rahatsızlık oluşturmuş ve tartışmalara neden olmuştur. Findley'e göre; tarihsel olarak siyasi alanda bazı yetkilerin saraydan Bab-ı Âli'ye kaydığı; 1839 yılında başlayarak 1876'da tekrar yetkilerin saraya geçtiği bu dönem; gerek sosyal anlamda gerekse eğitim, ekonomi, siyaset gibi alanlarda bir takım yenilikler ve dönüşümler içermesi bakımından oldukça kritik ve tartışmalı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸ Özellikle Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımları İmparatorluk için büyük bir tehdit ve tehlike oluşturmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunun farklı milletler ve gayrimüslimler doğal olarak bu milliyetçilik akımlarının etkisine girmiştir. İşte tüm bu süreçte bu harici ve dahili problemlere bir çözüm olması açısından ki özellikle gayrimüslimlere verilecek eşitlikçi haklar ile bu akımların durdurulacağı düşünülmüştür. Bu aynı zamanda Osmanlıcılık diye isimlendireceğimiz ve ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alacağımız akımında doğuşu demektir. İşte bu nedenle böyle bir ferman ile imparatorluk bir açıdan ayrılıkçı unsurları engellemek istemiştir. Öbür taraftan Tanzimat fermanı ile başlayan dönemin kısmen hakkının verilmediği de bir gerçektir. Burada başlayan yenilik hareketleri diğer ıslahatlara zemin hazırlamanın yanında cumhuriyete kadar giden yolu da açtığı söylenebilir. Bugün gerek bürokratik gerek diğer resmi kurumların kuruluş tarihlerine baktığımızda hemen hemen hepsinin Tanzimat dönemine denk düştüğünü görebiliriz. Yine eğitimde yapılan önemli reformlar burada nitelikli eğitim sonucu önemli kişilerin yetişmesine sebep olduğu ve bu önemli kadroların daha sonraki kırım döneminde kritik roller üstlendiğini

⁴⁷ Ülken, ss. 88, 89.

⁴⁸ Findley, MTT, s. 132.

görüyoruz. Burada Tanzimat dönemine yapılan en önemli eleştirinin Garpcılık adıyla tamamen batılılaşmayı esas alan kesim tarafından yapıldığını görmekteyiz. Bu kişiler Tanzimat döneminde onlara göre temkinli yenileşme hareketleri ile oyalandığımızı hâlbuki batı medeniyetinin üstünlüğünün çok bariz olduğunu ve onu parçalamadan, maddi ve manevi ya da teknik ve zihniyet diye ayırt etmeden tamamen benimsemek gerektiğini ifade etmişlerdir. Tanzimat döneminde ise bunun yapılmadığı tam aksine onu sadece teknik ilerleme olarak görerek zihniyetini göz ardı ettikleri bu yüzden de batılılaşmanın gerçekleşemediğini iddia etmişlerdir.⁴⁹ Tarihin bu önemli ve hala anlaşılması için onlarca çalışma yapılan bu döneminin belli başlı yönlerini Ahmet Mithat Efendi'yi anlayabilme adına hissettirmeye çalıştık. Şimdi yine Tanzimat Döneminin daha iyi anlaşılması açısından bu dönemde Osmanlı'nın ve Batı'nın durumunu anlamaya çalışacağız.

2.1.2. Abdülhamit Dönemi

Bu dönemin belki de en önemli olaylarından biri Meşrutiyet için verilen mücadeledir. Fakat bunun öncesine de kısaca değinmek gerekir. Bu süreç aynı zamanda farklı tartışmaların ve iddiaların da odağında olan bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela Berkes bu dönemi; 1871 ile 1876 yıllarını çağdaşlaşma sorunu üzerinden kısa ama fırtınalı bir dönem olarak ifade eder. Ona göre bu yıllarda uzun bir süredir devam eden Batı uygarlığına yönelim durmuş din devlet ayrımı yönündeki gidişat yerini din-devlet bileşimi rejimiyle sonuçlandırmıştır.⁵⁰ Bu yorum her ne kadar taraflı olarak görülse de Osmanlı Devleti'nde yaşanan ayrılıkçı unsurların artması yönetimi bu konuda daha tedbirli davranmaya ittiği bir gerçektir.

Dağılma sürecine geçmiş bir imparatorluğun sınırlarını elinde tutmaya çalışması Padişah II. Abdülhamit'in tavırlarını doğrudan etkilediğini ifade edebiliriz. Belki de bu refleks onun Osmanlı padişahları arasında en tartışmalı hale gelmesine neden olmuştur. Netice de bu dönemi padişahın siyasal olarak gücünü tekrar eline aldığı bir dönem olarak görmekteyiz. Osmanlı padişahları 1839'da Tanzimat ile beraber iktidarlarını mülkiye memurları ile paylaşmak zorunda kalmıştı. Daha sonra

⁴⁹ Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, 3. Baskı, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2013, s. 23.

⁵⁰ Berkes, s. 309

özellikle sınırları koruma güdüsü ve savaşların ortaya çıkması sonucu II. Abdülhamit yönetiminde tekrar söz sahibi olmuştur. Fakat bu sürecin sonunda da Yeni Osmanlılar ile başlayan değişim süreci Jön Türk devrimi ile tekrar ortaya çıkacaktır.⁵¹

Esasında Abdülhamit devrinin Ahmet Mithat Efendi içinde önemli bir yeri vardır. Zira bu dönem ikinci bölümde daha detaylı bir şekilde yer vereceğimiz gibi, Ahmet Mithat Efendi'nin yönetim ile olan ilişkileri açısından altın bir dönem olacaktır. Saray ile olan iyi ilişkileri sayesinde daha müreffeh bir hayat yaşamaya başlayan Ahmet Mithat Efendi'nin çıkaracağı gazete için bile padişah'tan maddi destek aldığı görülecektir. Bu ilişkinin detaylarına yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ikinci bölümde yer vereceğimiz için şimdilik kısaca değinmiş olduk.⁵²

Bu dönemde imparatorluk üzerinde iyice kendisini hissettirmiş dış tehditler ve savaşlar olduğunu görmekteyiz. Özellikle 1877-78 Rus Savaşı sonucu alınan mağlubiyetin ortaya çıkardığı olumsuz hava, Avrupalıların Osmanlı'ya vermiş oldukları sınırlı desteğin de saldırgan bir rekabet alanına çekilmesi gibi durumlar ortaya çıkarmıştır. Bunun yanından II. Abdülhamit'in tahta çıktığında karşısında hem ağır bir askeri yenilgi almış hem de ekonomik olarak iflas etmiş bir devlet vardı.⁵³ İşte bu zor şartlara rağmen Abdülhamit'in kararlarının uzun yıllar imparatorluğu dağılmaktan kurtardığını söyleyebiliriz.

Bu dönemin en büyük kırılmaları şüphesiz meşrutiyet üzerinden verilen mücadeleler olmuştur. I. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber ilk anayasa olan Kanun-ı Esasi'yi daha önce söz verdiği üzere Abdülhamit kabul etmiş ve meclisi açmıştır. Fakat bu çok uzun sürmemiştir. Yukarıda kısmen değindiğimiz 1876 yılında patlak veren Rus savaşı sebep gösterilerek, meclis 33 yıl süreyle kapatılacaktır. Burada dikkat çeken bir husus; Kanun-i Esasi'nin kaldırılmayarak hükümsüz bırakılmış olmasıdır. Bu çalkantılı dönemde özellikle Abdülhamit'e muhalif olacak Jön Türk hareketinin fikri ve siyasi altyapısına çok büyük etkileri olan iki isimden de bahsetmek gerekir. Bu isimler hakkında detaylı değerlendirmeleri ikinci bölümümüzde yapacağız. Bunlardan ilki olan Mithat Paşa'nın bu yüzyıldaki rolü çok tartışılmış halen de tartışılmaktadır. Devletin önemli kademelerinde rol almış Mithat Paşa'nın Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tutularak sürgün edildiği daha sonra ise

⁵¹ Findley, MTT, s. 133.

⁵² Tanpınar, s. 446.

⁵³ Findley, MTT, s. 134.

idam edildiği görülmektedir.⁵⁴ Yine Namık Kemal'in de bazı aydın isimlerle beraber sürgüne gönderildiğine şahit olmaktadır.⁵⁵

Önceki bölümümüzde Osmanlı Devletinin kendinden ilim ve teknik anlamında daha ileri bir Medeniyet olan Batı Medeniyetinin etkisi altına girdiğini ve dağılma sürecinde olan devletin kurtuluşu için birtakım yenilikler yapmaya başladığını ifade etmiştik. Yukarıda yenilik hareketlerinin uğradığı bazı kesintilere değinmiştik. Fakat bu dönem Tanzimat Devri ile çok farklı özellikler içeriyor olsa da bu yenileşme hareketlerinden tamamen vazgeçilmiş değildir. Bu konuda Findley'in değerlendirmesi şu şekildedir:

Bazı tarihçiler Abdülhamit devrini Tanzimat'ın devamı olarak görmüşlerdir. Bu, kısmen doğru bir değerlendirmedir. Abdülhamid rejimi, saray egemenliğini yeniden hâkim kılmak açısından Tanzimat'tan köklü bir şekilde ayrılmakla birlikte, Tanzimat devri reformlarının çoğunu sürdürmüştür. Gerek vilayetlerin yönetimi gerekse bayındırlık işleri, askeri reformlar ve eğitim alanındaki gelişmeler bu görüşü doğrulamaktadır.”⁵⁶

Sonuç olarak; Abdülhamit döneminde yaşanan içsel ve dışsal bazı krizler reform hareketlerini yavaşlatmış gibi gösteriyor olsa da süregelen yenilik hareketleri; ordu, eğitim gibi birçok alanda devam etmiştir. Bu iki bölümümüzde Osmanlı'nın içinde bulunduğu dönemi genel olarak anlatmaya çalıştık. Şimdi de Osmanlı'da tüm bunlar yaşanırken Osmanlı'nın yenilik hareketleri ile yönünü çevirmeye çalıştığı Batı dünyasının durumunu anlamaya çalışmak faydalı olacaktır.

2.1.3. Batı'nın Durumu

Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyılını aydınlatabilmek için öncelikle Batı medeniyetinin ulaştığı noktayı dönem içinde değerlendirmek önemlidir. Ama öncelikle Batı dediğimiz medeniyet tam olarak nedir? Ya da hangi bölge ya da ülkeler temsil ediyor? Bu sorular üzerinden yanıt aramalıyız. Okay, “Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı” adlı eserinde Doğu'yu ve Batı'yı yapan nedir? diye sorar ve Batı hakkında şu bilgileri verir:

Batı kavramına gelince, Bugün bu kavramla Avrupa ile beraber Amerika kıtası da kastedilmektedir. Ancak Osmanlıların Batılılaşma süreci içinde bahis konusu ola Batı sadece Avrupa'dan, belki orta ve batı Avrupa'dan

⁵⁴ Ülken, ss. 119, 20.

⁵⁵ Ülken, s. 122

⁵⁶ Findley, MMT, s. 150.

*ibarettir. Asya ile kıyaslandığında Avrupa, daha fazla bir bütünlük gösterir. Hüküm vermekte ihtiyatlı olmak şartıyla ve şüphesiz bazı istisnalarıyla Avrupa'nın ırk, din ve kültür olarak aynı veya birbirine yakın kaynaklardan gelen bir milletler topluluğu görünümünde olduğu ifade edilebilir. Bu sebeple Asya için kullanmakta tereddüt ettiğimiz tek bir medeniyet kavramını Avrupa için yani Batı için daha rahat düşünebiliriz.*⁵⁷

Batı'yı tanıma anlamında ilk ciddi teşebbüslerden birinin daha önce de değindiğimiz Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin müşahedeleri olduğunu söyleyebiliriz. O zamana kadar Osmanlı'nın Batı hakkında ki intibaları çok yüzeysel düzeydedir. Çelebi Mehmed Efendi ise Fransa'ya yaptığı bu uzun gezisinde; şehirlerin mimarisini, sokakların düzenini, okul ve laboratuvarları, rasathanelerdeki ölçümleri, teknik anlamda ortaya konan gelişmeleri hayranlıkla seyretmiş ve kaleme almıştır. Mesela ziyaret ettiği bir bahçede suyun yukarıya aktarımı için kurulan sistemi hayranlıkla anlattıktan sonra şu değerlendirmelerde bulunur.

*Sonra o haznede toplanan suyu bahçeye akıtmak için aynı İstanbul'da yapılan Kırkçeşmedeki yüksek kemer gibi büyük kemer etmişler. O hazneden yüksek kemere yine demirden büyük künkler dizmişler ve evvelki gibi aletlerle suyu künklerle toplayıp yüksek kemere akıtmışlar. Hakikat ki misli duyulmadık bir san'at icra etmişler.*⁵⁸

Çelebi Mehmed Efendi'nin; “Hakikat ki misli duyulmadık bir san'at icra etmişler” sözü Avrupa'nın bilim ve teknik anlamında Osmanlı'ya nazaran çok daha iyi noktalarda olduğunu göstermiştir.

Bu dönemdeki batıyı tanıma ve anlatma noktasında yazarımız Ahmet Mithat Efendi'nin de değerlendirilmesi gereken kişilerden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Onun kendi imkânları içinde sürekli batıyı tanıma ve tanıtmaya arzusunun olduğunu görmekteyiz. Bu arzu birçok fikri ve edebi eserlerine de doğrudan yansımıştır. Onun batıyı tanımasının üç yolu olmuştur. Birincisi; okuduğu kitaplardır. İkincisi; İstanbul'da turist olarak bulunanlar yabancılar ya da yerli azınlıklar ve batı tipi yaşama özenen kişiler üzerinden olmuştur. Özellikle Beyoğlu Avrupai yaşamın Osmanlı içinde ki en belirgin örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncüsü ise Ahmet Mithat Efendi'nin yapmış olduğu Avrupa gezileridir.⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi'nin batıyı kitaplar üzerinden tanımasına hayatı bölümünde vurgu yapmıştık. Özellikle Muhâcirin Komisyonu Reisi Şâkir Bey'in onu evinde misafir etmesi ve

⁵⁷ Okay, Batılılaşma, s. 13.

⁵⁸ Çelebi Mehmet Efendi, s. 56.

⁵⁹ Okay, Ahmet Mithat, s. 42.

zengin kütüphanesini ona açmasını ve de Ressam Osman Hamdi Bey'in batıyı tanıması için ona okuma listesi ve kitaplar temin etmesini hayatı bölümünde daha geniş ifade etmiştik. Burada ikinci madde olarak belirttiğimiz ve özellikle Beyoğlu'nun durumuna vurgu yaptığımız kısımdaki Osmanlı'da yaşayan Avrupalılar bahsine biraz değinelim. Ahmet Mithat Efendi bir eserinin mukaddimesinde Beyoğlu'nu kast ederek bu konu hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

*Avrupa yanı başımızda bulunmak şöyle dursun adeta Avrupa bizim içimizdedir. Biz dahi Avrupa kıtasındayız. Hele şehrimizde birkaç yüz bin Avrupalı vardır da usûl ve âdâb-ı muaşeretlerinden haberdar değiliz. Onlar dahi bizim âdap ve usûl-i maişetimizden bihakkın haberdar değillerdir ya. Lâkin bizde her şeyi onlara taklide heves görülür. Bilmediğimiz şeyleri taklitteki hevesimiz dahi bizi ekseriya alafranganın gayri matbu' ve gayri müstahsen olan cihetlerini taklide makul ve memduh olan şeylerini gafletle ihmale sevk ediyor.*⁶⁰

Burada Ahmet Mithat Efendi'nin dikkate şayan bir vurgusunun da o dönem ne Osmanlı'nın Batı'yı, ne de Batı'nın Osmanlıyı doğru bir şekilde tanıdığı gerçeği ile ilgilidir. Hatta iki toplumun da birbirini tanımadığından ziyade yanlış tanıdığı vurgulanmaktadır. Bu nedenledir ki Ahmet Mithat Efendi eserlerinde topluma batıyı doğru tanıtmaya adına bir amaç edinmiş ve her iki kültürü temsil eden karakterler üzerinden iki tarafı da birbirine doğru bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Yine yazarımız Menfa adlı eserinde Osmanlı'nın batıya karşı önyargılı olmasını şu şekilde ifade etmiştir:

*Bizde ise halimizi bayağı hal-şinasân bile bilmiyor. Avrupa hakkında olan malumatımız fihrist derecesinde de kalmıyor. En büyük fenalık şunda ki Avrupa'nın yalnız seyyiatını görüp mazarratını çekmiş olan halkımız o mütemeddin memleketin hasenatından dahi nefret gösteriyor. Böyle bir memlekette cidden iş olarak ne iş görülebilir?*⁶¹

Batıyı tanıma araçlarından üçüncüsünün yazarımızın yapmış olduğu Avrupa gezisi olduğunu söylemiştik. Ahmet Mithat Efendi'nin batının durumunu en iyi müşahade ettiği zamanın Şarkiyatçılar kongresine Osmanlı'yı temsilen gittiği zamandır. Bu kongre sayesinde birçok Avrupa şehrini görmüş olan Ahmet Mithat Efendi 3 Ağustos 1889 yılında İstanbul'dan başlayan ve yaklaşık üç buçuk ay sürecek bu gezideki izlenimlerini ve değerlendirmelerini ayrıntılı notlar halinde tutmuştur. Bu notlar daha sonra Avrupa'da Bir Cevelan ismiyle kitap haline gelmiştir. Bu eser dönemin Avrupa'sını yazarımızın penceresinden tüm detayları ile

⁶⁰ Ahmet Mithat, Alafranga, s. 59

⁶¹ Ahmet Mithat, Menfa, s. 63.

ve objektif bir şekilde görebilme imkânı bakımından oldukça değerlidir.⁶² Sonuçta O da bu gezisinin sonunda Çelebi Mehmet Efendi gibi Avrupa'nın maddi anlamda kat ettiği ilerlemeyi hayranlıkla karşılamıştır:

*Bazı azim kaya yarıkları üzerine öyle köprüler yapılmıştır ki insan eliyle yapıldığına zihinler kanaat edememek ve dev ve peri eserleri olduklarına inanmak ister. Hele birçok yerlerde yekpâre yalçın kayalar delinip tüneller açılmıştı ki resimleri bile görmek zihinlerde müthiş bir durgunluğu mecburiyet tahtına koyar.*⁶³

Sonuç olarak Batı'nın on dokuzuncu yüzyılda bilim ve teknik alanında Osmanlı'ya göre çok daha gelişmiş bir düzeyde olduğu, ilk elden Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi tarafından tespit edildiği ve bu durum sonucunda Osmanlı'nın da yenilik hareketlerine başladığı aşikârdır. Batı'nın bu maddi üstünlüğü yazarımız tarafından da bizzat müşahade edilmiş ve birçok eserinde bu durum açıkça ifade edilmiştir. Bunun sonucunda çözüm olarak ne yapılmalı sorusunun cevabı dönemin en kritik ve sancılı sorusu olmuştur. Zira teknik anlamda batının örnek alınması ile kültürel olarak Osmanlı'nın sahip olduğu manevi değerlerin de batılılaşması bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı bu tarihsel arka planın yanında bir de medeniyet kavramının ifade ettiği anlamlara yine tarihsel süreçlerini de göz önünde bulundurarak değerlendirmeye çalışacağız.

2.2. MEDENİYET KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvuruna ilişkin yapacağımız değerlendirmelere başlamadan önce, ikinci bölümümüze temel teşkil etmesi açısından kavramsal arka planı da incelemenin ve irdelemenin yararlı olacağını düşündük. İlk olarak da medeniyet kavramının içerdiği anlamlar ve kullanımına dair bir genel çerçeve belirlemek istedik. Bunu da iki başlık ile değerlendirmeyi uygun bularak birinci başlığımızda; medeniyet kavramının doğuşunu, geçirdiği tarihsel süreçleri ve kullanıldığı yerleri anlayabilmek için medeniyet kavramını irdeleyeceğiz. İkinci başlığımızda ise bizi doğrudan alakadar eden Tanzimat

⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlan*, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, (Cevlan), ss. 14, 15.

⁶³ Ahmet Mithat, Cevlan, s. 892.

Dönemi’nde bu kavramın yerini ve bu geçiş döneminde yarattığı etkileri anlamaya çalışacağız

2.2.1. Medeniyet Kavramına Dair

Medeniyet kavramının tanımını, kullanıldığı yer ve zamandan bağımsız olarak yapmak oldukça güç görünüyor. Zira bu kavramın doğuşu, zaman içerisinde ona yüklenen anlamlar çok fazla değişkenlik arz edebiliyor. Medeniyet hakkında çok fazla eser kaleme alınmasına rağmen, kişilere göre değişken ve kısmen belirsizlik içeren bir kavram ile karşı karşıyayız.⁶⁴

Medeniyet kelimesi Arapça olarak şehir anlamına gelen müdün köküne dayanan Medine kelimesinden türetilmiştir. Buna mukabil, medeniyet kelimesinin köken olarak yönetmek ve malik olmak gibi anlamlara da gelen deyn (din) kelimesiyle bağlantılı olduğu da ifade edilmiştir. Biz tekrar ilk anlamına dönersek; medeni (medeniyeye) şehre mensup olan, şehirli manasına gelmektedir.⁶⁵ Medeniyetin kelime itibarıyla kökeninin Medine yani şehirli manasına gelmesi ile ilgili İslam Felsefesinde bunu disipline eden düşünür Fârâbi’dir. Onun “El- Medinetü’l Fâzıla” ismiyle meşhur olan eserine baktığımızda; Tanrı, evren ve insan ekseninde erdemli bir şehri yani gerçek mutluluğu amaçlayan bir toplumu idealize etmeye çalıştığını görmekteyiz. Özellikle Fârâbi’nin on beşinci bâb başlığı ile ve “İnsanın Toplanmaya/Bir arada olmaya ve yardımlaşmaya ihtiyaç duyması hakkında” alt başlığı ile dile getirdiği bölüm, bu ideal şehrin temelleri hakkında önemli görüşler içerir. Burada bizimde yer yer Ahmet Mithat Efendi’nin görüşlerinin kökeninde gördüğümüz ve hatta medeniyet kavramının anlam zenginliği içinde önemli bir yer tutan ilerlemeci anlayışın izlerine rastlamaktayız:

*Her bir insan, varlığını sürdürme ve yetkinliklerinin en üstüne ulaşma hususunda birçok şeye muhtaç bir tabiata/fitrata sahip kılınmıştır ve bunların hepsini tek başına yerine getirmesi mümkün değildir. O, her bir ferdi ihtiyaç duyduğu bir şeyi kendisine sağlayan bir insan topluluğuna ihtiyaç duyar.*⁶⁶

⁶⁴ Şener Aktürk, Braudel’dan Elias’a Ve Huntington’a Medeniyet Kavramının Kullanımları, **Doğubati**, sayı: 41, 2007, s. 147.

⁶⁵ İlhan Kutluer, ‘**Medeniyet**’, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C 28, İstanbul, 2003, s. 296.

⁶⁶ Fârâbi, **El- Medinetü’l-Fazıla**, çev. Yaşar Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2023, s. 186.

Yine Fârâbi'nin yetkinlik kavramının önemine ısrarla vurgu yaptığını görmekteyiz. Ona göre; *“en üstün iyiye ve en son yetkinliğe, ilk olarak ancak şehirde ulaşılır.”*⁶⁷ Şehirleri hakiki mutluluğa ulaştıran şeylerin yardımlaşma ile olacağını söyleyen Fârâbi, böyle bir şehrin erdemli şehir olacağını vurgular. Yine O aynı şekilde erdemli ulusu tanımlarken de *“bütün şehirleri yardımlaşma içerisinde olan ulus”* vurgusunu yapar. Ve son olarak erdemli dünyayı/mamure-i fazıla şu şekilde açıklar: *“Erdemli dünya/mamure-i fazıla da, ancak onun bütün ulusları mutluluğa ulaşma hususunda birbirleriyle yardımlaşma içerisinde olduğunda gerçekleşir.”*⁶⁸

Fârâbi'nin ilgili bölümün devamında erdemli şehrin yöneticilerinin özelliklerine vurgu yaptığı, hatta bu yöneticileri vücudun yönetici organları üzerinden yaptığı benzetmelerle özelliklerini açıkladığını görmekteyiz. Bunun devamında da kendi idealize ettiği şehrin tam zıttı olan ve “cahil şehir” ya da “sapkın (doğru yoldan sapmış) şehir” olarak isimlendirdiği ve bu başlık altında da birçok sınıflamaya gittiğini görmekteyiz.⁶⁹ Fârâbi'nin felsefi olarak temellendirmeye çalıştığı erdemli şehri aslında İslam inancında ve kültüründe felsefi olarak ideal bir toplumun temel ilke ve özelliklerine dair çok önemli izler taşıdığını görmekteyiz. Fakat medeniyet kavramının zaman geçtikçe özellikle insanlığın teknik anlamda ilerlemeye başlamasıyla bu yöne doğru evirildiğini görmekteyiz.

Medeniyet konusunda tarihe not düşmüş önemli düşünürlerden biri de İbn Haldun'dur. İbn Haldun geliştirdiği “Umran” fikri ile medeniyete dair birtakım çıkarımlarda bulunur. Umran fikrinin özünde ise yine İbn Haldun tarafından belirlenen bir tarih anlayışının olduğunu görmekteyiz. Onun umran kuramının medeniyete karşılık geldiği hatta Almanların medeniyete karşılık geliştirdikleri kültür, hars, manalarını da içerdiği daha kapsamlı bir fikir olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰ Umran kavramını Meriç şu şekilde açıklar: *“Bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü, içtimai ve dini düzen, adetler ve inançlar. Umran tarihi ve insanı bütün olarak ifade eden bir kelime.”*⁷¹ Devamında Umran'ın iki şekilde ortaya çıktığını ifade eder; bedevilik ve hadarilik. Bedevilik Umran'ın ilk aşaması iken

⁶⁷ Fârâbi **El- Medinetü'l-Fazıla**, s. 188.

⁶⁸ Fârâbi, **El- Medinetü'l-Fazıla**, s. 190.

⁶⁹ Fârâbi, **El- Medinetü'l-Fazıla**, s. 186.

⁷⁰ Ahmet Albayrak, Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun, **Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi**, Sayı;9, Cilt; 9, 2000, ss. 593, 594.

⁷¹ Cemil Meriç, **Umrandan Uygarlığa**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 98.

hadarilik daha çok şehirleşmeyi ifade etmektedir. Umran hem bedeviliği hem de hadariliği kapsarken yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kültür ve medeniyetin birleşimi olarak görebiliriz.

Günümüzde medeniyet kavramının üç farklı anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. İlk olarak günlük konuşma dilinde kullandığımız “medeni insan” deyimidir. Bu deyimde medeni kavramını; görgü ve nezaket kurallarına riayet edilmesini sağlayan değerleri ifade ettiğini görmekteyiz. İkinci olarak gelişmişlik düzeyi üzerinden tanımlayabiliriz. Bu anlamda medeniyet; gelişmiş bir toplumun gelişmemiş bir toplumdaki ayıran özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle son yüzyıllarda bu anlamın Batı ile özdeşleştiğini söylemek yanlış olmaz. Bir sonraki başlığımızda bu anlamıyla detaylıca değerlendirmeye alacağız çünkü on dokuzuncu yüzyılda medeniyet kavramı dendiğinde ilk akla Batı gelmektedir. Üçüncü olarak bu kavramın birbirine yakın yahut aynı özellikler gösteren topluluklar için kullanıldığını ifade edebiliriz. Eski Mısır Medeniyeti, İslam Medeniyeti, Hint Medeniyeti gibi kullanımlar bu son kullanımı örneklemektedir.⁷²

Batı dillerine baktığımızda ise medeniyetin karşılığı olarak civilisation kavramıyla karşılaşmaktayız. Bu kavramın kökeni de tıpkı Arapça da olduğu gibi şehirli anlamına gelen civilis kelimesinden türemektedir.⁷³ Güler’in ifade ettiği gibi; Medeniyet kavramı (civilisation) ilk defa. XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Fransa’da ortaya çıkmıştır. Özellikle medeniyet kavramının içinde aynı zaman diliminde var olan toplumlar arasında bir üstünlük iddiasının olduğu görülmektedir. O yüzden bu kavramın özellikle Batı sahnesinde ortaya çıkışı bir üstünlük anlayışının yansımasıdır diyebiliriz.⁷⁴

Ahmet Mithat Efendi’nin medeniyet tanımına ise çeşitli eserlerinde rastlayabiliyoruz. Hemen hemen her açıklamasında O; medeniyet kavramını dönemin şartları içindeki anlamıyla yorumlamış ve medeniyeti maddi terakki olarak ifade etmiştir. O medeniyet kavramını terakki kavramı ile tanımlarken Batı’daki teknik ilerlemeye işaret etmiştir: “Biz ki, hamden sümme şükren Müslüman ve Osmanlılarız. Biz Avrupa’da gördüğümüz âsâr-ı terakkiye kemal-i hayretle tahsin-han olarak

⁷² Tahsin Görgün, “**Medeniyet**”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C 28, İstanbul, 2003, s. 298-301.

⁷³ Kutluer, s. 296.

⁷⁴ Ruhi Güler, **Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e “Medeniyet” Anlayışının Evrimi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, ss. 13, 14.

kudretimiz yettiği mertebede terakkiyat-ı mezkûreyi memleketimize ithale dahi çalışırız.”⁷⁵ Öte yandan O’na göre medeniyetin bir de manevi yönü vardır ki bundan maksadın ise din ve ahlak olduğunu anlıyoruz. İlerleyen bölümlerde yazarımızın neden böyle bir ayrıma gittiğini ve neyi amaçladığını daha detaylı ve derinlemesine incelemeye çalışacağız.

Medeniyet kavramının Osmanlı düşünürlerinin radarına girmesi esasında Batı’nın üstünlüğünün belirginleşmesiyle olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü tamda bu dönemde bu coğrafyada bir medeniyet krizi baş göstermiş ve bu krizle baş edebilecek çözümler aranmıştır. Nitekim biz o dönemde medeniyet kavramına bakış açısını değerlendireceğimiz ayrı bir bölüm açtık fakat yine de sadece on dokuzuncu yüzyıl değil sonraki her dönemde de bu kavram birçok yazarın üzerine düşünmesi gereken bir kavram haline gelmiş. Mesele bunlardan biri de “Üç Medeniyet” isimli eseri ile Ahmet Ağaoğlu olmuştur. Ağaoğlu evvela medeniyet kavramını tanımlarken onu mücerret bir kavram olarak görmüş ve herkesin kendine göre bir anlam çıkarabileceğine vurgu yapmıştır. Bununda yanlış anlaşılmalara yol açabileceğine dikkat çekmiş, kendisi medeniyeti en genel anlamıyla ele almaya çalışarak onu “*hayat tarzı*” olarak kabul etmiştir. Devamında ise şöyle bir medeniyet tanımı yapmıştır: “*Medeniyet, düşünce ve tecessüs tarzında başlayarak giyiniş şekline kadar hayatın bütün olaylarını içine alır.*”⁷⁶ Bu tanımdan hareketle Ağaoğlu; medeni insan topluluklarının üç hayat tarzına sahip olduğunu yani üç medeniyete ayrıldığını vurgular. Elbet bu ayrımı çok kesin çizgilerle yapmaz. Medeniyetler arasında birbirini besleyen, birbirini etkileyen ve iç içe geçen bazı durumların olduğu şerhini de düşer. Bu üç medeniyet; Buda-Brahman, Batı/Avrupa ve İslam medeniyetidir. Buda-Brahman medeniyeti; Hindistan, Çinhindi, Çin, Kore ve Japonya’dır. Batı medeniyeti; Avrupa, Amerika ve Avusturalya’yı kapsar. İslam medeniyeti ise; Afrika (tamamına yakını), Asya ve Avrupa’nın bir kısmıdır. Yazar bu sınıflandırmadan sonra bu üç medeniyetten herhangi birine tabi olan toplumların genel ve ortak özelliklerine vurgu yapmıştır. Bu ortak özellikler giyim-kuşam, mimari yapılar, ibadet şekilleri gibi maddi olabileceği gibi asıl dikkat çekici tarafın; her medeniyetin kendine has bir fikri yapısı, aklı ve bilinci olduğu, ahlak ve değerler, iyi ve kötü,

⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi, **Müdafâ 2. Cilt**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2022, (Müdafâ 2), s. 207.

⁷⁶ Ağaoğlu, s. 19.

güzel ve çirkin gibi hususlarda ortak bir anlayışa sahip olduğudur.⁷⁷ Ağaoğlu bu görüşünü İslam alemini konu edindiği şu sözlerle destekler:

*İslam âlemini geziniz; ne garip hallere rastlarsınız. Aralarında binlerce kilometrelik mesafeler bulunan, cins, dil ve renk itibarıyla birbirine tamamiyle yabancı olan ve sathi bir bağlantıdan mahrum bulunan kavimlerin fertlerini aynı zihniyeti, aynı ruh hallerini taşır, aynı meseleler, konularla meşgul, işler ve olaylar hakkında aynı görüş tarzları içinde, aynı hükümleri verir görürsünüz.*⁷⁸

Medeniyet kavramı üzerine düşünen ve bu konuda eser ortaya koyarken farklı bakış açıları sunmaya çalışan birçok yazar ile karşılaşırız. Bu konuda ortaya eser koymuş düşünürlerden biri de Ali Şeriatî'dir. Yazarın; "Medeniyet ve Modernizm" adlı eserindeki değerlendirmelerine baktığımızda, Şeriatî'nin medeniyeti insanı yücelten bir evre olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Medeniyetin yarattığı uygun ortam kişilerin yeteneklerini ortaya çıkardığı ve bu yetenekleri geliştirebildiği bir ortamdır. İşte Şeriatî'ye göre medeni insan böyle bir ortamda kendini bulan ve geliştiren insandır. Bu sebeple ona göre mutlak bir medeniyetten söz edemeyiz. Yine yazara göre medeniyet gözle görülen bir şey değildir, zihni bir durumu ifade eder. Ona göre medenileşme ruhsal bir olaydır, manevi olarak ve de düşünce olarak yükselme derecesidir.⁷⁹ Şeriatî; geri kalmış ülkelerin Avrupa'nın sadece maddi tarafını örnek almayı medeniyetin temel faktörü olarak gördüklerini, esasında medeniyetin bir toplumdan diğerine aktarılabilir ya da örnek olabilecek bir şey olmadığına dikkat çeker. Bunun dışsal bir taklitten ziyade insanı belli bir dereceye ulaştıran içsel ve ruhsal bir durum olduğunu söyler. O sebeple; medenileşmek insanın hayatını kolaylaştıran teknik araçları modernleştirmekten ziyade insanın zihniyetini değiştirmesi ve geliştirmesi ile mümkün olur.⁸⁰

Medeniyet üzerinde kafa yoran ve bunu da "Umrandan Uygarlığa" adlı eserinde kaleme alan yakın tarihimizin düşünürlerinden biri olan Cemil Meriç'in de bu konuda önemli tespitleri bulunmaktadır. Meriç mezkûr eserinin 'Medeniyetlerin Ölümü' adlı başlığında; medeniyetlerin tek bir çizgi doğrultusunda gelişemeyeceğini iddia eder. Ona göre her medeniyet kendine özgü olan değerler üzerinden yükselir. Bir medeniyetin başka bir medeniyeti tüm unsurları ile benimsemesinin mümkün olamayacağını söyler. Bu yaklaşımın yukarıda görüşlerine de yer verdiğimiz Ahmet

⁷⁷ Ağaoğlu, ss. 19, 20.

⁷⁸ Ağaoğlu, ss. 20, 21.

⁷⁹ Ali Şeriatî, **Medeniyet ve Modernizm**, 4. Baskı, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 37.

⁸⁰ Şeriatî, ss. 37, 38.

Ağaoğlu gibi her şeyimizle batılılaşmamız gerekir diyen görüşün karşısında durduğunu söyleyebiliriz. Ve devamında Meriç medeniyetlerin aktarımının üç yoldan olabileceğini ifade eder. İlk olarak “*kolonileşme yolu*” ile olduğunu söyler ve buna bazı örnekler verir: “*Fenikeliler’in Kartaca’ya, Yunanlıların Güney İtalya’ya ve Sicilya’ya*”, kültürlerini bu şekilde aktardığını ifade eder. İkinci olarak “*aşılama yoluyla*” olduğunu söyler ve bunu tehlikeli bulur. Zira aşı her zaman etkili olmayabilir. Etkisinin yanında yan etkileri de olabilir ve belki de ana gövdeyi felç eder. Buna da “*Helenleşen İskenderiye, Mısır ağacına yapılan böyle bir kültür aşısıydı*” şeklinde örnek verir. Son ve üçüncü olarak ise Faydalanma yoluyla olduğunu ifade eder. Burada bir kültürün değerlerini oluştururken başka kültürlerden yararlanması esas alınır. Daha çok teknik ilerlemenin örnek alındığı vurgusu vardır.⁸¹ Meriç’in bu tasnifi dikkat çekicidir. Özellikle yazarımız açısından değerlendirdiğimizde şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: Ahmet Mithat Efendi batıyı Osmanlı’dan bilim ve teknoloji anlamında çok ileri görüyordu. Ama özellikle Şarkiyatçılar Kongresi için yapmış olduğu Avrupa gezisinde de müşahade ettiği gibi, ahlaken Batının bir çöküş içinde olduğu, Osmanlı Devleti’nin Batının sadece maddi yönü olarak ifade ettiği ilmini ve teknolojisini örnek alması gerektiğini vurgulamıştı. Nitekim Osmanlı Devleti de içeriden yaşadığı birçok dirence rağmen batıya karşı teknolojik olarak geri kaldığını fark ettiğinde bu değişimi başlattığını söyleyebiliriz. Burada; Osmanlı Devleti’nin batı medeniyetini örnek almasının ve Ahmet Mithat Efendi’nin bakış açısının Meriç’in ifade ettiği bu maddelerden en çok üçüncüsü ile bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz

Medeniyet kavramına yönelik bu tür eleştirel yaklaşımları birçok düşünürde görmek mümkün. Mesela Nurettin Topçu; medeniyet meselesini Avrupa özelinde tekniğin ilerlemesi olarak görür. O bu durumu; “*Batı’nın makine medeniyeti*” olarak çarpıcı bir şekilde ifade eder. Devamında şuursuzca insanlığın bu teknik ilerlemeye kendini bırakmasını kıyasıya eleştirir. Günümüzle kıyasladığımızda henüz teknik ilerlemenin o kadar da yaygın olmadığı bir zaman diliminde (Topçu doğ: 1909 öl: 1975) Topçu; insanlığın makinenin esaretinde olduğunu iddia eder ve bunun üstesinden gelmenin yolunu yeni kültürlerin oluşturacağı ruh ile olacağını söyler.⁸²

⁸¹ Meriç, ss. 117, 118.

⁸² Nurettin Topçu, **Kültür ve Medeniyet**, 17. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s. 15.

Topçu'nun özellikle batılılaşma hareketlerine karşı yaptığı eleştirileri daha detaylı olarak bir sonraki bölümümüzde ele almaya devam edeceğiz.

Özetlemek gerekirse; medeniyet kavramının hem anlam bakımında hem de tarihsel açıdan çok yönlü bir içeriğe sahip olduğunu görmekteyiz. Onunla kast edilen mananın hem maddi hem de manevi yönü olduğu anlaşılmaktadır. Kelime olarak olmasa da kökeni ve ifade etmek istediği anlam açısından tarihsel süreç içerisinde bu kavramın izlerine rastladığımızı, Fârâbi'nin Medinetül Fazıla isimli eserini incelediğimiz kısımda ifade etmiştik. Medeniyet kavramının ise ilk defa XVIII. Yüzyılda Batı'da ortaya çıktığını görüyoruz. Bu kavramın Osmanlı Devleti'nde önce sözlüklerde civilization olarak görüldüğü, daha sonra sivilizasyon olarak yer etmeye başladığı, en son olarak ise medeniyet kelimesi olarak yerleştiği görülmektedir.⁸³

2.2.2. On Dokuzuncu Yüzyıl Medeniyet Kavramı

Medeniyet kavramının tarihsel gelişimi içerisinde çok yönlü bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştik. Onun içinde bulunduğu dönemin şartlarına göre oluşan bu anlam zenginliği, ona yüklenen anlamın ne olduğunu tespit etmeden gelişigüzel kullanıldığı takdirde bir takım algısal hatalara neden olabilecektir. Mesela Milli Şairimizin Mehmet Akif Ersoy'un istiklal marşımızda medeniyeti “*tek dişi kalmış bir canavar*”⁸⁴ olarak ifade ederken batının işgalci ve sömürgeci tarafına işaret ettiğini söyleyebiliriz. Fakat Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönemde Tanzimat devri ile başlayan yenilik hareketleri çerçevesinde medeniyet fikri ya da medenileşme fikri batılılaşma yani teknik ilerleme ile özdeşleşmiş ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarını koruma konusunda çözüme götürecek en önemli formül olarak tartışılmıştır.

Medeniyet kavramı bir önceki başlığımızda da ifade ettiğimiz gibi Aydınlanma çağı kavramı olarak ilk önce Fransa'da civilisation kelimesi ile ortaya çıkmıştır. Bu kavram hızla bütün dünyaya yayılmış ve Osmanlı'ya da önce sivilizasyon olarak aktarıldıysa da kısa bir zaman sonra yerini medeniyet sözcüğüne bırakmıştır.⁸⁵

⁸³ Güler, s. 66.

⁸⁴ Mehmet Akif Ersoy, **Safahat**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1040.

⁸⁵ Güler, s. 79.

Medeniyet kavramının Osmanlı da yaygın kullanımının özellikle Tanzimat'ın ilk yıllarından sonra olduğu görülmektedir. Islahat Fermanı'nda (1856) batılı devletler hakkında “*milel-i mütemeddine yani medeni devletler*” deyimini kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda Okay şu değerlendirmelerde bulunur:⁸⁶

Bu yüzyılda medeniyetin özellikle Osmanlı Devleti nazarında terakki kavramı üzerinden anlaşıldığını da söyleyebiliriz. Özellikle tezimizin de baş aktörü olan Ahmet Mithat Efendi tarafından bu durum genellikle bu şekilde ifade edilmiştir.⁸⁷ Zaten dönemi içerisinde en etkili medeniyet olan Batı dünyasının bu etkisinin en başta gelişmişliğinden kaynaklandığı görülmektedir. Batı'nın bu ilerlemesine karşı Osmanlı Devleti de aynı gelişmişliği yakalama adına Batı'yı taklide yönelik birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu sebeple o dönem özellikle pozitif bilimlere dayalı, laik ve liberal yaşamı ileri süren medeniyetin simgesi Batı olmuştur. Ahmet Mithat Efendi de terakki kavramını maddi ve manevi olarak ayırarak medeniyetin bu iki yönüne dikkat çekmiştir: “*Bir rub' asır zarfında biz dahi gereği gibi Avrupalılaştığımızdır. Hem de terakkiyat-ı maddiyece ne kadar Avrupalılaştığımız olsak şayan-ı teşekkür görülebileceği halde terakkiyat-ı maneviyece Avrupalılaşmak, terakkiyat-ı maddiyeyi pek çok ileriye geçmiştir.*”⁸⁸

Burada görüldüğü gibi Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'nın teknik ilerlemesine büyük hayranlık duymaktadır. Medeniyetin manevi yönü olarak tanımladığı ahlaki tarafına ise büyük ölçüde eleştiri getirmiş ve bu konuda Osmanlı'nın çok daha ileride olduğunu iddia etmiştir.

Dönemin önemli padişahlarından Abdülhamit'e göre de Ahmet Mithat Efendi'de olduğu gibi terakki kavramı ile Batı medeniyetinin dış gelişimi demek olan tekniğe işaret edilmektedir. Burada gerek Ahmet Mithat Efendi'nin gerekse Abdülhamit'in Batı medeniyetine ve doğal olarak da medeniyete yaklaşımlarının devrin diğer bazı aydınları ile farklılaştığı görülmektedir. Özellikle Genç Osmanlılarda bu kavram devlet idaresi, hürriyet, parlamento meseleleri etrafında tartışılmıştır. Ahmet Mithat Efendi ve onun gibi düşünenlerde ise şehir düzeni, elektrik, telefon, matbaa gibi aletlerle, eğitimin geliştirilmesi gibi ilim ve teknik meseleler üzerinden tanımlanmaya çalışılmıştır. Ahmet Mithat Efendi'ye göre rejim

⁸⁶ Okay, Batılılaşma, s. 20.

⁸⁷ Okay, Ahmet Mithat, s.29

⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, **Peder Olma Sanatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 20.

ve hürriyet konularının halkın eğitim ve kültür açısından belli bir seviyeye ulaşmadan ortaya atılmaması gerekir. Bu meselelerin en azından teknik gelişmelerin ya da bilgi ve kültür açısından Batı'nın seviyesine ulaştıktan sonra tartışılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda Abdülhamit'in de Ahmet Mithat Efendi ile aynı minvalde düşündüğünü söyleyebiliriz.⁸⁹

Medeniyet üzerinden maddi ve manevi ayrımına gidilerek, bunun içinden ise sadece maddi olanın örnek alınması fikri özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında başlayan batıyı her yönüyle benimsemeliyiz düşüncesiyle ortaya çıkan Garplılaşma (Batılılaşma) fikriyle çatıştığını görmekteyiz. Medeniyetin bir bütün olarak benimsenmesi gerektiği ve onun kendi içinde parçalara ayrılamayacağını dile getirenlerden biri de Ağaoğlu'dur.

*Batı hayatı bütünüyle bizim hayatımızın bütününe galebe çalmıştır. Bundan dolayı kurtulmak, yaşamak, varlığımızı devam ettirmek istiyorsak, hayatımızın bütünüyle –yalnız elbiselerimiz ve bazı müesseselerimizle değil- kafamız, kalbimiz, görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur.*⁹⁰

Ağaoğlu batılılaşma hareketlerinde uygulanan bu seçici anlayış yüzünden bir asır çabalamamıza rağmen bir sonuç alamadığımızı da ifade etmiştir. O medeniyeti ya bütünüyle almayı ya da karşı olunacaksa da bütünüyle reddetmeyi daha doğru bulmuştur. Bu konuda da mesela karşıt görüş olarak Tolstoy, J.J. Rousseau gibi medeniyeti insanlık için bir felaket olarak gören düşünürleri örnek vermiştir.⁹¹ Bu sebeple Ahmet Mithat Efendi gibi o yüzyılda medeniyeti sadece teknik ilerleme olarak gören ve onu oluşturan zihniyeti reddeden bir anlayış kimi çevrelerce makul bulunmamış ve eleştirilmiştir.

Ülken'e göre ise Osmanlı'da cereyan eden bu Batı medeniyetine yöneliş, terakkiye verilen önem, yani bu medenileşme ya da modernleşme adını verdiğimiz dönem bir aydınlanma hareketi olarak görülmesi mümkün değildir. Zira Batı'da bu medeniyet hamlesinin arka planında kendi bünyesinden doğan ve bu fikirleri açığa çıkaran bir tecrübe ve akıl vardır: “*Aydınlanma, tabi bir fikir evriminin neticesi*

⁸⁹ Okay, Ahmet Mithat, s. 31.

⁹⁰ Ağaoğlu, s. 25.

⁹¹ Ağaoğlu, s. 24.

olacak yerde, 19. Yüzyıl ortasında birdenbire dışarıdan gelen bir fikir aşısının ürünü olarak doğmuştur. ⁹²

Sonuç olarak medeniyet kavramını Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönemde batının teknik üstünlüğünden doğan bir mana içerdiğini söyleyebiliriz. Zaten dünya üzerinde mevcut toplumlar içerisinde gelişmişlik açısından önde olan toplum diğerlerine göre daha medeni bulunmuş ve o toplum örnek olarak alınmıştır. Bu sebeple medeniyet kavramının gelişmişlikle doğrudan bağlantısı vardır ve özellikle on dokuzuncu yüzyılda medeniyet kavramı hemen hemen bu şekilde anlaşılmıştır. Avrupa kendi medeni ilerlemesini kendi içinde yaşadığı krizlerle ve zihniyet değişimiyle oluştururken Osmanlı Devleti'nde bu durum daha çok askeri alanda başlayan yenilgilere çözüm üretme çabası ile ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu durum diğer teknik reformlarla desteklenmiş ve medeniyet, daha çok terakki kavramı çerçevesinde anlaşılmıştır.

⁹² Ülken, s. 71.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN MEDENİYET ANLAYIŞI

Medeniyet kavramı, Avrupa dillerinde ortaya çıkmadan önce, Arapça'da "el-Medine" kelimesinden türetilmiştir. Resulullah, 622 yılında "Medine" olarak adlandırdığı Yesrib şehrini yapmıştı. Batı dillerinde medeniyet ifadesinin Fransızca'da ilk defa 1756 yılında "civilisation" kelimesiyle kullanıldığı görülür. İngilizce'de ise ilk defa 1770'lerde "civilization" terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle medeniyet kavramı, İslam Dünyası'ndan Batı Dünyası'na 11 asır sonra geçmiştir. Osmanlılar'da 19. yüzyılın ilk yarısında, Tanzimat Dönemi'nde, medeniyet terimi kullanılmaya başlanmıştır. Batı dillerinde medeniyet karşılığı olan "Civilization" kelimesi Latince "Şehirli" anlamına gelen "civilis" kelimesinden türetilmiştir. Modern Arapça'da medeniyet karşılığı olarak "Hadara" terimi kullanılmaktadır. Türkçe'de medeniyet karşılığı olarak kullanılan "uygarlık" kelimesi, "Uygur" kelimesinden türemiştir.⁹³

Medeniyet kavramını tanımlarken adı geçen kavramın birçok şekilde tarif edildiğine de değinmiştik. Ağaoğlu'nun da ifade ettiği gibi medeniyet; en genel anlamda hayat tarzı olarak görülmektedir. Zira bu kavram insan hayatının bütün yansımalarını içeren, maddi ve manevi bütün yönlerine sirayet eden bir kavram niteliği taşımaktadır.⁹⁴ Biz de bu anlayıştan hareketle Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvurunu, medeniyetin oluşmasında etkili olduğunu düşündüğümüz unsurlar çerçevesinde başlık başlık açıklamaya çalışacağız. O daha çok medeniyeti dönemin şartları çerçevesinde terakki kavramı üzerinden tanımlamış ve Batı'nın teknik ilerlemesi olarak görmüştür. Bu ifadesini içeren birçok düşünce eserlerinde de yer bulmuştur. Onun medeniyeti maddi ve manevi olarak iki kutuplu olarak gördüğü vurgusunu daha önce "Peder Olma Sanatı" isimli eserinden yaptığımız alıntı ile belirtmiştik. Yine aynı ve hatta bu ayrımı çok daha kesin çizgilerle ifade ettiği bir başka eseri de Avrupa gezisinin notlarını yazdığı "Avrupa'da Bir Cevelan" isimli eserinde ki şu bölümdür:

⁹³ Durmuş Günay, "Medeniyet Kavramını Açıklamak İçin Bir Yaklaşım", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 72, 2020, ss. 77,78.

⁹⁴ Ağaoğlu, s. 19.

*Şimdi ikimizde de hasıl olan hikmet iktizasınca biz terakki denilen şeyi maddi manevi olmak üzere ikiye taksim eyliyoruz. Terakkiyat-ı maddiyece Avrupa ve o meydanda bilhassa Paris mucib-i hayret olacak dereceye varmıştır. Bu terakkiyi ariz ve Amik tettebbu ve tetkik ederek kendi memleketlerimize muktedir olabildiğimiz derecede az çok tatbik emrinde o tettebbuattan istifade etmeliyiz. Tedenniyat-ı maneviyesini de bi't-tetebu onlardan tevakki esbabına tevessülde kusur eylememeliyiz.*⁹⁵

Burada yine temel vurgunun maddi olarak ileri düzeyde olan Batı'yı örnek almamız gerekliliği bunun yanında manevi olarak ise bizlerin Batı'dan çok daha ileride olduğumuz ve bu sahip olduğumuz değeri kaybetmememiz gerekliliğidir.

Görüldüğü gibi onun medeniyete dair bazı eserlerinde yer yer değerlendirmeler mevcut olmasına rağmen bu değerlendirmeler oldukça sınırlıdır. Bunun yanında yine kendisinin doğrudan medeniyeti ele almadığı fakat medeniyete dair önemli vurgular içeren eserleri mevcuttur. Bunun en bariz örneklerinden biri; bir ailenin medenileşme olarak düşünülebilecek maceralarını dile getirdiği “Ahmet Metin ve Şirzad” romanıdır. Bu romanda Buğdan'da bir ailenin Avrupalılaşmak için yaşadığı krizler ve trajik haller ilgili bölümlere konu olmuştur. Mesela romanın ilgili bölümlerinin birinde kahramanın eşiyle yaşadığı sadakate bağlı sorunlar neticesinde kızının bunlardan haberdar olmaması adına rol icabı evliliklerini devam ettirdiğinden bahseder.

*Avrupa medeniyetinin böyle acip ve garip ne kadar hurdeleri vardır! İki bir hane içinde yaşadıkları ve herkes nezdinde zevç ve zevcedir diye tanındıkları halde, hakikatte birbirinden müfarık olan karı kocalar hiç de nevadirden değildir. İki birbirini yalnız sofralarında görüp hele bazılarının hizmetkarları bile pek de vakıf değildirler. Bir memleket, bir medeniyet ki her köşesinde bin roman mütecelli!*⁹⁶

Burada yazarımızın medeniyet kavramı üzerinden Avrupa'nın manevi yönünü eleştirdiğine tanık olmaktayız. Zaten onun çizgisi hep bu noktadaydı. Batının tekniğini överken ahlak ve maneviyatını eleştirmiş bu konuda bizim daha ileride olduğumuzu belirtmiştir.

Sonuç olarak biz Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvuruna dair bir çerçeve çizebilmek için onun medeniyet düşüncesini inşa eden temel konular hakkında ne söylediğine bakmamız gerektiği kanısındayız. Yine yukarıda yaptığımız gibi onun medeniyete dair vurgularını; siyaset, felsefe, din, bilim, eğitim, edebiyat ve

⁹⁵ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 772.

⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Ahmet Metin ve Şirzad”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, (Ahmet Metin) s. 202.

sanat başlıkları altında ele alıp değerlendirmeye devam edeceğiz. Çünkü Ahmet Mithat Efendi bu alanlarda kendi değerlerine bağlı kalarak ilerlemeci bir gelişmenin medeniyet açısından elzem olduğu kanaatindeydi.

3.1. AHMET MİTHAT EFENDİ VE SİYASET

Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönemin tarihsel olarak önemine değinmiştik. Bu dönemin en belirgin özelliğinin Osmanlı Devleti'nin teknik anlamda Batı'nın gerisinde kalması sonucu yaşadığı askeri yenilgiler yani toprak kayıpları ve Fransız ihtilali sonucu ortaya çıkan milliyetçilik akımı sonucu imparatorluk bünyesinde bulunan milletlerin ayaklanmaya başlamasıdır. Esasında bu dönemde Osmanlı'nın siyasi hareketliliğinin bu iki olgu üzerinden yürüdüğünü söyleyebiliriz. Bu sebeple ilk olarak Ahmet Mithat Efendi'nin siyaset hakkındaki fikirlerine, siyasi duruşuna ve hayatında siyasi olarak verdiği mücadeleye değineceğiz.

3.1.1. Medeniyet Tasavvurunda Siyasetin Konumu

Medeniyetin hayatın her unsuruna sirayet etmiş bir kavram olduğunu belirtmiştik. Onun oluşmasında da etkili olan birçok etken vardır. Bunlardan biri de siyasetin konumu ve buna uygun üretilen politikalardır. On dokuzuncu yüzyıl bu siyasetin ve alınacak kararların zirve yaptığı bir dönemdir. Bu dönem başlayan batılılaşma hareketleri bir medeniyet krizini de beraberinde getirmiş ve nasıl bir yol çizileceği konusu büyük tartışmalara neden olmuştur. Özellikle Abdülhamit Han döneminde çok tartışılrsa da bir politika benimsenmiş ve Ahmet Mithat Efendi'de bu politikaları desteklemiştir. Şimdi onun siyasi görüşlerini daha da detaylandırmaya çalışalım.

Giriş bölümünde ifade ettiğimiz gibi Ahmet Mithat Efendi yaşamı boyunca herhangi bir fikre ya da ideolojiye yaslanarak, o fikir ve ideoloji üzerinden kendini var etmemiştir. O pragmatist ve zamanın ruhuna göre davranarak hayatının her alanında farklı tavırlar ve fikirler sergileyebilmiştir. Onun siyaseten yönetim ile olan ilişkileri de büyük ölçüde bu bakış açısının neticesinde şekillenmiştir. Bu sebeptendir

ki O; kimi zaman sürgün edilirken kimi zaman ise çok önemli kongrelere devletin bir temsilcisi olarak gönderilmiştir.

Ahmet Mithat Efendi'nin hayatına baktığımızda siyasi pozisyon açısından iki farklı dönem karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Sultan Abdülaziz'in dönemine denk gelirken diğer dönem ise 2. Abdülhamit dönemine denk düşmektedir. Sultan Abdülaziz dönemindeki siyasi duruşunun başına dert olduğu, Abdülhamit döneminde ise onun siyasi görüşüyle paralel düşündüğü için rahat ettiği bir dönem görmekteyiz.

Ahmet Mithat Efendi Abdülaziz döneminde Rodos'a sürgün edilmiştir. Onun kendisi dahi neden sürgün edildiğine dair net bir görüşü yoktur. Bu durumu sürgün dönemini de anlattığı "Menfa" isimli eserinde de görmekteyiz. O sürgün edilmek için hapis haneye getirildiği ilk gece bu durumu sorgulamış ve kendince cevaplar aramıştır. Hatta bu durumu bir fıkra ile açıklamaya çalışmıştır:

*Aklıma neler geldi, neler geldi ki tarif edemem. İnsan her şeyden tecerrüt edip te yalnız bir nokta üzerine hasr-ı fikir eder ise Aman Yâ Râb. Aklıma neler geliyor. Bu işin mutlaka mücibi olmak üzere kendimde kabahat aramağa başladım. Fakat ne kadar aradım ise maddeten hiçbir kabahatimi bulamadım. Nekar aradığımı anlayabilmek için şunu arz edeyim ki vaktiyle bir fıkra işitmiş idim. Zatın birisi bir mahalle misafirliğe gitmiş. O gece tahta kehlesi vesaire misülli muzilerin arasından rahat edemediği cihetle sabahleyin erkenden daha herkes uykuda iken olduğu mahalleden çıkıp bir hamam ve bâde işine gücüne gitmiş. Meğer o gece zikr olunan haneye hırsızlar girerek bir hayli eşya çalmışlar. Biçare adamcağz öyle bir sui'-zan altına girmiş ki bundan tebriyey-i zimmet mümkün olamamış. Sabahleyin halk uykuda iken fırarın ne manası vardı? Tahta kehlesi cefasından kurtulmak gibi bir özür bu sui-zannı senden def'e medar olabilir mi? Diye biçareyi şu karine ile hüküm altına almışlar. Benim dahi bir kazaya duçar olabilmekliğim ihtimaline varıncaya kadar düşündüm.*⁹⁷

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat Efendi tutuklanmasının nedenini bir türlü anlamadığını, anlattığı fıkradan hareketle de başkalarının işlediği suçların kendisiyle hiç alakası olmamasına rağmen üzerine kalabileceği ihtimalini dile getirir. Bir nevi kurunun yanında yanan yaş misali olduğunu anlatır. Devamında ruhsatsız kitap basımı için hapsedildiği ihtimalini de düşünür ama bunun hapse atılması için yeterli bir neden olamayacağına kanaat getirir.⁹⁸ Eserinde sürgün öncesi yaşadığı bu kısa hapis hane deneyimini anlattıktan sonra sürgün edildiği yolculuk esnasında ne suç işlediğini görevlilere sorar. Fakat aldığı cevap Ahmet Mithat Efendi'yi hiç tatmin etmez, hatta öfkelenir:

⁹⁷ Ahmet Mithat, Menfa, ss. 78, 79.

⁹⁸ Ahmet Mithat, Menfa, s. 79.

Resmen kabahatimiz gazetecilik ve neşriyat-ı muzırrada bulunmak değil miymiş?... İşte beni hiddet, merak, yeis vesair bu makule şeylerin bini birden o zaman yakaladı. Ben Bedir'in tatilinden beri gazeteci değildim. Bogos Bey'in riyaseti altında teşekkül olan İdare-i Aziziye kumpanyasına üçbin kuruş maaşla tercüman olmuştum. Hatta bir vakit Basiret Gazetesi Türkçe bilmediğimden bahisle bize "Ermeni kâtibi" ünvanını dahi bundan dolayı vermişti. Şu halde gazeteciler nefy edilir ise benim ne dahlim olabilir.⁹⁹

Bu konuda ortaya atılan çeşitli iddialar da vardır. Öyle ki O'nun ilk yayınlarından olan Dağarcık ve Kırk Ambar dergilerinde materyalizmi ve evrimi (lamarkizm) İslam ile uzlaştırmaya çalıştığı yazılarını görmekteyiz. Bu minvalde ortaya konan yazılar o zaman için yeni şeyler sayılırdı ve haliyle Ahmet Mithat Efendi sık sık hücumu uğramaya başladı. Hatta Basiret gazetesinde yazmış olduğu bir yazı onu küfürle itham etti. Tüm bunların neticesinde Rodos'a sürgün edilmişti. Ahmet Mithat Efendi'nin Rodos'a sürgün edilmesinin sebebini bilmediğini söylemiştik. Bu konuda Tanpınar Onun Namık Kemal ve arkadaşlarının kurbanı olduğunu iddia ettiğinden bahseder.¹⁰⁰ Hilmi Ziya Ülken'in "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi" adlı eserinde de benzer bir ifade yer alır. Onun Dağarcık dergisinde yazmış olduğu "Duvardan Bir Sada" adlı yazısının İslam aleyhine kabul edildiği ve bu yüzden hapsedildiği, Yeni Osmanlılardan Namık Kemal ve Ebuzziya ile beraber Rodos'a sürüldüğü dile getirilir.¹⁰¹ Her ne kadar Ahmet Mithat Efendi'nin Rodos'a sürgün edilmesi bir muamma gibi görünse de Ülken'in ifadelerinin Ahmet Hamdi Tanpınar ile aynı paralelde olması az çok durumu açıklar vaziyettedir. Özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin o dönem materyalist bazı görüşler savunduğu bilinmektedir. Bunun en bariz örneği ise yukarıda adı sıkça geçen "Duvardan Bir Sada" isimli yazısıdır. Dağarcık dergisi 1871 ve 1872 yıllarında 10 sayı olarak çıkmış bir dergidir. Bu derginin dönemin önde gelen felsefe ve materyalist yayıncılığında bir öncü konumunda olduğu dile getirilmiştir. Bu dergide çıkan yazıların Ahmet Mithat Efendi'nin materyalist görüşe sahip olduğu bir dönemde ve bu düşünceler çerçevesinde çıktığı görülmektedir. Daha sonra görüşleri tam zıt bir alana kayarak kendisi; anti materyalist, muhafazakâr bir entelektüel olarak görülecektir.¹⁰² Burada Ahmet Mithat Efendi'nin sürgüne gitmesine neden olan

⁹⁹ Ahmet Mithat, Menfa s. 84

¹⁰⁰ Tanpınar, s. 441.

¹⁰¹ Ülken, s. 144.

¹⁰² İrfan Ertan, "Osmanlı Materyalist Felsefe Neşriyatında İki Örnek: Dağarcık Ve Felsefe Mecmuası," **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XXI/43, 2021, ss. 608, 609.

yazısına bakmamız onun bu düşüncelerini anlamamız için faydalı olacaktır. Bu yazıda duvardan gelen bir sesin, evvelce insan olduğunu, bir ailesi, bir hayatı olduğunu söyler:

Nihayet uyuşmuşum veyahut kendimden geçer gibi bir hâle gelmişim. Derken kulaklarım garip bir ses duymaya başladı. Sese kulak kabarttım ve bu halde benim için dikkatimi bir noktada toplayabilmek ne kadar mümkün ise topladım. Ancak bu sesin, duvarın içinden başkaca bir yerden geldiğine dair hiçbir fikir edinemedim. Evet! Ses duvardan geliyormuş ya! Çünkü benim bu hayretim üzerine sesin sahibi bana kendini açıktan açığa bildirdi. Dedi ki: Korkma! Hayret etme! Ben yanındaki duvar içinde bir tuğlayım. Yazdığın o yazının sonunda “Bakalım bundan sonra ne olacağım!” dedin ve bu sözler üzerine düşünmeye başladın da sana bu konuda bildiklerimi anlatmayı kurdum. Varoluş hususunda verdiği bilgiler pek doğrudur. Ben de tıpkı senin gibi doğmuş idim. Yani vücudum yerkürenin çekirdeğinde yanmakta ve kaynamakta bulunan madenlerin içinde nice bin sene kaynadıktan ve sonra buhara döndükten ve yoğunlaştıktan ve soğuyup donduktan sonra yeryüzü tabakalarının her birisinde ve nice bin maddeler içinde paramparça ve perişan kalmış ve nihayet ananın rahmine düşen bir miktar dölün içinde bir araya gelmiş idi. Kısacası, tıpkı senin gibi ben de bu dünyada boy göstererek tamam kırk beş sene yaşadım. Sanatım hükümet memuriyeti idi.¹⁰³

Bu sürgün dönemi öncesi görüşlerinin Abdülaziz’in tahttan indirilmesi sonunda affedilmesi ve İstanbul’a geri gelmesi ile değişmeye başladığını söyleyebiliriz. Fakat bu sıralar saray yönetiminde büyük kargaşalar görülmektedir. Zira Abdülaziz’in tahttan indirilmesi bir darbe sonrası gerçekleşir ve kısa bir süre sonra şüpheli bir şekilde ölür. Daha sonra tahta V. Murat geçse de çeşitli sebeplerden dolayı tahtta kalamaz ve yerine kardeşi Abdülhamit Han geçer. Böylece II. Abdülhamit dönemi başlamış olur.¹⁰⁴ Abdülhamit Han’ın tahta geçmesi ve Ahmet Mithat Efendi’nin sürgünden dönmesiyle Ahmet Mithat Efendi’nin düşüncelerinde müthiş bir değişim yaşandığı görülmektedir. Özellikle de din ve ahlak alanlarında Türk ve İslam medeniyetinin değerlerinin korunması ve entelektüel ilerlemenin bu değerler üzerinden inşa edilmesini arzulamaktadır. Bu noktada Ahmet Mithat Efendi’nin politik duruşuna dair çıkarımlarda bulunabilmek için dönemin etkin ve önemli figürlerinden olan Mithat Paşa ile olan ilişkisine de göz atmak gerekir. Ahmet Mithat Efendi’nin Mithat Paşa ile yollarının kesişmesi abisi Hafız İbrahim vesilesiyle olduğunu ve Mithat Paşa’nın onun hayatını nasıl etkilediğini hayatı

¹⁰³ Ahmet Mithat Efendi- (H. 1288- M. 1871) - **Dağarcık Dergisi (3. ve 4. sayılar)**, çev. S. Emrah ARLIHAN, 29.08.2008

<https://arlihan.blogspot.com/2008/08/duvardan-bir-sada-ahmet-midhat-efendi.html> (01.02.2024)

¹⁰⁴ Findley, MTT, s. 84.

bölümünde ifade etmiştik.¹⁰⁵ Bu ikili arasında olumlu başlayan bu ilişkinin ilerleyen yıllarda bozulduğunu görmekteyiz. Özellikle Sultan Abdülaziz'in Mithat Paşa'nın da başını çektiği bir grup tarafından Osmanlı'da gerçekleşen ilk darbe sonrası tahttan indirildikten sonra ölmesi büyük bir infiale yol açmıştı. Zira Sultan Abdülaziz'in ölümü intihar olarak açıklanmış olsa da darbeci grup tarafından öldürüldüğüne dair güçlü iddialar da ortaya atılmıştı. Onun yerine geçen 5. Murat'ın saltanatı ise tam 93 gün sürmüş ve akli dengesinden şüphe duyulduğu için yerine 2. Abdülhamit Han tahta geçmişti. İşte bu süreçte Mithat Paşa'nın 2. Abdülhamit Han ile yıldızı barışmamış, çeşitli sebepler bahane edilerek Mithat Paşa sürgün edilmişti.¹⁰⁶ Özellikle Padişah Abdülaziz'in ölümünün şüpheli bulunmasıyla bir mahkeme kurulmuş, bu mahkeme Sultan Abdülaziz'in katillerini cezalandırmak amacıyla Mithat Paşa ve arkadaşlarını mahkûm etmiştir.¹⁰⁷ İşte tam bu süreçte Ahmet Mithat Efendi, Padişah Abdülhamit Han ile Mithat Paşa arasında cereyan eden bu olaylarda padişahın tarafında olmuş, hatta Abdülhamit Han'ın uyguladığı politikaları meşru göstermek için çabalamıştır.¹⁰⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin şüphesiz en rahat ettiği zaman II. Abdülhamit Han devridir. O Abdülhamit'in gözüne girmiş ve çeşitli müdürlüklerde bulunmuştur.¹⁰⁹ Tanpınar'ın ifadesine göre ise O; "*Mithat Paşa'nın nefyinde sonra arkadaşları ile rabıtaı atarak Abdülhamid'e yaranma yolunu tuttu.*"¹¹⁰

Bu dönemde Ahmet Mithat Efendi Padişah tarafından önemli görevlere getirilmiştir. Onun medeniyet düşüncesinin oluşmasında büyük etkisi olan 1889'da Stockholm'de yapılan Sekizinci Şarkiyatçılar Kongresine Osmanlı delegesi olarak gitmesi de yine bu döneme rastlamaktadır.¹¹¹ Bu kongre vesilesiyle Avrupa'da 71 gün kalma imkânı bulan Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da Bir Cevelan isimli kitap yazarak burada yaşadıklarını kaleme aldığına daha önce değinmiştik.

Ahmet Mithat Efendi'nin özellikle "Üss-i İnkılap" isimli eserinin sarayı müdafaa eden bir tarih olduğu, ortaya çıkan durumların saray lehine onarıldığına dair ciddi yorumlar vardır. Bu yorumlardan birine Berkes'in "Türkiye'de Çağdaşlaşma"

¹⁰⁵ Ahmet Mithat, Menfa, s.7.

¹⁰⁶ Findley, MTT, s. 84.

¹⁰⁷ Ülken, s. 75.

¹⁰⁸ Tanpınar, s. 443.

¹⁰⁹ Ülken, s. 144.

¹¹⁰ Tanpınar, s. 444.

¹¹¹ Findley, Ahmet Mithat, s. 12.

eserinde rastlamaktayız. Berkes eserinde anayasa hazırlıkları ekseninde Namık Kemal'in de içinde bulunduğu bir takım tartışmalara yer verirken Üss-i İnkılap'ın Abdulhamit'in anayasacı olduğunu ispat etmek için yazdığını ifade etmektedir.¹¹²

Yine benzer hatta daha ağır iddiaların Tanpınar'ın eserinde de görmekteyiz. Özellikle Üss-i İnkılap'ın Abdulhamit Han'ın pozisyonunu desteklemek ve onun fikirlerini özellikle halk nezdinden onaylatmak için yazıldığını Tanpınar ifade etmektedir.¹¹³ Mezkûr eserin ikinci cildinde meşrutiyetin ilanının ve meşrutiyetin dayandığı Kanun-ı Esasi'nin sağladığı özgürlüklerin Padişah II. Abdülhamit'in kendi arzusu ile kabul edilip halkı için onayladığı Ahmet Mithat Efendi tarafından ifade edilmektedir.

Zat-ı şahanelerini bir padişah-ı müstebit yerine koyamadıklarını haber verdiğimiz Sultan Abdülhamit Han efendimiz hazretleri ise cülus-ı umumiyesine bedel bir mevki-i mahsus ve muayyene koyarak o halde Kanunuesasi'yi hem talep ve hem de emir buyurmakta yani "Mademki ben milletimdenim, millet namına devletimden bir Kanunuesasi isterim. Ve mademki bu devletin reis ve padişahıyım, milletim namına istediğim şeyin itasını da emrederim." Hükmünü her hâl ve kârlarıyla tekrar eylemekteydiler.¹¹⁴

Ahmet Mithat Efendi'nin Üss-i İnkılap isimli eseri onun siyasi duruşunu görmemiz açısından oldukça önemlidir. Özellikle yukarıda bahsettiğimiz Rodos sürgünü sonrası yaşadığı değişim Onu dönemin padişahı olan Abdulhamit Han ile hemen hemen aynı çizgide hareket edeceği bir konuma getirmiştir. Üss-i İnkılap eseri başlı başına bunun bir kanıtıdır. Mevcut eserin birinci hatta giriş kısmının dönemin hâkim siyasi görüşü olan Osmanlıcılık üzerine olduğunu da anlamaktayız. Bunun detaylarına bir sonraki bölümde değineceğiz.

Ahmet Mithat Efendi'nin yönetim ile olan bu müspet ilişkisinde maddi olarak da fayda sağladığı açıkça görülmektedir. Mesela gazetecilik tarihimizde önemli bir yere sahip olan Tercüman-ı Hakikat gazetesini Abdülhamit Han'dan aldığı maddi destekle beraber II. Meşrutiyet devrine kadar sürdürdüğü bilinmektedir.¹¹⁵

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet algısında dönemin sert siyasi tartışmalarının önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Zaten medeniyet kavramını da esasında siyasetten ayrı düşünmek pek mümkün gözüküyor. Zira medeniyet inşasında yöneticilerin ve ortaya konan politikaların önemi çok fazladır.

¹¹² Berkes, ss. 370, 371

¹¹³ Tanpınar, ss.444, 445.

¹¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, **Üss-i İnkılap**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, (Üss-i İnkılap) s. 388.

¹¹⁵ Ülken, s. 145.

Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönemde başlı başına siyaseten belki de Osmanlı tarihinin en önemli yüzyılıdır. Bir çıkış yolu aranmaktadır ve bu çıkış yolunu gösteren birçok fikir ortaya atılmıştır. Bu fikirler arasında ortaya konacak tercih medeniyetin de şekillenmesini doğrudan etkileyecektir. İşte burada yazarımızın kendini hangi siyasi konuma yerleştirdiğini anlamak onun medeniyet anlayışını göstermesi açısından oldukça önemlidir Şimdi bu konumlandırmayı daha da belirgin hale getirebilmek için onun Osmanlılık fikrini anlamaya çalışacağız.

3.1.2.Osmanlılık Fikri

Ahmet Mithat Efendi'nin doğduğu, büyüdüğü ve yaşadığı dönemin Osmanlı Devleti'nin imparatorluğun sınırlarını korumak için hareket ettiği ve buna yönelik çözümler aradığı bir dönem olduğunu belirtmiştik. Bu çözüm arayışı içinde ortaya çıkan bir takım siyasi akımlar görmekteyiz. Bu siyasi akımlar genelde dönemi inceleyen yazarlar tarafından üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bu sınıflandırma “Üç Tarz-ı Siyaset” isimli eserinde Yusuf Akçura tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

Memalik-i Osmâniyye’de garpdan istifaza ile iktisab-ı kuvvet ve terakkî arzuları uyanalı belli başlı üç meslek-i siyasi tasavvur ta’kib (ebaucher) edildi sanıyorum: Birincisi Hükûmet-i Osmâniyye’ye tâbi’ milel-i muhtelifeyi temsil ve tevehhüd ile bir “Millet-i Osmâniyye” vücûda getirmek; ikincisi hakk-ı hilâfetin Devlet-i Osmâniyye hükûmdârında olmasından istifade ederek bütün İslâmları hükûmet-i mezkûre idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin “Panislamisme” dedikleri), üçüncüsü ırk üzerine müstenid bir “Türk milliyet-i siyâsiyyesi” teşkil etmek.¹¹⁶

Burada Akçura'nın Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük olarak ifade ettiği üç akım içerisinde Osmanlılık ve İslamcılık fikrinin Osmanlı Devleti'nin genel siyasi görüşüne önemli etkisi olduğu ifade edilirken, Türkçülük fikrinin diğerleri kadar değer görmediği ve bazı yazarların görüşlerinde sıkışıp kaldığı dile getirilmiştir. Benzer bir sınıflandırmayı Ziya Gökalp'in kitabının başlığı da olan; “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” isimli eserinde de görebiliyoruz. Bu sınıflandırma da Osmanlılık başlığının yer almadığı görülmekle beraber, Batılılaşma olarak düşünebileceğimiz “Muasırlaşmak” fikri üçüncü bir akım olarak

¹¹⁶ Yusuf AKÇURA, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2021, s. 15.

yer almıştır. Burada Gökalp'e göre ilk olarak Türkçülük fikrinin imparatorluk için sakıncalı görülmesinden dolayı Osmanlıcılık fikrine mecbur kalındığı da ifade edilmektedir.¹¹⁷

Tanpınar'da ise Tanzimat ideolojileri başlığı altında Muasırlaşmak yerine Meşrutiyetçilik adı kullanılarak diğer iki hâkim görüşün Osmanlıcılık ve İslamcılık olduğu ifade edilmiş¹¹⁸ ve Türkçülük akımının Akçura'nın da ifade ettiği gibi hâkim bir görüş haline gelemediği anlaşılmaktadır. Zaten Tanzimat dönemi milliyetçilik fikirleri Osmanlı tarafından tehlikeli görüldüğü için bu fikre hep mesafeli durulmuş on dokuzuncu yüzyılın sonu yirminci yüzyılın başı itibarı ile diğer fikirlerden istenilen kazanç elde edilmeyince Türkçülük fikri bazı yazarlar tarafından gündeme taşınmaya çalışılmıştır.

Osmanlıcılık olarak ifade edebileceğimiz fikri en yalın haliyle; *"farklı unsurları Osmanlı kimliğinde birleştirmeyi amaçlayan siyasî düşünce."*¹¹⁹ olarak tanımlayabiliriz. Bu siyasi harekete yönelimin temel güdüsü İmparatorluğun bünyesinde bulunan etnik ve dini grupların ayrılıkçı düşüncelerinin önüne geçebilmektir. İlk çıkış noktasında 2. Mahmut'un şu meşhur sözü etkili olmuştur: *"Ben tebaamdaki edyan farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim"*¹²⁰ Bu noktadan sonra devleti yönetenlerin bu fikir ekseninde kendisine tabi olan halkın eşitliği için çeşitli adımlar atarak ıslahat hareketlerine girişmişlerdir. Öyle ki Tanzimat'ı da içine alan süreçte 2. Abdülhamit'in ilk dönemlerine kadar Osmanlıcılık siyaseti uygulanmış fakat istenilen netice elde edilememiştir. Çünkü bu siyaset ayrılıkçı grupların isyanını önlemede yeterli olamamıştır. Fakat burada altını çizmemiz gereken bir durum var ki o da Osmanlıcılık fikrinin keskin ve net bir çizgisinin olmadığıdır. Zira bu fikir içerisinde birçok farklı bakış açıları da gelişmiş hatta yer yer birbirleri ile mücadele etmiştir. Burada ortaya çıkan bakış açılarının fikri ve sosyal temeller açısından farklılıklar içerdiği anlaşılmaktadır. Mesela bazı Osmanlıcılık görüşlerinin Batı karşıtlığı ya da Milliyetçilik akımlarının karşıtlığı olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Yine eşit

¹¹⁷ Ziya GÖKALP, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004, s. 25

¹¹⁸ Tanpınar, s. 159

¹¹⁹ Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik> (16.12.2023).

¹²⁰ Akçura, s. 17,18.

haklara dayalı olarak ya da Meşrutiyete dayalı olarak Osmanlıcılık fikrinin yeşerdiği toplumsal hedeflere dayalı Osmanlıcılık fikirlerinin de bu akım içinde yer aldığını söyleyebiliriz.¹²¹

Ahmet Mithat Efendi'nin de özellikle Üss-i İnkılap eserinde ortaya koyduğu görüşlerle Osmanlıcılık fikrini destekleyerek hatta bu ideolojinin temellerini oluşturmaya çalışmıştır.¹²² Onun bu fikrinin 2. Abdülhamit'in ve o günkü yönetiminde hâkim görüşü olduğu da bilinmektedir. Bu eserin Mukadime-i Ülâ olarak belirlenen başlığı esasında Osmanlıcılık fikrini açıklamaktadır. Öncelikle Osmanlı'nın kuruluş felsefesine dair bir takım değerlendirmelerde bulunan yazarımız Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu sadece dine dayandırılmadığı gibi sadece Türklüğe de dayandırılmayacağını belirtir: “*Kemâl-i ehemmiyetle dikkat olunacak ahvâldendir ki Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye sırf bir devlet-i İslâmiyye gibi teşekkül etmemiştir.*” (...) “*Kezâlik dikkat olunacak ahvâldendir ki Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye sırf bir devlet-i Türkiyye gibi de teşekkül etmemiştir.*”¹²³ Bu satırlarda kuruluş gayesi bakımından Osmanlıcılığın zeminini oluşturmak isteyen Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı kurulurken ne üzerine kurulduğu sorusunu da bu satırların devamında kendisi şu şekilde açıklamaktadır:

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye tevârîh-i selefde emsâli sibkat etmemiş olmak üzere müstakillen bir (Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye) olarak teşekkül eylemiştir ki bu “Osmâniyye” medlûlünün mahiyetini anlamak için izâhât ve tafsîlât-ı âtiyyeye dikkat lâzımdır. Osmanlılık Oğuz Karahan nesl-i celîlinden Gâzi Ertuğrul Beyzâde Osman Gâzi hazretlerinin zâtlarına ve ondan sonra bu hânedân-ı şevket-üvnânın ekber ve erşed vârisi olarak bil-fiil hükümdar bulunan zât-ı şevket-simâta tabiyyeti mensûbiyyet-i asliyye-i siyâsiyye eylemekten ibarettir. Bu mensûbiyyet için her hangi dinde her hangi mezhepte bulunur ise bulunsun hiçbir beis yoktur. Zîra bu heyet-i muazzama-i Osmâniyye kendi himayesi altına aldığı edyân-ı müştehirenin kâffesini bunların en serbest olarak icrâ-yı hükm ettikleri yerlerden daha serbest olmak üzere himayeyi deruhde eylemiştir. Bu mensûbiyyet-i celîle için her hangi milliyet ve kavmiyyette bulunulur ise bulunulsun yine bir beis yoktur. Zîra, bu heyet-i celîle-i Osmâniyye kendi himâyesi altına aldığı her milliyet ve kavmiyyet erbâbını himâye-i mezkûreden mukaddem ne kadar hür iseler ondan daha hür olarak muhafaza etmeği deruhde eyledikten fazla o halkı an-asıl Osmanlı gibi mülâhaza etmeği dahi binâ-yı hükûmetin mebnâsı addeylemiştir. İşte herhangi din ve mezhepten ve herhangi kavm ü milletten olur ise olsun livâ-yı şevketihtivâ-yı Osmânî altında tecemmü ve tahaşşüd eyleyen efrâd-ı mütemeddineye “Osmanlı” ve bunlar üzerine hükûmet eyleyen devlete dahi “Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye” denilmiştir

¹²¹ Mehmet Ali Türkmenoğlu, Osmanlı Devleti'ni Kurtarma Planı: Osmanlıcılık, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, 2019, ss. 410, 411, 412.

¹²² Tanpınar, s. 160

¹²³ Ahmet Mithat, Üss-i İnkılap, s. 22.

ki bu devletin vazîfe-i asliyyesi bilâ-istisnâ benî beşeri nimet-i hürriyyetle mesûd etmek için olanca himmetini gerek dâhilen ve gerek hâricen sarf eylemeye münhasır kalmıştır.

Bu sözlerden hareketle anlıyoruz ki Ahmet Mithat Efendi Osmanlılık fikrini Osmanlı'nın kuruluş felsefesine dayandırarak ne sadece Türkçülüğü ön plana çıkaracak bir çerçeve belirlemiştir ne de İslam inancını. Bunun yanında bu iki unsurun değerlerini birleştirdiğini söyleyerek Osmanlılık akımına vurgu yapar. Bu akımın temelinde söz konusu değerleri bünyesinde birleştirdiği Osmanlı medeniyetinin olduğunu belirttiğini ifade edebiliriz.¹²⁴ Yine kendi bünyesinde yaşayan farklı din ve etnik gruplardaki insanların Osmanlı tebaası içinde rahat ve serbest bir şekilde yaşadıklarını ifade etmiştir. Yine Ahmet Mithat Efendi, Osmanlılık fikrinin kapsayıcı siyasi kardeşliği bütün dünyayı etkilediği fakat bu fikrin kışkırtılıp haksız bir şekilde suçlandığını şu şekilde ifade eder:

*Osmanlılığın böyle bütün dünyayı bir uhuvvet-i siyasiye altına almak suretiyle adeta medeniyet medeniyet olalı emsali hiçbir yerde görülmemiş olan esas-ı teşekkülü Avrupa'ca görüldüğü ve daha doğrusu ta Almanya'da vaki Bohemya içlerine kadar medeniyet-i Osmaniye'nin birdenbire sirayeti kendisini her tarafa gösterdiği zaman bu nimet , ittihad-ı halk üzerine istibdat ile hüküm sürenlerin çeşm-i hayretlerini patlatırcasına açmış olmaktan naşi Osmanlılığın ne kadar mahsud olduğunu ve binaenaleyh ne kadar haksız hücumlara duçar edildiği “Mukaddime-i Saniye”mizde ve “Avrupa'nın Osmanlılığa Mukabelesi” serlevhası altında başkaca zikredilecektir.*¹²⁵

Yazarın tüm bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere kendisi Osmanlılık fikrini benimsemiş, desteklemiş ve bunu temellendirmeye çalışmıştır. Fakat Osmanlılık bir süre sonra istenilen sonucu vermediği düşünülerek özellikle Abdülhamit'in bu görüşten İslamcılık görüşüne kaydığını söyleyebiliriz. Öyle ki İslamcılık fikrinde Abdülhamit'in halife unvanını sık sık kullanmaya başladığı ve bunun üzerinden İslam coğrafyasını birleştirmeye çalıştığını görmekteyiz.¹²⁶

Osmanlılık fikrinde bahsederken Yeni Osmanlılar ve onun devamı niteliğinde olan Jön Türk hareketinden bahsetmek de yararlı olacaktır. Yeni Osmanlılar Tanzimat döneminin önemli figürlerinden biridir. Doğal olarak Ahmet Mithat Efendi ile de yolları kesişmiştir. Yukarıda Ahmet Mithat Efendi'nin Yeni Osmanlılardan olan bazı isimlerle beraber sürgün edildiğine dair bir bilgi vermiştik.

¹²⁴ Ülken, s. 287.

¹²⁵ Ahmet Mithat, Üss-i İnkılap, s.28.

¹²⁶ Akçura, s.78,79.

Her ne kadar Ahmet Mithat Efendi Yeni Osmanlılar ile birlikte sürgün edilmiş gibi görünse de aslında onların görüşlerini benimsememiş, hatta çoğu zaman eleştirmiştir. Sadece ilk zamanlar kendini bu akıma yakın görse de bu durum çok da uzun sürmemiştir. Yeni Osmanlılar hakkında genel bir izah yapmak gerekirse, Ülken'in ifadesi ile; “*Yeni Osmanlılar; hürriyetçi ve siyasi anlamda meşrutiyetçi bir Türk kuşağıdır...*”¹²⁷

Yeni Osmanlılar hareketinin hiç şüphesiz en önemli temsilcisi Namık Kemal'dir.¹²⁸ Bu sebeple Ahmet Mithat Efendi'nin Yeni Osmanlılar ile olan ilişkisini incelerken Namık Kemal ile olan ilişkisine de vurgu yapmak çok yerinde olacaktır.

Öncelikle Ahmet Mithat Efendi'nin sürgün yıllarını anlattığı “Menfa” isimli eserinde Yeni Osmanlılar ve Namık Kemal hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir.

*Bir de İstanbul'dan Ziya ve Kemal Beylerin vesâir rüfekasının Avrupa'ya firar eyledikleri ilân olunmasın mı? Bunların “Yeni Osmanlı” namıyla bir cemiyetleri olduğu ve o cemiyetin hürriyet hususunda birtakım mütâlaaları bulunduğu haner alındığı zaman artık ben Avrupa ızâm-ı hürriyetperverânından her birini bu cemiyetten isimlerini işittiğim zevâtın her birinde bularak, bu isimleri nasıl takdis edeceğimi bilmez oldum.*¹²⁹

Ahmet Mithat Efendi'nin ilk zamanlar Yeni Osmanlılara bakış açısı olumlu olmuştur. Fakat bu harekete karşı fikirlerimin zamanla değişiklik gösterdiğini, kendisi Financılar Yokuşundan aşağıya inerken Tevfik Bey'in ikisini tanıştırdığı, hatta kısa bir görüşme olmasına rağmen Namık Kemal'den etkilendiğini Menfa isimli eserinde beyan etmiştir:

*Eğer Yeniosmanlılar hakkında ilk peyda eylemiş olduğum fikirde bulunsaydım ben o gün Kemal Bey huzurunda hayretimden kendimi kaybederdim. Fikrime âtız olan ikinci tahavvülde bulunsa idim hiç olmazsa ilk gördüğüm zaman kendisinden ayrılamayarak, şu adamların mahiyet-i ilmiyesini, kalemiyesini, siyasiyesini filanını lâyıkiyle anlama için elbette arkasına düşerek ve ta ideceği yere kadar giderek bahse başladım.*¹³⁰

Ona göre Yeni Osmanlıların ortaya koyduğu mücadeleye şahsi çıkarlar, kişisel menfaatler karışmıştır. Yine de bu hareketin içinde olan kişileri ve eserleri

¹²⁷ Ülken, s. 48.

¹²⁸ Berkes, ss. 287, 288.

¹²⁹ Ahmet Mithat, Menfa, s. 54

¹³⁰ Ahmet Mithat, Menfa, s. 58.

sevmesine rağmen Ahmet Mithat Efendi, bu fikri hareketten koparak kendine yeni bir yol çizmiştir.¹³¹

Esasında Ahmet Mithat Efendi'nin Yeni Osmanlılar ve Namık Kemal ile ayrıldığı en temel nokta şudur; O çağdaşı sayılabilecek bazı aydın ve yazarlar gibi Osmanlı Devletinin yaşadığı geri kalmışlığı ve sorunları, Yeni Osmanlılar gibi rejimin değişmesiyle olacağına inanmıyordu. Hatta kültürel olarak belli bir noktaya ulaşamamış ve eğitim seviyesi açısından yetersiz olan milletlerde rejim meselesinin tartışılmasının zararlı olacağını söylemiştir.¹³² O yine bu noktada da Abdülhamit Han ile benzer bir çizgide hareket ederek ilim ve fen konusunda Batı'nın geldiği noktaya ulaştıktan sonra bu meselenin değerlendirilmesi gerektiğini Menfa'da dile getirmiştir:

*Bugün bile mutavassıt halde bulunan üçyüz kişiyi ale'l-gafle mevki-i imtihana çekiniz. "Hürriyet ister misiniz? Terakkiyat-o ahraraneye hevesiniz var mıdır?" diye sorunuz. La ve naam verecekleri cevaptan katü'n-nazar bir de hürriyet ile ve terakkiyat-o ahrar ne demek olduğunu sual ediniz. Hiç şüphe etmem ki içinde üç tanesi hakikate mukarince cevap bulamazlar. Eğer evrak-ı havadisi efkâr-ı umumiyenin hulasası gibi kabul edersek şu üçyüzde üç nisbeti dahi çok görülür zannederim. İmdi evvel emirde millete vukuf ve malumat verilip sonra bu neşriyatta bulunmuş olsalardı elbet daha ziyade faidesi görülürdü.*¹³³

Son olarak Yeni Osmanlıların bir devamı olarak görülen Jön Türklerle ve Ahmet Mithat Efendi'nin bunlarla ilişkisine de kısaca değinmeye çalışalım. Yeni Osmanlılar hareketinin beklentileri karşılayamadığı ama onun zihinlere ve yüreklere ektiği tohumlar yeniden filizlenerek Jön Türkler ismiyle vücut bulduğu dile getirilmiştir. Bu durumu daha iyi anlatabilmek adına Ülken'in şu ifadelerine bakmakta yarar var:

*Yeni Osmanlılarla başlayan meşrutiyet savaşı Âli Paşa'nın düşmesi, Namık Kemal ve arkadaşlarının İstanbul'a dönmesinde sonra memlekette bulunduğu elverişli şartlarla yavaş yavaş gerçekleşme yoluna gitmiştir. Fakat aslında bu savaş başarısız olan Birinci Meşrutiyetle kesin bir sonuca varan İkinci Meşrutiyet arasındaki 33 yıl içinde de devam etmiştir. Bu ikinci mücadele Jön Türkler tarafından açılmış olmakla birlikte onların önündeki rehber yine meşrutiyet ideologları olan Namık Kemal ve arkadaşlarıydı.*¹³⁴

¹³¹ Tanpınar, s. 440.

¹³² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. C. (16, 563 s.), Ankara, 1989, ss. 100-102.

¹³³ Ahmet Mithat, Menfa, s. 57,58.

¹³⁴ Ülken, s. 119.

Jön Türk hareketi ile birlikte meşrutiyetçi hürriyet fikirleri yaygınlaştıkça doğal olarak bu fikirlere tepkilerde oluşmuştur. Bu tepkinin en temelde yeşerdiği yer; kontrolsüz bir hürriyet anlayışının imparatorluğun sonunu getirebileceği noktasıdır. Düşüncede anarşi yerine disiplin, ekonomide himaye ve tekel, edebiyatta ahlakçılık, hürriyet yerine ise baskı fikirlerinin savunulduğu görülmektedir. Abdülhamit döneminde bu düşünce kabul görmeye başlamıştı ve bu görüşlerin yayılması için yoğun bir çaba sarf edilmişti. Ahmet Mithat Efendi'nin de bu görüşlerin yayılması konusunda etkili bir rolü olduğunu söyleyebiliriz.¹³⁵

İşte tam bir hürriyet ve komple bir değişim noktasında tıpkı Yeni Osmanlılar hareketinde olduğu gibi Ahmet Mithat Efendi'nin Jön Türklerden ayrıldığını söyleyebiliriz. Bu arada kendisinin hayatının son yıllarında yazmış olduğu Jön Türk isimli bir romanı da bulunmaktadır. Bu roman belli karakterler üzerinden dönemin batılılaşma sürecini sonuçları bakımından toplumsal ve politik yönden ele almaya çalışıyor.¹³⁶

Sonuç olarak; Ahmet Mithat Efendi'nin Osmanlılık fikrini özellikle Üss-i İnkılap eserinin birinci bölümünde savunduğu, tezimizin de hareket noktasını oluşturan, medeniyet düşüncesi noktasında, dönemin düşünür ve yazarlarından ayrıldığını görebiliyoruz. Özellikle Genç Osmanlılar ve Jön Türkler batılılaşma hareketlerini rejimi değiştirme fikri üzerine inşa etmişlerdir. Ve bu durumunda genel olarak teoride etkili olduğu fakat pratikte başarısız olduğu bir gerçektir. Ahmet Mithat Efendi ise basit bir şekilde Osmanlı milletinin saadeti gibi pragmatist bir amaca hizmet etmeye çalışır. Bu çerçevede Ahmet Mithat Efendi'nin II. Abdülhamit ile benzer fikirlere sahip olduğunu da söyleyebiliriz. Her ikisi de rejim değişikliği gibi bir fikrin henüz bilgi ve kültür olarak olgunlaşmamış bir halk için ön plana çıkmaması gerektiğini düşünür. Ve yine her ikisi de devletin içinde bulunduğu buhranı Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler gibi hürriyet hareketlerinde ve rejim meselesinde olmadığını, teknik ve kültürel anlamda bir ilerleme ile olabileceğini savunur.¹³⁷

¹³⁵ Ülken, s. 143.

¹³⁶ Mehmet Özdemir ve Üzeyir Süğümlü, "Ahmet Mithat Efendi'nin Jöntürk Romanında Medeniyet Algısı, **Electronic Turkish Studies**, 9 (3), 2014, s. 1061

¹³⁷ Okay, Ahmet Mithat, ss. 29, 30.

3.2. AHMET MİTHAT EFENDİ VE FELSEFE

Ahmet Mithat Efendi'nin birçok alanla ilgisinin olduğu, birçok konuda fikir sahibi olarak kalem oynattığını bunun yanında ilgilendiği bu alanlarda bu durumun doğal bir sonucu olarak derinleşemediği görülmektedir. Bu onun bilinçli bir tercihidir. Felsefe alanına olan ilgisi de tam bu özelliğinin bir yansımasıdır. Mustafa Refik'in "Musikinin Tesiri" isimli tercümesine yazdığı takrizdeki şu nasihat kendi dilinden bu durumu çok güzel bir şekilde açıklamaktadır:

*Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nâkıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü haline nispetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccahtır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evladına onu tavsiye eyle!*¹³⁸

Bu anlayışa sahip biri doğal olarak felsefe alanına da ilgi göstermiş ve bu alanda birtakım yazılar yazmıştır. Fakat bu her konuda bilme isteği doğal olarak bu bilgilerin detaylandırılması ve çözümlenmesi noktasında bir yetersizlikte oluşacaktır. Hiç şüphesiz onun birincil amacı her konuda bilgi sahibi olup bu bildiklerini aktarmaya çalışmaktır.¹³⁹

Yukarıdaki düşünceleri destekler mahiyette; Ülken de Ahmet Mithat Efendi'nin felsefe alanındaki durumunu şu şekilde ifade etmiştir: "*Ahmet Mithat'ın vulgarisateur olduğunu unutmamalı ve bu yayınlardaki felsefe ufkunun darlık sebepleri burada aramalıdır.*"¹⁴⁰ Tüm bu yüzeyselliğe rağmen Ülken, Ahmet Mithat Efendi'nin Türk fikir hayatında ilk defa Batı'nın felsefe problemleri üzerinde düşünmeye başlayan isim olduğunu ifade etmiştir. Nitekim "Ben Neyim" isimli eserinde başta materyalizm olmak üzere bazı Batı kaynaklı düşünce akımlarına karşı yaptığı eleştiriler bu durumu destekler niteliktedir. Yine Ülken'e göre; dönemin diğer düşünürleri ise özellikle Yeni Osmanlı cephesi genelde Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumunda etkisiyle siyasi düşünce üzerinden felsefeyi anlamlandırma çabası içinde olmuşlardır. Ali Suavi ve Namık Kemal gibi isimlerin yazılarında Descartes ve Pascal isimlerinin geçtiği görülse de bu durum çağdaş felsefenin problemleri üzerine düşünüp tartışılacak bir seviyede değildi.¹⁴¹

¹³⁸ Okay, Ahmet Mithat, s. 17.

¹³⁹ Rahmi Karakuş, **Felsefi Serüvenimiz**, 2. Baskı, Aktif Düşünce Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 60.

¹⁴⁰ Ülken, s. 148.

¹⁴¹ Ülken, s. 147.

Ahmet Mithat Efendi yaşadığı dönemde ortaya çıkan materyalizm gibi bazı felsefi düşüncelerden de etkilenmiştir. Ama o diğer başlıklarda da vurguladığımız gibi bu görüşleri sürekli savunmamış, hatta hayatının bazı dönemlerinde benimsediği fikirlere bizzat kendi muhalefet ederek, o düşünceleri çürütmeye çalışmıştır. Özellikle onun hayatı incelendiğinde karşımıza iki dönem çıkmaktadır. Hayatının ilk döneminde materyalist ve darwinist görüşlere meyilli olan bir Ahmet Mithat karşımıza çıkmaktayken, hayatının ikinci döneminde ise İslam davası ile İslam dışı tüm görüşlere hücum eden bir Ahmet Mithat Efendi görmekteyiz.¹⁴²

Biz bu başlıkta Ahmet Mithat Efendi'nin felsefeye olan ilişkisini iki bölümde incelemeyi uygun bulduk. Birinci bölümde onun felsefeye dair genel görüşlerine kabaca yer vermeye çalışacağız. Diğer bölümde ise Ahmet Mithat Efendi'nin dönemin etkin felsefi akımlarına karşı neler söylediğini anlamaya çalışacağız.

3.2.1 Felsefi Görüşleri

Ahmet Mithat Efendi'nin felsefe üzerine kaleme aldığı birçok yazısı mevcuttur. Özellikle onun “Dağarcık” dergisinde çıkan yazıları bu konu üzerine yoğunlaşır. Bu yazılardan biri olan “Felsefe ve Felasife” başlıklı metinde etimolojik olarak felsefenin ne anlama geldiğini açıkladıktan sonra felsefeye dair birtakım tanımlamalara yer verilir ve uzunca bir izahat sonucu felsefeyi; evrenin bütün kısımlarının birileriyle olan bağlantısı üzerine düşünmektir şeklinde tanımlar. *Ben kendimce felsefeyi ta'rîf etmek ister isem şöyle derim: “Felsefe kâinatın yekdigeriyle olan revâbıt ve taallukâtını muvâzene etmekten ibârettir”*¹⁴³

Ahmet Mithat Efendi'nin felsefeye dair değerlendirmelerinin yer aldığı önemli eserlerin başında hiç şüphesiz “Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi” isimli eseri gelmektedir. Bu eserin Schopenhauer üzerine yazılan ilk metin olmasının yanında her ne kadar yüzeysel olarak görülse de Batılı bir filozofa karşı yapılan ilk eleştiri olması bakımından oldukça kıymetlidir.¹⁴⁴ Yine mezkûr eserde felsefeyi hikmet kavramıyla da eş değer tutar. Ona göre felsefe ya da hikmet insan zihninin bir

¹⁴² Cem Doğan, Doğu İle Batı Arasında Bir Türk Filozofu: Ahmed Midhat Efendi'nin Hayatı Ve Bilimsel/Felsefi Düşünceleri Üzerine, **Ekev Akademi Dergisi**, 2013, s. 201

¹⁴³ Koray Sarıdoğan, **Dağarcık Dergisinin Çeviri Yazısı, Sistemantik İndeksi ve Tahlili**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014, ss. 149,150

¹⁴⁴ Ali Utku, **Ahmet Mithat Efendi, Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni**, 9. Cilt (Ed. Prof. Dr. Bayram Ali Çetinkaya), İnsan yayınları, İstanbul, 2015 s. 154

pusulasıdır. Yani felsefe insana yol gösterir, bir nevi ona rehberlik eder. Ona göre felsefe ile insan zihni hataya düşmekten kurtulur. Burada mantık ilmine de vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır ki Ona göre en doğru kararlar felsefenin yardımıyla alınabilir. Bunun yanında Ahmet Mithat Efendi'ye göre felsefe, tarihi açıdan “*en kadim şeylerdendir*” ve insan zihni ne zaman düşünmeye başlamışsa felsefe de esas olarak o zaman kurulmuştur:

*Feylosofi, yani hikmet zihn-i beşerin bir nevi pusulasıdır ki, herhangi mebhas ve meselede olursa olsun insanın peyda edeceği en doğru hüküm, feylesofinin delaletiyle tahakkuk edecektir. Feylesofi en kadim şeylerdendir. Hatta zihn-i beşer ne zaman tefekküre başlamışsa feylesofinin dahi o zaman esası kurulmuş olduğu hükmedilebilir.*¹⁴⁵

Ahmet Mithat Efendi'nin felsefeye olan ilgisin yüzeysel kalmış fakat bunun yanında Türk fikir hayatında batılı anlamda felsefi sorunlarla ilgilenen ilk kişi olmuştur. Ahmet Mithat Efendi'nin felsefe alanında bir ilk olarak anılmasının yanında onda felsefe problemleri belli bir felsefi zeminde tartışılarak tahlil edilmez.¹⁴⁶ Felsefe alanında yazılarında vermiş olduğu bilgilerin ansiklopedik bilgi seviyesinin de altında olduğu görülmektedir. Nitekim Ahmet Mithat Efendi gerek önceki bölümde “Dağarcık” dergisinde “Duvardan Bir Sada” başlıklı yazısında gerekse “Ben Neyim” ve “Schopenhaur’ın Hikmet-i Cedide” adlı eserlerinde; başta materyalizm olmak üzere Batı kaynaklı birçok akıma yazılarında yer vermiştir. Fakat açık bir şekilde görülüyor ki onun amacı bu akımlar hakkında bilgi vermek ve tanıtmak olmayıp İslam’a uygun bulmadığı bu hareketler hakkında Osmanlı gençlerini uyarmaktır.¹⁴⁷ Yazarın “Jöntürk” romanında Avrupa’da cereyan eden bu tür fikirler şu şekilde ifade edilmiştir:

Yalnız Remziye'nin sahip olduğu müsaade çerçevesinde yetişmiş olsaydı, Müslümanlığa ait olan terbiyeden mahrum kalarak, sırf yeni fikirler içinde yetişmiş olurdu. Yeni fikirler içinde! Anlıyor musunuz? Bunu çok iyi anlamanızı rica ederiz. O yeni fikirlerin en masumları bile bazı müşkülpesentleri gerçekten düşündürmektedir. Halbuki yeni fikirlerin en çılgınları o kadar ileri derecelere varmıştır ki. Bu Kadarına anlayış gösterenlerin "Müslüman'ım" diye geçinmelerine şaşırma. Allah korusun! Dinden çıkmışlar mı diyeceğiz? O yeni fikirlerde Hristiyanlık dahi yok tur. Fikirleri o dereceye kadar yayılınca Hristiyanlık dahi kalmaz. Bunlara "Avrupalı" demek belki doğru olabilirse de

¹⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Schopenhauer’in Hikmet-i Cedidesi”, Dergah Yayınları, Kasım, 2016, s. 23

¹⁴⁶ Karakuş, s. 61.

¹⁴⁷ Okay, Ahmet Mithat, s. 318.

*gerçek şu ki, ileri fikirlerin bu derecesi Avrupa'da ah lakı koruma gayretinde bulunanların gözünde de yüceltilmemektedir.*¹⁴⁸

Ahmet Mithat Efendi; felsefenin yanında sıkça hikmet kavramına da değindiğini görmekteyiz. Yine filozof yerine ise hâkîm kelimesini kullanmıştır. Fakat O gerek batıda felsefenin gerekse de doğu da hikmet kavramının istenilen düzeyde tanımlanamadığının Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedidesi adlı eserinin 3. Bölümü olan *Hikmet ve Hâkim* başlığı altında dile getirmiştir: “*Hani ya bir ilim vardır ki, biz ona “hikmet” deriz, Avrupalılar dahi “feylesofi” derler. Ne bizim hikmetimiz ne de onların feylesofisi katiyen muarref değildir.*”¹⁴⁹ Bu sözlerin devamında aynı eserinde felsefe üzerine yapılan tanımların birbirinden farkına dikkat çeker. Zira bu kavramı herkes kendi bakış açısından tarif ettiklerini ve bunun Pythagoras'tan başlayarak bu şekilde devam ettiğini beyan eder. Bu tanımlara çokluğundan dolayı yer veremediğini ve sadece Pythagoras'ın tanımını eserde değerlendirdiği görülmektedir.¹⁵⁰ Tüm bu sürecin değerlendirmesi sonucunda *Hikmet ve Hâkim* başlıklı bölümünü bu kavramların tanımı yaparak bitirmektedir: “*İmdi hikmet “her şeyin, her hükmün doğrusu” ise hâkim dahi her şeyin doğrusunu yapan adam olmak zaruridir.*”¹⁵¹

Ahmet Mithat Efendi'nin edebi eserlerinde felsefe ve hikmet kavramları üzerine kurguladığı diyaloglarda bu terimlerin halkın zihninde olan yansımalarına da yer vermiştir. Özellikle “Hüseyin Fellah” adlı romanında bu vurgulara çok sık rastlamaktayız. Bu romanda Ahmet Mithat Efendi; hâkim ve filozof kavramlarını kullanmaktadır. Ve diyalogun devamında halk nezdinde hâkim Müslüman, filozof ise dinsizdir.¹⁵² Romanın devamında ise bu algının yanlış olduğunu bir başka diyalog ile düzelten Ahmet Mithat Efendi felsefenin dinsizlik olarak filozofların ise dinsiz olarak algılanmasını doğru bulmamaktadır. Hatta karakterinin ağzından felsefeyi ve filozofları dinsizlikle eşdeğer tutanları cahil olarak görür ve şu ikazı da yapmayı borç bilir: “*Öyle ise bir daha bilmediğin şeyi ağzına alma!*”¹⁵³ Her ne kadar bu konu özelinde felsefeye karşı olumlu bir yaklaşım sergilemiş olsa da onun genel olarak felsefeye bakışı için olumlu bir tavır sergilediğini söyleyemeyiz. “*Ona göre felsefi*

¹⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, **Jön Türk**, 2. Baskı, Turna Yayınları, İstanbul, 2011, (Jön Türk), s. 15.

¹⁴⁹ Ahmet Mithat, *Hikmet-i Cedide*, s. 31.

¹⁵⁰ Ahmet Mithat, *Hikmet-i Cedide*, s. 32.

¹⁵¹ Ahmet Mithat, *Hikmet-i Cedide*, s. 36.

¹⁵² Ahmet Mithat Efendi, **Hüseyin Fellah**, Anonim Yayıncılık, İstanbul, 2018 (Hüseyin Fellah), s. 123

¹⁵³ Ahmet Mithat, *Hüseyin Fellah*, s. 152.

*düşünceler, gerçekleşmesi mümkün olmayan birtakım hayal ve tasavvurlardan başka bir şey değildir.”*¹⁵⁴ Bu sebeple onun felsefeyi ele alışı da yine pragmatist yönünün devreye girdiğini görmekteyiz. Zira Ahmet Mithat Efendi’yi yaşadığı dönemdeki diğer yazar ve düşünürlerden ayıran en temel farkın halkı bilinçlendirme çabası olduğunu görüyoruz. Bu sebeptendir ki O Voltaire’in ansiklopedist yönünü örnek almıştır.¹⁵⁵

Bu çerçeveden baktığımızda Ona göre felsefe düşüncenin temelidir ve felsefenin yenileşme sürecinde insan zihnine rehber olacağını belirtir. Bu doğrultuda hareket edildiğinde felsefenin ışığı ile doğru işlerin yapılabilceğini ifade eder. Esasında Ahmet Mithat Efendi’nin bu alanda ortaya koyduğu düşüncelerin ve tartışmaların bir tek amacı olduğu söylenebilir ki o da Osmanlı toplumunda düşünsel olarak bir duyarlılık oluşturabilmektir. Ve O tüm bunların sonucunda Avrupa’daki gelişmelerle beraber kendi toplumunun değerleri üzerinden yükselmesini hedeflediği bir düşünce sistemi kurmaya çabalamıştır.¹⁵⁶

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendinin bir filozof ya da felsefeci olduğunu söylemek çok mümkün görünmüyor. Onun nihai amacının halkı bilgilendirmek olduğu için, bu gaye etrafında felsefe alanıyla da ilgilendiği ve bu alanda öğrendiklerini halkın anlayabileceği bir dil ile onlara anlatmayı şiar edindiğini görmekteyiz. Bu sebeple onu bir filozof olarak kabul etmek yerine bir Felsefe öğretmeni olarak görmek çok daha isabetli olacaktır. Onun felsefe ile hâkim kelimelerinin kullanımlarında ortaya koyduğu fark ise medeniyet algısı hakkında bizlere ipucu vermektedir. Zira o maddi anlamda ileride gördüğü Batı’yı manevi anlamda geri ve yozlaşmış olarak kabul ediyordu. O yüzden de maddi olarak batıyı örnek alışımızın yanında manevi değerlerimize de sınıksız sarılmamız gerektiğini vurguluyordu. Bu yaklaşımın onda felsefe ve hâkim kavramlarını anlamlandırmada da etkili olduğunu varsaymaktayız. Zira o felsefeyi gerçekleşme imkânı olmayan hayali şeyler olarak tasavvur ederken hâkim ve hikmet kavramlarına çok daha büyük anlamlar yüklemektedir. Ona göre hikmet varlık ve evren üzerine düşünmek ve araştırma yapmak fakat bunu Kur’an ilkeleri ışığında yapmaktır.¹⁵⁷ Düşünmenin

¹⁵⁴ Karakuş, s. 63.

¹⁵⁵ İzzet Şeref, Tanzimat Dönemi’nde Bir Aydın Olarak Ahmet Mithat Efendi Ve Düşünce, **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, cilt: 7, sayı: 31, s. 286.

¹⁵⁶ Şeref, s. 284.

¹⁵⁷ Okay, Ahmet Mithat, s. 315.

ancak böyle olunca bir anlam kazanacağı sonucunu çıkarabiliriz. Ahmet Mithat Efendi'nin İslam medeniyetinde yer alan hâkim ve hikmet kavramlarının üstünlüğü konusundaki dikkat çeken başka bir örnekte Stockholm Kongresinde tanıştığı Rus Profesör Goldval'ın Ahmet Mithat'a söylediği şu sözlerdir:

Çalışınız oğlum! Gençsiniz. Biz artık eyyam-ı hizmeti sonuna isal eyledik. Siz çalışmalısınız. Hikemayat-ı hakikiye-i İslamiye'yi Avrupa'ya göstermelisiniz. Din-i Ahmedi bugünkü müterakki Avrupa'yı da bahtiyar edecek ahlak-ı melekane'yi mevrustur. Avrupa her ulum ve her sanayide terakki eylemişse de hikmet cihetinden hiç terakki edemeyip dalalet vadisinde pûyândır. En müteammik profesörler henüz tedkikat-ı lisaniyeyle müştakil olup bu miftahı ele aldıktan sonra gavamız-ı hikemiye kademelerine ayak atmış olacaktırlar. Çalışınız. Bu çalışkan Avrupa'yı siz Şarklılar, Müslümanlar irşad eyleyeceksiniz.¹⁵⁸

Koca Muallim diye gururla bahsettiği bu kişinin söyledikleri Ahmet Mithat Efendi'yi oldukça etkilemiştir. Söylenen sözler esasında yazarımızın görüşlerini de yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Zira burada da Avrupa'nın maddi ilerleme noktasında bulunduğu durum övülmekte fakat manevi anlamda yaşadığı buhran için onların Doğu'nun hikmetine muhtaç oldukları ifade edilmiştir. Burada hikmet kavramı daha çok ahlaki olarak kullanılmaktadır. İşte Ahmet Mithat Efendi içinde aynı durum söz konusudur. Nitekim bir sonraki başlığımızda daha detaylı değerlendireceğimiz gibi Batı felsefesi daha çok pozitivist ve materyalist bir anlayışla hareket ettiği için bu Batı'da maddi anlamda bir ilerlemeye neden olmuştur. Fakat bu materyalist anlayış maneviyatı göz ardı etmiştir. Doğu toplumlarında ise hikmet adı verilen maneviyatı önceleyen bakış açısı hâkim olduğu için ahlak ve maneviyat daha ön planda olmuştur. Ahmet Mithat Efendi için bu daha kıymetlidir ve bunu korumak için büyük bir müdafaaya girişecektir.

3.2.2. Materyalizm Savunucusu Olarak Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönemde Batıyla temasların artmasıyla birlikte Batıdan ihraç olunan materyalizm ve evrime dayalı fikirler yaygınlaşmaya başlamıştı.¹⁵⁹ Özellikle gençler arasında yaygınlaşan bu fikirler yazarımızın da ilgi alanına girmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin bu konuda iki tavrı göze çarpmaktadır.

¹⁵⁸ Ahmet Mithat, Cevlan, ss. 214,215.

¹⁵⁹ Ülker Öktem, Darwin'in Eğitim Kuramının Tanzimat'taki Etkileri, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 11, 2011, s. 2.

İlk olarak bu görüşlere karşı ılımlı bir yaklaşım sergilediği ki bu konuda yazmış olduğu Dağarcık dergisindeki bazı yazılar onun sürgün edilmesi için sebep sayıldığını dile getirmiştik. Öte taraftan sürgün sonrası özellikle gençleri bu akımdan korumak için bu görüşlere karşı İslam'ı savunmaya başladığı yeni bir dönem daha karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Mithat Efendi'nin materyalist görüşleri tehlikeli bulmasında yakın arkadaşı ve döneminde önemli yazarlarından olan Beşir Fuad'ın intiharının da önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Çünkü o intiharın temelinde maneviyatı yok sayan materyalist dünya görüşünün etkili olduğunu düşünmüştür.¹⁶⁰ Esasında onun bu tavrının medeniyet anlayışının da bir yansıması olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira onun medeniyet anlayışında maneviyat oldukça önemli kabul edilmiş ve bu maneviyatında doğru bir şekilde İslam inancında olduğu kendisi tarafından her defasında ifade edilmiştir.

Ahmet Mithat Efendi'nin düşünsel hayatını önceki bölümlerimizde iki dönemde incelemiştik. Onun materyalizme bakışını da yine iki döneme ayırabiliriz. O 1872 – 1877 yılları arasında materyalist düşüncüyü benimsemiş ve materyalizmi İslam düşüncesi çerçevesinde açıklama yoluna gitmiştir.¹⁶¹ Onun bu görüşe dair düşüncelerine en çok Dağarcık adlı dergide rastlıyoruz. Onun “Veladet”, “İnsan”, “Duvardan Bir Sada”, “Dünyada İnsanın Zuhuru” başlıklı yazılarında materyalist ve evrimci fikirlerine rastlamaktayız.¹⁶² Özellikle Duvardan Bir Sada isimli yazısında bir duvarla diyalog kurar. Çünkü Ona göre o duvarda bir zamanlar kendi gibi insandı ve uzun bir zaman sonunda duvar haline geldi. Yazının devamında ise her cisim bir hayat taşıdığı vurgulanır:

*Şimdi burada keşfetmekdeyim ki dünyada hayat yalnız zâyi ruh olanlara mahsus değil. Her cisimde hayat var imiş. Taşda da var toprakda da. Ben hayata 'vücûd' manâsı viriyorum. Bu hale göre memâta dahi 'adem' virmekdeyim. Hâlbuki aradım aradım ma'dûm olabilecek bir şey bulamadım. Bir katre mâî bir zerre cism sulbü bile ma'dûm olamıyor.*¹⁶³

İşte bu yazı da Ahmet Mithat Efendi materyalist görüşlere yer vermiş ve buna benzer yazılar ile çok dikkat çekmiş ve tepki toplamıştır. Hatta bunun sonucunun Yeni Osmanlılar ile birlikte sürgüne kadar ilerlediğine dair yorumumuzu

¹⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, **Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa**, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, (Ben Neyim) s. 14

¹⁶¹ Doğan, s. 197.

¹⁶² Utku, s. 151.

¹⁶³ Sarıdoğan, s. 172.

önceki başlıklar altında sunmuştuk. Fakat burada Ahmet Mithat Efendi'nin bu materyalist düşüncesinde esas olanın var olan şeylerin şekil değiştirerek var olmaya devam ettiği gerçeğini vurgulamak olduğunu söyleyebiliriz. Yine Dağarcık dergisinde yer alan Viladet adlı makalesinde dünyaya geliş yolculuğunu yine bu bakış açısıyla açıklamaya çalışır:

Ben doğmadan evvel hatta anamın rahmine girmeden ve hatta babamın sulbünde isbât-ı vücûd itmeden, bir koyunun böbreğinde bin kadar buğ- day dânesinde, iki tavuk yumurtasında ve bir bardakda su içinde imi- şim. Eğer bunlar bi'l-ictimâ ve bi't-tesâdüf benim babamın mi'desine girmemiş ola idi ben dünyaya gelemeyecek idim. Bi't-tesâdüf babamın mi'desine girmiş de, benim dünyaya gelmekliğime sebebiyet göstermiş. Benim henüz bir şeyden haberim yok a? Meğer dünyada eşyâ bir bir yeni terbiye ve ikmâl ider ve bir şeyden birçok eşyâ tevlîd eyler imiş. Bir tabaka bakır levhânın içinde bir kadeh sirke tesâdüf ider ise bakır sirkeyi veyâhud ihtimâl ki sirke bakırı ve en doğrusu ikisi de birbirini terbiye ider ve bir nev'i sim tevlîd eyler imiş... Bu nutfе kabarıb kabarıb, şişib şişib bir dalak hâline girdikten ve bir aralık dahi bi- aynihâ henüz içinde pilic kemâlini bulmamış olan bir yumurtayı kırdığınız zaman zuhûr iden yarım yamalak pilic gibi eksik, noksan bir halde kaldıktan sonra artık vücûdum kemâle gelmiş ve her a'zâm kendisine mahsûs olan memu- riyetleri ifâyâ başlayınca bunların hareket-i umumiyesiyle vücûdumda kanın cereyanı benim için rûh olmuştur... Nasılsa kismet bu zaman dünyaya gelmek imiş.¹⁶⁴

Ahmet Mithat Efendi'nin Evrim ile ilgili görüşleri de materyalizm üzerine benimsediği görüşlerin seyrine benzer bir yapıdadır. Tıpkı materyalizmden olduğu gibi Ahmet Mithat Efendi ilk düşünsel döneminde Darwinizm'den de etkilenmiş olduğunu yine Dağarcık dergisindeki yazılarından görmekteyiz. Ahmet Mithat Efendi yaşadığı dönemin koşullarına rağmen, insanı anlattığı yazılarında, o zamana kadar alışılmışın dışında bir tarz ve cesaretle insanın evrimci ve natüralist bir açıklamasını yapıyor. Hatta Lamarck'ın evrim teorisine dayanarak, insanın bütün güçlerini sonradan kazandığını ve uzun bir canlılar serisinin evriminde en son halkanın insan olduğunu ifade ediyor.

Yalnız bugünkü değil pek çok zamandan beri insanın hayvâniyyet hususunda sâ'ir hayvanlardan hiçbir farkı olmadığı müttetik-i âliyye olub şimdiki hâl-i terakkisi bunları hiçbir vechle hayvânatdan kurtaramamaktadır. Ancak insanlar kabil-i terakki bir hayvân olduklarına ve terakki ise elbette en azdan ve hatta hiç yokdan başlayacağına mebnî bunların terakkiyatını bir nisbet-i mâ'lûmede azalta azalta bir zaman kadar gider isek insanların terakkiden bütün bütün mahrûm ve adetâ bi-hatimden ma'dûm oldukları bir zamana kadar varabilmek dâhilindedir. Ancak şurasını kaydedelim ki insanlar için şu tasvîr itdiğimiz müntehâyı ric'ât ve tedennî ki adetâ hiçe kadar varmaktadır. Bunların şu hâli târihde görülmekte olduğu vechle bir vakit dağlarda ve ormanlarda ve fakat yine familyalardan ibâret cem'iyyetler içinde yaşadıkları zamanki hâlleri

¹⁶⁴ Saridoğan, ss. 112-114.

olmayub ondan daha pek çok evvelki hâlleri ki hatta bir minvâl-i muharrer ormanlarda ve mağaralarda ikâmet iden ve insan dinilen hayvanlar bizim tasvîr ittiğimiz hayvânlarla göre adetâ mütemeddin insan add olu- nabilirler. Bizim insanları bi-hatimden add ittiğimiz zaman o zamandır ki insanlar sahîha-i bi-hatimden ma'dûm idi. Şimdi buna mukâbil el-hâlet-i hazihi gerek Asya ve gerek Afrika'nın bazı mahallerinde 'orangutan' yani nisnâs dinilir bir nev'-i hayvanlar görülüyor ki fenn-i teşrihce insana müşâbahsı tâmesi vardır. Hatta yalnız zâviye-i vechi hâdde olsa yani daha kapalı bulunmasile alt ve üst çenelerinin daha uzun ve çıkık ve ellerinin daha uzun ve ayak gibi isti'mâle ve ayaklarının dahi el gibi istihdâma istidâdı olmasından başka insandan hiçbir farkı yokdur.¹⁶⁵

Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı zaman dilimi içinde radikal sayılabilecek bu görüşleri dile getirmesi özellikle dindar ve muhafazakâr gruplardan büyük bir tepki ile karşılandığını söyleyebiliriz.¹⁶⁶ Fakat bu aykırılığını dengeleme adına, yine bu görüşleri dini referanslarla desteklemeye çalışarak, aslında ilmin izahları ile dinin dogmaları arasında çelişkili bir durumun olmadığını ifade ederek fikirlerini bu çerçevede açıklamaya çalışıyor.¹⁶⁷ Bu sebeptendir ki Ahmet Mithat Efendi bu bahsettiğimiz görüşleri İslam düşüncesinin karşısında görmemiş, tam tersine İslam ile bu görüşleri uzlaştırmaya çalışmıştır.

*Duvarдан işittiğim sadâ üzerine tüylerim ürperdi. Bu ne demek? Halbuki ben Kur'an'ın akidesini bütün doktrinlerin üstünde buluyorum. Fikrim Kur'an'a uymayan fenleri "yalandır" diye atmaya hazır, hatta "Kâinat" adlı kitabın ön sözünü bu duygu ile yazdım. Ancak şimdiye kadar hangi ilmi tatbik ettimse Kur'an'ı ona aykırı bulmadım.*¹⁶⁸

3.2.3. Materyalizm Eleştirmeni Olarak Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat Efendi'nin Rodos sürgününden sonra düşüncelerinde büyük bir değişimin olduğunu ifade etmiştik. İşte bu değişim sonucu O'nun hayatında ikinci bir dönemin başladığını söyleyebiliriz. Bu dönemi ise tarihsel olarak; 1877 – 1912 olarak ifade edebiliriz.¹⁶⁹ O bu sefer içinde bulunduğu dönemde bu görüşlerle İslam'ı uzlaştırmaktan ziyade bu görüşlere karşı mensup olduğu İslam dinini savunmaya çalışır¹⁷⁰ Hatta Ülken onun olgunluk dönemi felsefe anlayışını şu şekilde nitelemiştir:

¹⁶⁵ Sarıdoğan, ss. 183,184.

¹⁶⁶ Utku, s. 151.

¹⁶⁷ Ülken, s. 152.

¹⁶⁸ Ahmet Mithat, Alafranga, s.28

¹⁶⁹ Doğan, s. 201.

¹⁷⁰ Doğan, s. 205.

“Genel felsefe bakımında Ahmet Mithat, olgun yaşta dinci (theiste), spirüüalizdir, materyalizmden ve pozitivizmden uzaktır.”¹⁷¹

Ahmet Mithat Efendi’nin başta materyalizm olmak üzere dönemin fikir akımlarına karşı yaptığı eleştirileri kapsamlı olarak “Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa” ve “Schopenhauer’in Hikmet-i Cedidesi” isimli eserlerinde görmekteyiz. Özellikle Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa isimli eseri adından da anlaşılacağı üzere tam bir materyalizm eleştirisidir. Bu eleştiriye kıymetli kılan taraflardan biri ise materyalizme karşı erken dönemde kaleme alınmış ilk eserlerden hatta ilk apolojik eser olmasıdır. ¹⁷² Ben Neyim? Sorusu itibariyle yazarımız bu eserde varlığın mahiyetine dair bir sorgulamaya girerken insanın maddi bir varlık olma ötesinde, benliğinin ve ruhunun olması gerektiğine dair birtakım görüşler ortaya atıyor. Kitabın girişinde Maddecî fikri garip bir düşünce şeklinde ifade ederek esere başlarken bu görüşün maneviyata düşman olduğunu açıkça belirtmektedir.

Malumdur ki Avrupa’da “Maddiyyun” denilen bir hikmet-i garibe erbabı gittikçe çoğalıyor. Hikmetteki garabet, intaç eylediği semerat hakkında da enzar-ı istiğrabı celp eyliyor. Zira bu hikmet tabiyatı da maneviyatı da ale’l-ımiya reddidevererek sırf maddiyetten ibaret bulunan mahiyetini malumat-ı nakısa ve kasıra erbabına ve hele cühelaya kolayca öğrettiğinden onu kabul edenler pek kolay çoğalıyorsa da netice-i halde insanlığı o unvandan beklenen fezailden bi’t-tecrit adeta behimiyet menzilesine indirmesiyle erbabını kaffe-i alayık-ı beşeriyeden mücerret ve bütûn mükevvenat aleyhine ve hatta kendi nefesine bile düşman bir canı edip bırakıyor. ¹⁷³

Yine mezkûr eserde Ahmet Mithat Efendi, insanı maddeden ibaret gören bir materyalizmi alaya alarak okuyucularına şöyle seslenir: *Onların nazarında ben ne imişim biliyor musunuz? Gülmemenizi daha şimdiden ihtar ile işte haber vereyim: Ben deriden mamul bir torba içine yani bir tulum derununa konulmuş bir miktar et, yağ, kemik, su falandan ibaret imişim!*¹⁷⁴

Ahmet Mithat Efendi’nin dönemin Batı düşüncesine karşı tavır aldığı isimlerden biri de Schopenhauer olmuştur. Onu eleştirme amacıyla yazdığı Schopenhauer’in Hikmet-i Cedidesi eserinde esasen onun pesimist yani kötümser dünya görüşüne karşı gelmiş, özellikle İslam inancının iyimser tarafını göstermeye

¹⁷¹ Ülken, s. 153.

¹⁷² Ahmet Mithat, Ben Neyim, s. 12

¹⁷³ Ahmet Mithat, Ben Neyim? s. 13

¹⁷⁴ Ahmet Mithat, Ben Neyim? s. 19

çalışmıştır. Tabi burada yazarımızın Schopenhauer'in doğrudan kendisine dayanan eserleri okuyup eleştirdiğini söyleyemeyiz. Zira Ahmet Mithat Efendi'nin Schopenhauer tanınması Şehrementi Celilesi mektupçusu Nazım Bey'in kendisine hediye ettiği Fransızca bir kitap üzerinden olur ve bunun üzerine böyle bir eser vücuda gelir.¹⁷⁵

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi'nin ilk dönemlerinde yer alan bazı yazılarında şuurlu ve sistemli olmaktan uzak materyalist anlayışlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu yazılarından sonra ise kendisine hücum edilmiş, hatta dinsizlikle suçlanmıştır. Gelen tepkilere karşı kendisinin İslam'a aykırı düşüncelerinin bulunmadığını göstermek için yeni yazılar kaleme alan Ahmet Mithat Efendi; İslam davasından zevk aldığını, Kuran'ın akidesini her şeyden üstün tuttuğunu, Kuran'a uymayan her ne varsa atmaya hazır olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Mithat Efendi daha sonraları ise materyalizmi eleştiren yazılar kaleme almıştır. Fakat onun materyalizm hakkında söyledikleri derinlemesine yapılmış analizlerden çok uzak bir şekilde, batılı kaynaklardan alınmış fikir ve görüşlerle, halk seviyesindeki gündelik bilgilerden ibarettir.¹⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi'nin dönemin şartları göz önüne alındığında felsefeye olan yönelişinin oldukça değerli olduğunu bunun yanında felsefe konusunda ortaya koyduklarının çok yüzeysel bir noktada kaldığını ifade etmeliyiz. Buna sebep olan başlıca etkenler; onun belli bir alana yönelerek o alanda uzmanlaşmak yerine her konuda bilgi sahibi olup bu bilgi ile halkı bilinçlendirme gibi bir gayesinin olduğunu hatırlamakta fayda var. Çünkü Ahmet Mithat Efendi devletin kurtuluşunun halkın eğitiminden geçtiğine inanmaktadır. Bunun yanında onun felsefe konusunda derinleşememesine sebep olan etmenlerden biri de; özellikle batıda ortaya çıkan; materyalizm gibi birtakım felsefî akımlara karşı Osmanlı gençliğini koruma içgüdüğü ile hareket etmesidir. Ama başta da belirttiğimiz gibi onun felsefe ile olan ilişkisini dönemin şartları çerçevesinde değerlendirmemiz gerektiğidir. Öte taraftan Ahmet Mithat Efendi'nin felsefeye bakışının özellikle ikinci döneminde medeniyet fikri ile de alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Zira onun felsefede salt maddeci fikre karşı konumlandığı İslam maneviyatı tamda

¹⁷⁵ Ahmet Mithat, Schopenhauer, s. 13-14-15

¹⁷⁶ Mehmet Akgün, 1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefî Akımlar, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 40, sayı: 1, 1999, ss. 491-492.

medeniyet anlayışının bir yansıması olarak durmaktadır. O terakki olarak düşündüğü medeniyet düşüncesinde maddi olarak Batı'daki gelişmişliğin farkındaydı ve bu açıdan bizimde bu terakkiyi sağlamamız gerektiğini düşünüyordu fakat onun asıl önemseddiği ise medeniyeti asıl oluşturan temel unsur olarak gördüğü işin ahlaki ve manevi tarafıydı. Bizzat müşahade ettiği batı kültürünün bu tarafını tıpkı materyalist görüşü eleştirdiği gibi eleştirmiş ve doğu ahlakını öncü olarak görmüştür. Zaten tüm bu bölümün sonunda batının ahlakının olumsuz taraflarının temelinde de maddeci ve pesimist anlayışın hâkim olduğu iddiasının olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

3.3. AHMET MİTHAT EFENDİ VE DİN

Bu başlığımızda Ahmet Mithat Efendi'nin dini görüşlerini, dine bakış açısını ve din medeniyet ilişkisini ele almaya çalışacağız. Bu başlığı onun felsefi görüşlerinin hemen arkasına almamız da bilinçli bir seçimi ifade etmektedir. Zira dine dair görüşlerini anlarken felsefe anlamında ortaya koyduğu fikirlerle de temasına değinmeye çalışacağız. Öyle ki bir önceki başlığımızda onun ilk dönemlerinde materyalizm ve evrime dair görüşlerini bile İslam'la bağdaştırmaya çalıştığını, daha sonraları ise bu görüşlere karşı İslam düşüncesini savunmaya başladığını detaylıca açıklamıştık. O yüzden onun felsefi görüşlerinin dini görüşlerinden çok da bağımsız olmadığı görülmektedir.

Ahmet Mithat Efendi'nin ilk etapta; bir hikâyeci, bir romancı bir tiyatrocu olduğunu söyleyebiliriz. Fakat daha önce de ısrarla belirttiğimiz gibi, o halkı bilinçlendirme gayesi ile hayata dokunan hemen hemen bütün alanlarla ilgilenmiş ve bu konularda halkı bilgilendirmiştir. Bu alanlardan biri de hiç şüphesiz dini alandır.¹⁷⁷

Ahmet Mithat Efendi'nin gerek Avrupa'da ortaya çıkan birtakım dinsizlik akımlarına karşı gerekse de misyonerlik faaliyetlerine karşı gençleri uyarmak ve İslam'ın büyüklüğünü göstermek amacıyla bazı eserler kaleme almıştır.¹⁷⁸ Bu eserlerden bazıları; *Müdâfaa* (1883-85), *İstibşâr* (1892), *Beşâir* (1901), ve *Niza-İlm ü Din* adlı eserleridir. Yazar bu eserlerinde ekseriyetle İslam inancını savunmaya

¹⁷⁷ Nasuh Günay, Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Din ve Din Anlayışı, **Dinler Tarihi Araştırmalar-II**, Dinler Tarihi Derneği Yayınları/2, Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya, s. 56.

¹⁷⁸ Okay, Ahmet Mithat, s. 65.

çalışmakla birlikte yine halkı Müslümanlık konusunda da bilgilendirmek istemiştir. Bunun yanında sadece Müslümanları değil gayrimüslimlerinde kendi dinlerini öğrenmelerini amaçlamıştır.¹⁷⁹

Biz de bu başlığı iki bölüme ayırarak incelemenin daha doğru olacağını düşündük. Birinci bölümde Ahmet Mithat Efendi'nin İslam inancı ve bu inancın medeniyet ile olan bağına doğrudan eserlerinden alıntılar yaparak değinmeye çalışacağız. İkinci bölümde ise Hristiyanlığa karşı ortaya koyduğu tavrın medeniyet düşüncesine nasıl temas ettiği ve onu ne yönden beslediğini tespit etme adına Hristiyanlık eleştirilerini anlamaya çalışacağız.

3.3.1. İslam ve İslam Medeniyeti

Ahmet Mithat Efendi'nin içinde yaşadığı Tanzimat sonrası dönem; Osmanlı Devletinde büyük bir toplumsal hareketliliğin yaşandığı bir dönemdir. Özellikle sosyal, siyasal ve kültürel alanda birçok değişikliğin yaşandığını görmekteyiz.¹⁸⁰ İşte Tanzimat gibi büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemde bu değişimin nasıl olacağı ve kapsamı konusunda da derin tartışmalar ortaya çıkmıştı. Özellikle bazı kesimler toptan bir değişimin ancak Osmanlı Devletinin kurtuluş reçetesi olacağını savunurken, Ahmet Mithat Efendi'nin de başını çektiği bazı yazarlar ise Avrupa'nın sadece maddi yönünün örnek alınması gerektiğini vurgulamıştır. Tam bu noktadan hareketle bizde Ahmet Mithat Efendi'nin din hakkındaki görüşlerini tezimizin de temelini teşkil eden bu medenileşme hareketi kapsamında ele almaya çalışacağız. Çünkü onun İslam inancını ve İslam medeniyetini sahiplenışı ve savunuşunun bu minvalde oluştuğu kanısındayız.

Tanzimat döneminde Osmanlı'nın yüzünü Batıya dönerek başlattığı değişim hareketinde Ahmet Mithat Efendi Batı'yı maddi ve manevi bir ayrıma tabi tutmuştur. O batının maddi ilerleyişini hayranlıkla izlemiş fakat maneviyatının ise ayıp şeylere dayandığını ve hiç iyi durumda olmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple önceki bölümlerde alıntıladığımız yazarımızın "*Peder Olmak Sanatı*" adlı eserinde dile

¹⁷⁹ Bilal Patacı, Ahmet Mithat Efendinin Müdafaa Adlı Eserinin Mukaddimesi, **Milel Ve Nihal Dergisi**, cilt: 9, sayı:1, 2012, s. 180.

¹⁸⁰ Ak, s. 253.

getirdiği¹⁸¹ Batının maddi yönünün örnek alınması gerektiğini fakat manevi olarak batıdan uzak durmamız gerektiğini, aksi takdirde İslam medeniyetinin bizde doğurduğu maneviyatı feda etmek zorunda olduğumuzu ifade etmiştik.¹⁸² Buradan da anlaşılıyor ki Ahmet Mithat Efendi İslam dininin kazandırdığı ahlaki yönü çok değerli görmüş, değişimin hızla yaygınlaştığı bu dönemde Batıyı örnek alma adına bu manevi yönün etkilenmemesi için uğraşmıştır. Öyle ki Ahmet Mithat Efendi'ye göre Müslümanlar, “*Hikmeti, ilmi nerede bulursanız, velev ki diyar-ı küfür olan Çin'den bile alınız*” hadisini şiar edinmeli, Avrupa'nın maddi gelişmişliğini takip etmeli fakat manevi yönden Avrupa'nın yoluna girmemelidir.”¹⁸³

Şimdi Ahmet Mithat Efendi'nin İslam'a dair görüşlerine biraz daha detaylı bakmaya çalışalım. Öncelikle onun ortaya koymuş olduğu eserlerin hiçbirinde fanatik bir Müslüman tavrı bulamayız. Yani O romanlarında İslami bir konuyu doğrudan işlememiş ya da idealize etmemiştir.¹⁸⁴

Ahmet Mithat Efendi'nin özellikle din bilim ilişkisini ele aldığı önemli bir eseri Nizâ-ı İlm ü Din adlı eseridir. Bu eserin ortaya çıkmasına neden olan asıl şey “John William Draper'in” aslında Katolik kilisesine karşı yazdığı “History Of The Conflict Between Religion and Science” isimli eseridir. Bu eser özellikle Katolik mezhebi üzerinden dine karşı yapılmış bir eleştiriyi içerirken özellikle materyalist çevrelerde bilimin dine karşı zaferi olarak görülmüştür. Ahmet Mithat Efendi mezkur eserden manevi kıvılcık olarak gördüğü Fatma Aliye Hanım'ın kendisine bu eseri vermesi sonucu haberi olmuş ve hem bu eseri tercüme etmiş hem de bu tercümesinin sonunda sanki yazarıyla karşılıklı tartışıyor gibi ona cevap vermiştir.¹⁸⁵ Fakat asıl niyetinin gençleri bilgilendirmek olduğunu eserde şu şekilde ifade etmiştir: “... *Bu sözleri Draper için söylemeyip asıl genç mütefenninlerimiz için söylüyoruz ki mücadele'-i 'ilm ü din emrinde Draper'in irâd eylemekte bulunduğu hakâyıkı daha başka bir nazar-ı hikmetle okuyup istifâde'-i sahihalarını te'min eylesinler diye!*”¹⁸⁶ Eser her ne kadar da Katolik anlayışına karşı yazılmış olsa da Ahmet Mithat

¹⁸¹ Ahmet Mithat, Peder, s. 20.

¹⁸² Mehmet Özyurt, **Ahmet Mithat Efendi'de Avrupa Fikri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 316.

¹⁸³ Çonoğlu, s. 20.

¹⁸⁴ Okay, Ahmet Mithat, s. 283.

¹⁸⁵ Mustafa Yıldırım, **Ahmet Mithat Efendi'nin Nizâ-ı İlm ü Din Adlı Eseri**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 29.

¹⁸⁶ Yıldırım, s. 93.

Efendi'ye göre Draper din-bilim çatışmasına İslam'ı da ortak etmek istemiştir.¹⁸⁷ Fakat Ahmet Mithat Efendi din-bilim arasında bir çatışmanın olmadığını iddia etmiş, çünkü kendisine göre hak dinin İslam olduğunu ve İslam inancıyla bilimin kesinlikle çatışmayacağını dile getirmiştir.

... biz ise din ile ulûm arasında muhâlefet ve nizâ' göremiyoruz ki onu bertaraf ederek te'lifine çalışmak lüzumunu hissedelim. Amma bizce /Din/ denildiği zaman o kelime ile maksûd olan şey İslâmdır. Yüz yerde ihtâr ve tekrar eylemiş bulunduğumuz vecihle başka bir dinin 'ulûm ile veyahut 'ulûmun başka bir din ile münâza'ası var ise o başka meseledir.¹⁸⁸

Yine bu düşüncesini desteklemek için İslam tarihinden örnekler veren Ahmet Mithat Efendi özellikle İslam kültüründe bilimlere karşı pozitif bir bakış olduğunu dile getirmiştir. Buna örnek olarak da Yunan eserlerinin daha ilk zamanlarda çevirilerinin yapılması ve İslam yöneticilerinin bilime hizmet eden tavrından örnekler vermiştir. Halife Ömer'den Halife Mansur'a, Emevilerden Abbasilere birçok örnek bu noktada göze çarpmaktadır.¹⁸⁹

Tüm eser boyunca Draper'in iddialarına karşı İslam inancını savunmaya çalışan Ahmet Mithat Efendi, Draper'in İslam'a karşı iddialarının arka planında onun özellikle Kur'an ayetlerini ve dini kavramları yeteri kadar bilmeyişi ve bunun neticesinde de yanlış bir çıkarıma ulaştığı fikrini öne sürmüştür. Zira Draper İslam inancındaki Tanrı inancının antropomorfik olduğunu iddia ederek Tanrının insanlaştırıldığı iddasını dile getirmiştir. Ahmet Mithat Efendi buna şiddetle karşı çıkmış ve onu Kur'an-ı bilmemekle suçlamıştır:

Draper'in bu fıkroda (antropomorfik) dediği şey Cenâb-ı Hakk'a haşa suret-i beşer isnâd edilmesi usulünden ibarettir ki bu usulün asıl tamamı ba'de't-tahrif Nasrâniyette görülmüştür. Hakk Teâlâ'yı insan suretinde hem de aksakallı bir ihtiyar insan suretinde tasavvur ve öyle tasvir etmişlerdir. Din-i İslam'da ise böyle bir tasavvur kat'an mevcut olmadığı cihetle tasvir dahi vücuda gelememiştir. Draper'in böyle bir şeyi İslam'a iftirası acaba bu bâbdaki ahkam-ı celile'i Kur'aniyeyi anlayamamasından mıdır?¹⁹⁰

Onun bu savunmacı anlayışının merkezinde medeniyet fikrinin önemli bir etkisi olduğu kanısındayız. Onun doğrudan dini savunma anlayışı içinde yazdığı eserler dışında da romanlarında bir takım dini değerlendirmelere yer verdiğini görmekteyiz. Din konusunu dolaylı da olsa hemen hemen her romanında

¹⁸⁷ Yıldırım, s. 30.

¹⁸⁸ Yıldırım, s. 403.

¹⁸⁹ Yıldırım, ss. 187,188.

¹⁹⁰ Yıldırım, s. 140.

işlemektedir. Özellikle karakterlerinde işlediği insancıl değerler üzerinden din vurgusu yapılması dini insanın özellikle ahlak yönüne katkı sağlayan bir unsur olarak gördüğünü de düşünebiliriz. Romanlarında da İslam dininden sonra en çok konu edinen din Hristiyanlık olmuştur. Onun bir karakteri sırf Müslüman diye onu her yönüyle mükemmel olarak tasvir etmemiş, hatalarını ortaya koyarak eleştirmekten de geri durmamıştır.¹⁹¹

Ahmet Mithat Efendi'nin dine bakışını etkileyen temel unsurların başında Ahlak konusu da gelmektedir. Ahlak kavramı onun için din ile ayrılmaz bir bütünü ifade eder. Bu sebeple din toplumsal hayatı düzenleyici ve gelenekselleşmiş haliyle önem taşır. Romanlarındaki karakterlere baktığımızda dini olarak tutucu olmalarından çok genel ahlaka uygun davranan ve geleneği benimseyen tipler olduğunu görürüz. Bu noktadan onu nitelerken, dini yönü değil muhafazakâr yönü ağır basan bir aydın olarak düşünebiliriz. Onun temel ahlak anlayışında belli bir mücadele olması gerektiği, işler düzgün gittiğinde ahlaklı olmanın kolay olduğu önemli olanın zor durumlarda ahlaklı kalabilmek olduğunu Jön Türk romanındaki şu ifadelerden anlıyoruz: *“İnsanın iyi ya da kötü ahlakı, insanlık derecesi sessiz ve sakin yaşadığında anlaşılmaz. Hayat mücadelesi içinde onun özel rneziyetleri kendisini göstermelidir ki o adama bir mertebe tayini mümkün olabilsin.”*¹⁹²

Ahmet Mithat Efendi dinin toplum üzerindeki ahlaki yapıcılığının azalması ve bunun sonucunda oluşacak olumsuz etkiler konusunda endişe duymaktadır. Bu endişelerden biri de İslam medeniyetinin bu olumsuz etkilerden nasibini alacağı endişesi olmuştur. Din üzerinden topluma nizam verecek bir ahlakın olmayışı, insanları bir amaçsızlığa itecek, insanın sınırlarını kaldıracak, toplumu huzursuzluğa ve kargaşaya sürükleyecektir.¹⁹³ Bunun ne güzel örneğini Jöntürk romanında görmekteyiz. Zira burada yazarımız dinsizliğin insanları intihara sürüklediğine açıkça vurgu yapar:

Avrupa gazetelerinde her gün birkaç intihar haberine rastlanmaktadır. Bunlar hep dinsizliğin sonuçlarıdır. Kendi canına, hayatına değer vermeyenlerin göze alamayacakları ne olabilir ki? Bereket versin ki babasına: Seni de öldürürüm, anamı da"demek hatırına gelmedi. Bu dinsizler arasında şimdilerde cinayetin bu

¹⁹¹ Şamil Yeşilyurt, **Ahmet Mithat Efendi'nin Romancılığı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014, s. 340

¹⁹² Ahmet Mithat, Jöntürk, s. 132.

¹⁹³ Alp Camız, **Ahmet Mithat Efendi'de Muhafazakârlık Düşüncesi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014, s. 51.

*türlüleri de görülmeye başlamıştır. Avrupa gazetelerinde bunlara dair olan haberleri okurken İnsanın üzüntüden gözleri kararıyor, içi bulanıyor.*¹⁹⁴

Ahmet Mithat Efendi'ye göre medeniyet ve din nerdeyse birbirine eş değerdir. Hatta teşbih yapmak gerekirse bir madalyonun iki yüzü gibidirler. O din ile medeniyetin bu ilgisinin neticesinde Avrupa'da ortaya çıkan bazı görüşlerin dinlere karşı oluşunun yanında medeniyete de karşı olduğunu ifade ederek görüşünü desteklemeye çalışır. Ona göre din ile medeniyetin ilerleyişi beraber olmaktadır. Bu sebeple bu ikisinin arasında ortaya çıkan ilişkinin zorunluluğuna dikkat çeker. Ahmet Mithat Efendi için tam bu noktada medeniyetten kastın maddi ilerleyiş olduğu, dinden kastın ise ahlak olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada dikkat çeken bir başka bir husus ise; bazı batılı yazarların medeni olmak için Hristiyan olmak gerekir gibi bir şart koşmalarıdır. Ahmet Mithat Efendi bu duruma şiddetle karşı çıkarak Hristiyanlığı bu yönde eleştirmiş, İslam inancını ise yüceltmıştır. O medeniyetin Hristiyanlığın bir eseri olduğuna dair görüşlere de karşı çıkarak, her ne kadar bu medeni ilerleyiş Avrupa'da görüp taklit etmenin utanılacak bir şey olmadığını ifade etse de bu ilerleyiş Hristiyanlıktan çok Orta Çağ'da kiliseye karşı çıkan ilimden doğduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁵

*Biz ki hamden sümme şükren Müslüman ve Osmanlılarız. Biz Avrupa'da gördüğümüz âsâr-ı terakkiye kemal-i hayretle tahsin-han olarak kudretimiz yettiği mertebede terakkiyat-ı mezkûreyi memleketimize ithale dahi çalışırız. Fakat terakkiyat-ı mezkûre, Hristiyanlığın mahsul-i maddi veya menevişidir diye bizi iğfal için söylenen sözlere asla aldanmayız. Zira diyanet-i mevcude-i Nasraniyeye dair ettiğimiz tedkikat, O dinde teşvikat-ı terakki-perveraneye dair hiçbir şey bulunmadığına bizi ikna eylediği gibi tarih sahifelerinde ettiğimiz tettebbuat dahi, Avrupa'da dince kayıtsızlık meydan almadıkça terakki-i hikmet olamadığını dahi bize gösterir.*¹⁹⁶

Onun bir önceki başlığımızda değerlendirdiğimiz dini savunma biçiminin medeniyet algısı ile doğrudan bir temas içinde olduğunu söyleyebiliriz. Zira deminde ifade ettiğimiz gibi O Batı'dan gelen teknik ilerlemeyi örnek almak da bir beis görmezken tam tersine manevi anlamda bir Batı tesirini çok tehlikeli bulmaktadır.. Zira Ahmet Mithat Efendi için din maneviyatı temsil etmektedir. Daha da netleştirmek gerekirse din ahlakı temsil eder ve ahlak ise ideal bir toplum için en vazgeçilmemesi gereken değerdir. Bu sebeple onun yukarıda da örneklerini

¹⁹⁴ Ahmet Mithat, Jöntürk, s. 222

¹⁹⁵ Okay, Ahmet Mithat, ss. 289, 290

¹⁹⁶ Ahmet Mithat, Müdafaa 2, s. 207, 208.

verdiğimiz başta Müdafaa ve Niza ı İlm-ü Din eserleri tam tamına bu maneviyatı korumak için giriştiği mücadelelerin bir simgesidir. Onun Avrupa'nın manevi tarafını özellikle Şarkiyatçılar Kongresine temsilci olarak gittiği zaman diliminde bizatihi müşahade ettiğini görmekteyiz. O Avrupa'nın maddi ilerleyişi hakkında konuştuğundan sonra sıra manevi durumuna gelince bu durumu açıkça ifade eder:

*Ama terakkiyat-ı maneviyesine gelince gerek bu seyahatnamede işaret ettiğim ve gerek Tercüman-ı Hakikat gazetesine derc olunan bendlerde gösterdiğim veçhile bizim için Avrupa'nın terakkiyat-ı maneviyesini arzu eylemek medeniyet-i kadimemimizin ve diyanet-i İslamiyemizin bizde peyda eylediği maneviyatı feda demek olacağından buna vicdanımız bir veçhile rıza gösteremez. Zira Avrupa'nın maneviyatı ekseriyet üzere esas-ı ma'yubeye mübteni olduğundan onlar memduhiyetçe bizim maneviyatımıza kıyas bile kabul etmez.*¹⁹⁷

Ahmet Mithat Efendi için ahlakın ne derece önemli olduğundan bahsetmiştik. Öte taraftan O maddi ilerlemeyi de oldukça önemseyen ve Osmanlı'nın bu konuda geri kaldığı için bunu dert edinen biriydi. Bu konuda ki müşahedelerini Avrupa'da Bir Cevlan isimli eserinde yapmış olduğu Avrupa gezisi sonucu neşretmişti. Bu yolculukta kendisine yol arkadaşlığı eden Madam Gülnar ile bu konu da bazı konuşmalar yaptığına tanık olmaktadır. İkili özellikle Paris'in maddi olarak ilerleyişinin yanında ahlaki bozukluklarına da dikkat çekmiş, bu konuda temkinli davranılması gerektiğini vurgulamışlardır. Hatta Ahmet Mithat bu temkinli oluşu daha da ileriye götürmüş ve kendi toplumunun bu kadar ilerlemiş olmadığı için mutlu olmuştur. Çünkü onun için asıl sahip çıkılması gereken değer; ahlaktır ve Paris'teki gibi ahlaken yozlaşmamış olmak çok büyük bir zenginliktir.

*Şu terakkiyat-ı maddiye ve tedenniyat-ı maneviye muvazenesinde benim için en ziyade tesliyeti, memnuniyeti mucip olan bir şey vardır ki o da bizim Şarklılar gibi henüz müteahhir bulunan memleketler tedenniyat-ı maneviyeden masuniyetle bu yüzden bi't-tabii mütehassıl olan bahtiyarlıklarını muhafaza edebilecekleri halde Avrupalıların o bahtiyarlığa nail olamayacakları kaziyesidir. Biz kudretimiz yettiği kadar çalışarak terakkiyat-ı maddiyeye de peyderpey nail olabiliriz. Hele asıl bahtiyarlık hususunda Avrupaca gıptamızı, hasedimizi mucip olabilecek bir hâl bulunmadığına kanaat dahi bizim için büyük bir bahtiyarlıktır.*¹⁹⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'nın ahlaki durumu hakkında menfi bir bakışa sahip olduğunu anlayabiliyoruz. Ona göre Avrupa maddi ilerleyişin yanında manevi olarak yani ahlaken çok geri kalmıştır. Fakat bu durumun bütün Avrupa için aynı

¹⁹⁷ Ahmet Mithat, Cevlan, s. 1001

¹⁹⁸ Ahmet Mithat, Cevlan, s. 772.

şekilde olmadığını yine kendisinin değerlendirmelerinden anlıyoruz. Nitekim yine aynı eserde kendisi İsveç'teki teknik ilerlemeyi de hayranlıkla kabul ederken, ahlaki olarak da aynı şekilde hayranlığını ifade etmiştir. Bu halkın maddi ilerleyişi ile birlikte ahlakını da muhafaza ettiğini gerek kadınlarının gerekse erkeklerinin iffetsizlik içinde bulunmadığını ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi bir takım ahlaki rezaletlerin yaşanmadığını vurgulamıştır.¹⁹⁹

Din Medeniyet ilişkisi bağlamında tartışılan önemli bir sorun da dinlerin medeniyetin ilerleyişi karşısındaki durumu ve konumudur. Özellikle o dönem Batı'da yaygınlaşan bir takım din karşıtı görüşler, dini inanışın medeniyetin ilerlemesi karşısında bir engel olduğu fikrini yaymaya başlamışlardı. Bu kabul özellikle Batı'da Katolik kiliseye karşı oldukça etkili olmuş ve yankı uyandırmıştı. Elbet bu durum diğer dini inanışlarında aynı potaya sokulma riskini ortaya çıkarmıştı. İşte Ahmet Mithat Efendi; dinin ilerlemenin önünde bir engel oluşturduğu söyleminden İslam inancını korumaya çalışmıştır. Onun nezdinde İslam inancı yukarıda ifade ettiğimiz gibi ilime karşı olmadığı gibi medenileşme önünde de bir engel değildir. Medeniyeti terakki kavramı ile ifade eden yazarımız, İslam dininin maddi olarak ilerlemeyi teşvik ettiğini dile getirmiştir. Manevi olarak ise zaten İslam ahlakı özellikle Batı'ya göre çok çok ileridedir. Bu konuyu kendisi Müdafaa'nın 2. cildinde şu şekilde değerlendirmiştir:

Ama gençlerimiz, Avrupa'da dince kayıtsızlık ve âdeta dinsizlik meydan almadıkça terakki mümkün olamadığı hakkındaki hakikat-i tarihiyeyi bize dahi tatbik mümkün olabilir gibi bir itikad-ı batıl ile kendilerini düçar-ı dalalet etmemelidirler. Bilakis diyanet-i celile-i İslamiye, terakkiyat-ı sahihanın mani'i değil müşevvik-i tammı olup hükema-yı İslâmiye, hikemiyatta ne derecelerde ileriye varmışlarsa akide-i İslâmiyelerini dahi o kadar takviye etmişlerdir. Terakkiyat-ı zihniyede dahi hükemamıza peyrev olarak Avrupa erbab-ı dalaletinin "Din ile hikmet bir yere sığmaz." sözünü ret ile "Din olmayınca hikmet dahi olmaz." İddiasında sebat edelim. Ta ki onların sözleri, kendi diyanet-i Nasraniyelerine tatbiken sahîh ise, bizim sözümüz dahi, kendi diyanet-i İslâmiyemize tatbiken sahîh olsun.²⁰⁰

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi'nin dine bakış açısının medeniyet düşüncesi çerçevesinde şekillendiğini söyleyebiliriz. Çünkü onun medeniyet anlayışı maddi ve manevi olarak ikiye ayrılmış, manevi olarak gördüğü kısımda ise din ve ahlak üzerinden şekillenmiştir. Onun özellikle toplumsal olarak ahlaka olan

¹⁹⁹ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 245.

²⁰⁰ Ahmet Mithat, Müdafaa 2, s. 208.

ihtiyacımızın önemi yeri geldiğinde maddi olarak geri kalmışlığın bile çok çok ilerisindedir. O yüzden de o medenileşme hamlesinde bütüncül bir modernleşmeyi kabul etmemiş, Osmanlı'nın İslam dini ile şekillenmiş manevi ve ahlaki tarafına sınıksız sarılarak buna tehdit oluşturan her türlü fikre karşı savaş açmıştır.

3.3.2. Hristiyanlık Eleştirileri

Önceki başlığımızda Ahmet Mithat Efendi'nin İslam'ı özellikle Hristiyanlığa karşı savunduğu bazı eserleri olduğunu ifade etmiştik. Bunların başında gelen Müdafaa adlı eserinde; yapılan Hristiyanlık propagandalarına karşı Müslümanları Hristiyanlığa karşı daha net tavır almalarını sağlamaya çalışmış bu sebeple hem Müslümanlığın hem de Hristiyanlığın daha iyi tanınması gerektiğini ifade etmiştir. Esasında Müdafaa isimli eser üç ciltten oluşmaktadır. Bu eserin 1. Cildinin 1883 yılında Tercüman-ı Hakikat'te yayımlanmış ve 1884 yılında Tercüman-ı Hakikat Matbaasında bastırmıştır. Eserin alt kısmında; *“Ehl-i İslam'ı Nasraniyet'e Davet Edenlere Karşı Kaleme Alınmıştır.”* Şeklindeki ifade eserin amacını gayet güzel açıklar vaziyettedir. Eserin o zamanki çevrelerde büyük ses getirdiği İstanbul'da görev yapan Amerikan Protestan misyonerlerinin başkanı “Henry Otis Dwight” isimli kişinin Ahmet Mithat Efendi'nin bu eserine cevap vermesiyle oluşan polemikten anlaşılmaktadır. Devamında da yazarımız yine kendi cevaplarını gazetede yayımlar ve sonrasında 1884 yılında Müdafaa eserinin 2. Cildi ortaya çıkmış olur. Bu eserinde alt başlığı olarak şu ifade dikkat çeker: *“Mösyö Dwight'ın Müdafaaaya Mukabelesine Karşı Ahmet Mithat Efendi'nin Müdafaaası.”* Bu eserin bir de 3. Cildi kaleme alınmıştır. Bu cilt ise Ahmet Mithat Efendi'ye isimsiz bir Fransız tarafından gelen bir mektup rol oynamıştır. Bu kişinin yazarımızın çabalarının boşuna olduğunu iddia ederek Chateaubriand'ın geleceğin Hristiyanlıkta olduğu sözüne atfen bu şekilde bir kışkırtma ile Ahmet Mithat Efendi'ye Chateaubriand'ın bu sözüne cevaben 3. Cildi yazdırır. Yine eserin alt başlığı şu şekildedir: *“Hristiyanlığın Mazisi, Hâli, İstikbâli-Fransa Müellefin-i Meşhuresinden Chateaubriand'a Reddiye Olmak Üzere Kaleme Alınmıştır.”*²⁰¹ Ahmet Mithat Efendi'nin Müdafaa isimli eserini yazarken yaşamış olduğu bu polemik temelli

²⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, **Müdaafa** 1. Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul, 2021, (Müdaafa) s. 18.

hikâye bize Onun mücadelesini, İslam inancını ve medeniyetini sahiplenişini göstermesi açısından oldukça kıymetli görülmektedir. Eserin yazılış amacına gelirse; Ahmet Mithat Efendi'nin Müslümanların eğer ki Hristiyanlığın iç yüzünü bilirlerse İslam'a karşı bağlılıklarının daha da artacağına dair bir inancı vardır. İşte bu inancın bilincinde olmayan insanların yanlış yola sapma gibi bir risk ile karşı karşıya olduğunu düşünür. O bu eserle özellikle Renan gibi Avrupa'da etkili olan bazı kişilerin İslam inancına karşı suçlayıcı ifadelerine bir müdafaa gösterme adına eseri yazmıştır.

*Fezail-i İslamiyeyi bihakkın takdir eylemiş olan ehl-i imanın, her hâlde misyonerler tarafından edilen neşriyata nazar-ı nefretle bakacakları derkâr ise de, misyonerlerin İslâm üzerine rüçhanını iddia eyledikleri Nasraniyet'in mahiyeti neden ibaret olduğunu görecektir olsalar, o misilli erbab-ı imanın kendi dinlerine olan muhabbetleri bir kat daha artacağına şüphe olunamaz. Şayet fezail-i diniyesini bihakkın öğrenememiş olanlar bulunup da misyonerlerin neşriyat-ı gafil-firibanelerine kapılmak vartasına takarrüb ederlerse bunların dahi mahiyet-i Nasraniyet-i bilmeeleri bilahare kendi fezail-i diniyelerini de öğrenmeye vesile olacağından her hâlde onları da irşada lüzum vardır. İşte bu lüzum bundan yedi sekiz sene evvel nazar-ı ehemmiyete alınarak Nasraniyet'in mahiyetini meydana koyacak bir eserin tertibi, bu abd-i acize havale buyrulmuş ve o veçhile bir müsvedde kaleme alınmıştı. Şimdilerde ezcümle Mösyö Renan gibi Avrupa mahafil-i ilmiyesinde bile İslamiyet'i enva-ı iftiralar ile tahkir edenlere karşı bir müdafaa olmak üzere eser-i mezkûrun bu defa neşrine lüzum görünmüştür.*²⁰²

Müdafaa eserlerinin özünde Ahmet Mithat Efendi'nin Hristiyanlığa karşı koyduğu eleştirileri altı başlık altında inceleyebiliriz. Zaten bu altı başlığı H.O. Dwight da Ahmet Mithat Efendi'ye cevaben bu şekilde özetlemiş ve 2. Cilt bu altı başlık üzerinden şekillenmiştir. Bu altı başlığı eserde Dwight şu şekilde özetlemiştir ki Ahmet Mithat Efendi de bu tezlerini eserde madde madde savunmuştur.

1. Havariyun cahil ve bahusus haindirler. Hem de mucize icra edemediler.
2. Miladın ilk üç asrında Hristiyanlığın intişarı hiç mesabesindeydi.
3. İlk üç asırda Hristiyanlık yalnız iki defa zulmen men olundu.
4. İmparator Konstantin Hristiyanlığı kılıç kuvvetiyle Roma memalikine neşr ve tesis etti.
5. İlm-i tarih, Hristiyanlığın barbarlık olduğunu ispat ediyor.
6. Hristiyanlığın esası yalan, teferruatı yalan ve mukaddes saydığı incil ise düzme ve uydurma bir şeydir.²⁰³

Yukarıda verilen altı madde ve eserlerindeki detaylardan anlıyoruz ki Ahmet Mithat Efendi'ye göre Hristiyanlık sağlam temeller üzerine inşa edilmemiş bir inanç

²⁰² Ahmet Mithat, Müdafaa, s. 25.

²⁰³ Ahmet Mithat, Müdafaa 2, s. 23.

sistemidir. Ve bu inşa sürecinde de en büyük söz sahibinin Pavlus olduğunu iddia etmiştir: “... Hristiyanlık İsa’nın dahi dediği veçhile Yahudiliğe merbut değil belki Yahudilikten ibaret iken onu çatır çatır ayırıp bir başka ve müstakil kilise haline koyan Pavlus cenaplarıydı.”²⁰⁴ Kimi çevrelerce ifade edildiği gibi Hristiyanlığın söz gücü ile değil, tam aksine kılıç gücüyle yayıldığını söyler Ahmet Mithat Efendi. Buna örnek olarak da başta Haçlı Seferleri olmak üzere Verden katliamı da dâhil birçok örnek verir.²⁰⁵

Sonuç olarak; Ahmet Mithat Efendi’nin dini görüşleri ve dine bakış açısı hakkında konumuz bağlamında bir çerçeve çizmeye çalıştık. Onun dini görüşlerinin temelinde özellikle dönemin etkin misyonerlik faaliyetleri ve de Batılılaşma hareketleri ile özellikle Osmanlı gençlerini tehdit eden başta materyalist görüşler olmak üzere bu tür saldırılara karşı bir savunma anlayışı hâkim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira onun dini konu alan en temel ve en hacimli eserleri ki bunlardan Müdafaa ve Niza 1 İlm-ü Din eserlerini incelemeye çalıştık, tamamen İslam düşüncesini özellikle gençleri koruma adına savunduğu eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan onun romanlarında da dinin konu edildiği, dine vurgu yapan karakterler olduğunu görmekteyiz. Fakat O romanlarında dini daha çok ahlak üzerinden tanımlamış ve dinin gücünün toplumu ahlaki olarak tanzim etmek olduğunu vurgulamıştır.

3.4. AHMET MİTHAT EFENDİ VE BİLİM

Ahmet Mithat Efendi’nin siyasi, felsefi ve dini düşüncelerinin medeniyet tasavvuruna olan etkisine değindikten sonra onun bilime bakış açısını da bu minvalde değerlendirmeye çalışacağız. Burada bilim ile ifade etmeye çalıştığımız şeyin daha çok Ahmet Mithat Efendi’nin yaşadığı dönemdeki ilim ve teknik alanındaki gelişmeler olduğunu vurgulamakta fayda görüyoruz.

Onun medeniyet başlığı ekseninde bilime olan bakış açısının 19. Yüzyılda yaşamış olan birçok aydın gibi sentezci ve eklektik bir anlayışın hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Yani daha önce çok kere ifade ettiğimiz; “Avrupa’nın bilim, teknik ve

²⁰⁴ Ahmet Mithat, Müdafaa, ss. 106,107.

²⁰⁵ Ahmet Mithat, Müdafaa, s. 185.

metodunu almak, ama ahlaki değerlerimizi muhafaza etmek...".²⁰⁶ yaklaşımı bu başlığımızı şekillendirmede temel bir unsur olacaktır.

Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvurunda inşa etmek istediği insan figürüne şüphesiz onun romanlarında yer verdiği anlatı kahramanlarında rastlayabiliyoruz. İlim ve teknik noktasında bu kahramanların en önemli özelliklerinin merak ve araştırma duygusuyla hareket eden kahramanlar olduğunu görmekteyiz. Bunlar; Batı'nın ilim ve teknik alanında geldiği noktayı özümseyerek, kendi kimliklerine has değerlerden kopmadan, mensubu oldukları topluma duyurmak istemektedirler.²⁰⁷ Tüm bu satırlardan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat Efendi maddi terakki olarak gördüğü bilime her zaman taraf olmuş ve bu konuya çok önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Zaten onun hayatını incelediğimizde daha çocukluk yıllarında; okuyup yazan insanları gördükçe onların cahillerden daha farklı bir dünyada yaşadıklarına dair bir inanişaya sahip olduğunu görmekteyiz.²⁰⁸

Öte yandan o sürekli teknolojik gelişmeleri takip etmiş hatta Avrupa'da yeni çıkan bilimsel buluşlardan hemen haberdar olarak, anlatılarında bunlarla ilgili bilgiler de vermiştir.²⁰⁹

Ahmet Mithat ilimle tekniğin birleştirilmesi gerektiğine inanır. Batı'da bir ilim adamı her zaman öğrettiği ilmi sanayide nasıl uyarlanacağı üzerine kafa yorar. Ya da bir sanatkâr ortaya koyduğu eserin, ilim anlamında hangi hikmete, hangi kanuna dayandığının bilincindedir. Ahmet Mithat Efendi; bizde ise bu iki şeyin birbirinden ayrı olduğunu ve sanki boşlukta kaldığını ifade etmiştir.²¹⁰

Ahmet Mithat Efendi'nin bilim anlayışını genel hatlarıyla belirtmeye çalıştık. Şimdi bu noktadan sonra onun bilim ile olan münasebetini üç başlık üzerinden açıklamaya çalışacağız. Birincisi onun Batı'yı en iyi gözlemlediği ve özellikle Batı'nın bilimsel alanda kat ettiği mesafeye kendi gözleriyle şahit olduğu Şarkiyatçılar Kongresi. Bu konuya Ahmet Mithat Efendi ve Abdülhamit Han ilişkisi çerçevesinde de işaret etmiştik. Fakat burada olayın siyasi tarafından çok bilimsel yönüyle değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız. İkinci olarak ise Ahmet Mithat

²⁰⁶ Karakuş, s. 65.

²⁰⁷ İbrahim Tüzer, **Ahmet Mithat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014, (Modernizm) s. 292.

²⁰⁸ Çonoğlu, s. 183.

²⁰⁹ Esen, s. 149.

²¹⁰ Okay, Ahmet Mithat, s. 78

Efendi'nin bilime bakışını din ve medeniyet ekseninde anlamaya çalışacağımızı Din ve Bilim başlığımız. Üçüncü bölümde ise onun çalışkanlığına ve girişimciliğine de vurgu yapacağımız ekonomik anlamda ortaya koyduğu anlayışı yansıtan iktisadi görüşlerine yer vereceğiz.

3.4.1. Şarkiyatçılar Kongresi Perspektifinde Bilim ve Medeniyet

Ahmet Mithat Efendi hemen hemen bütün eserlerini Doğu-Batı mukayesesi içinde yazmıştır. O buradan hareketle Osmanlı'yı mevcut durumundan daha iyi bir yere ulaştırmak için modern bir Osmanlı toplumu inşa etmeyi amaçlıyordu. Eserlerinde sürekli vurgu yaptığı Batı'yı ise ilk defa gerçek anlamda 1889 yılında katıldığı Şarkiyatçılar Kongresi'nde tanıma fırsatı bulmuştur. Yine bu vesile ile Paris'te bulunan Dünya Sergisi'ni gezme fırsatı da bularak hem kendisi Batı konusunda birinci elden bilgi sahibi olabilmiş, hem de Batı'nın öteki algısı konusunda fikir sahibi olabilmiştir.²¹¹ Hayatını yazarak geçirmiş biri olarak Ahmet Mithat Efendi elbet bu gezisini de kaleme almış ve "Avrupa'da Bir Cevelan" ismiyle bastırmıştır. Bu gezinin ortaya çıkışı resmi bir görev icabı olmuştu. Stockholm'de gerçekleşen Oryantalistler Kongresine Ahmet Mithat Efendi bizatihi Abdülhamit Han tarafından görevlendirilmişti. Fakat bu resmi gezinin sonunda yazarımız gezisini uzatmış Avrupa'da müşahade etmek istediği şehirleri kendi isteğiyle gezmeye devam etmiştir. Onun medeniyet algısında elbet teknik ilerleme önemli bir yer tutuyordu. Ahmet Mithat Efendi de Batı'nın durumunu daha iyi analiz edebilmek için ve halkı her konuda bilgilendirme misyonunu daha sağlıklı gerçekleştirebilmek için bu seyahati çok önemsemiştir.²¹² Ayrıca yine onun bu gezisini konu edinen Findley'in yazmış olduğu "Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da" diye küçük müstakil bir eserde mevcuttur.

Ahmet Mithat Efendi Avrupa'yı bizatihi görerek tanıyacak olduğu bu gezi için ön yargılı olmayacağını, ne gördüyse onu objektif bir şekilde aktaracağını kendisi eserinde ifade etmiştir:

İstanbul'da Gamboç vapuruna binerek Marsilya'ya çıktığım günden beri zihnimi daima Avrupa terakkiyatı hakkında kendiliğimce en doğru

²¹¹ Ak, s. 254.

²¹² Ahmet Mithat, Cevelan, s.14.

*olabilecek bir hüküm bulmakla iştigal eyledim. Benim için bu seyahat bir tettebbu-i azim olduğundan zihnimi hiçbir gayret-i hususiye, hiçbir nev' taassuba mahkûm etmemek ve güya bu küre-i arz ahalisinden başka bir adammışım da ahval-i arzı tettebbua gelmişim gibi davranmaya cebr-i nefis eylerim. İşte bu tavr-ı bi-tarafaneyle Avrupa'da gerek iyi gerek fena her ne hâl görmekteysen pişgâh-ı muvazene ve mukayeseye alırım. Hele bugün yalnızca bir cüz'ünü görmüş bulunduğum makineler Avrupa terakkiyat-ı maddiyesinin gerçekten hayret-ferma-yı ukûl-i müdekkikin olacak dereceyi çoktan bulmuş da geçmiş bile olduğunu teslim eyledim.*²¹³

Görüldüğü üzere yazarımız bu Avrupa seyahatinde ne görürse iyi veya kötü onu kaydedeceğini açıkça belirtmiştir. Nitekim onun ilim ve teknik konusunda Batı'yı övmesi fakat ahlaki bazı noktalarda eleştirmesi bu objektif tavrını destekler mahiyettedir. Zaten objektifliğini ifade ettikten sonra daha henüz bir bölümünü görmüş olsa da şimdiden hayrete düşmek için bu kadarının bile kâfi geldiğini itiraf etmiştir.

Ahmet Mithat Efendi sosyal bir kişiliğe sahiptir. Kendisi bu yolculuğa tek başına çıkmış olmasına rağmen sürekli yeni birileri ile tanışıp sohbet etme imkânı buluyordu. Mısırlılar ve Ruslar başta olmak üzere birçok farklı delegeyle dostluk kurmuştu.²¹⁴ Bu yolculukta onun dostluk kurduğu ve bundan sonraki yolculuğunda ona eşlik edece Madam Gülnar²¹⁵ isimli Rus bir seyyah ile tanışması eser açıdan oldukça önemlidir. Özellikle ismini Osmanlıca olarak söylemesi, henüz kırk yaşına ulaşmamış olmasına rağmen Fransızca, İngilizce ve Almanca başta olmak üzere sekiz, dokuz lisana hâkim olması, piyano çalan bir müzisyen ve yine iyi bir ressam olması Ahmet Mithat Efendi'yi oldukça etkilemiştir.²¹⁶ Bu tanışıklıktan sonra Ahmet Mithat Efendi eserde ekseriyetle onunla oluşturduğu diyaloglara yer vermiştir. Bu diyalogların birinde Batı'nın maddi terakkisi üzerine sohbet eden ikili özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin makineler üzerine oluşan hayranlığı konusunda şu değerlendirmeleri yapar:

Avrupa terakkiyatını maddi ve manevi diye ikiye taksim ederek terakkiyat-ı maneviyesinin en çok cihetlerini beğenmemekte olduğunuz halde terakkiyat-ı maddiyesinin her cihetini beğenmeye şayan bulduğunuz kaç defalar söylemişsiniz. Demek oluyor ki terakkiyat-ı maddiyesinin sizce en ziyade şayan-ı

²¹³ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 658.

²¹⁴ Findley, Ahmet Mithat, s. 22.

²¹⁵ Mezkur eserin dipnotunda Madam Gülnar'ın gerçek isminin Olga de Lebedev olduğu ve Kazan'a yerleşmiş asil Fransız asıllı bir kontun eşi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kendisi Osmanlıya büyük bir muhabbet besleyen bir şarkiyatçıdır. Pek çok Osmanlıca eseri Rusçaya çevirmiştir.

Ahmet Mithat Efendi, Cevelan, s. 195

²¹⁶ Ahmet Mithat, Cevelan, ss. 194-195.

*istihsan olan ciheti makine galerisinde gördüğünüz muhteriat-ı mucizkâranedir. Öyle mi? Evet! Öyledir. Avrupaca beni görmekten meftun ve mütehayyir eyleyen şey terakkiyat-ı maddiyeden ibaret olup bunun da asıl hayran olmaya şayan olan ciheti makinelerden ibarettir.*²¹⁷

Burada Ahmet Mithat Efendi daha önce de birçok kere vurguladığımız gibi Avrupa'nın teknik ve ilim anlamında ileride oluşuna karşı bir hayranlık beslerken manevi tarafını pek beğenmediğini açıkça itiraf eder. Osmanlı toplumuna teklif ettiği temel yaklaşım ve yeni kimlik ise Batı'nın bu teknik ilerlemesini model almak ama kendi maneviyatımıza ise sahip çıkarak onu muhafaza etmek olacaktır. Bu kongrede gördükleri de tam olarak böyle sentezci bir medeniyet anlayışının oluşmasına katkı sağlamış gerek incelediğimiz mezkûr eserinde gerekse romanlarında burada el ettiği yaklaşımı halka benimsetmeye çalışmıştır.

Onun bu gezisinde paylaşmış olduğu bir anısı da kütüphaneler ile ilgilidir. Paris'in Kütüphane-i Kebir-i Milli'de kütüphane görevlisi ile yaşadığı diyalogu hayatı boyunca en çok mahcup olduğu an olarak ifade etmiştir. Zira bu kütüphanenin acemisi olduğunu ve onun büyüklüğünü idrak edemediğini anlıyoruz. Zira kendisi kütüphane görevlisinden kütüphanenin kütüphane kataloğu satın almak istediğini söyler. Fakat görevlinin kendisine şaşkın bir halde otuz beş senedir görevli bir komisyonun kataloğu hazırlamaya çalıştığını fakat halen dörtte birini oluşturamadığını söyler. Beş milyondan fazla kitap olduğunu katalog tamamlandığında ise yirmi ciltlik bir eser olacağını ifade eder. İşte bu olay Ahmet Mithat Efendi'yi çok mahcup etmiş bu durumu da açık açık belirtmiştir. Devamında ise kütüphanenin kitap sayıları hakkında tarihi hakkında bilgi vermiştir.²¹⁸ Paris Kütüphanesi ile ilgili bu bilgi yine Batı'nın ilmi anlamda geldiği noktayı göstermesi açısından oldukça anlamlıdır. Tüm bu ilerlemeyi gören yazarımızın da Batı'nın bu ilmi yönüne hayranlık duyması oldukça doğaldır.

Sonuç olarak; Şarkiyatçılar kongresi ve bu kongre vesilesi ile yapılan Avrupa gezisi Ahmet Mithat Efendi için Batı'yı model olarak nasıl konumlandıracağı konusunda belirleyici bir rol oynamıştır. Zira o Batı'nın teknik ilerlemesinin inkar edilemeyecek boyutlara ulaştığını bu konuda da Doğu toplumlarının özellikle bu teknik ilerlemeyi örnek almaları gerektiğini bu geziyi kitap haline getirdiği eseri

²¹⁷ Ahmet Mithat, Cevlan, s. 659.

²¹⁸ Ahmet Mithat, Cevlan, ss. 640, 641.

Avrupa’da Bir Cevelan’da sürekli vurgulamıştır. Hatta o direkt olarak makineler bölümünde gördüğü aletleri özellikle üretim açısından çok işe yarayacağını düşündüğü dikiş, nakış, ayakkabıcılık, matbaacılık gibi, Osmanlı’ya taşınmasının sanayiye canlandıracağını düşünmüş ve böylelikle kendi medeniyetinde eksikliği hissedilen teknik ilerlemeye vurgu yapmıştır.²¹⁹

3.4.2. Din Bilim İlişkisi

Din ve bilim arasındaki ilişki tarih boyunca çeşitli şekillerde kendi göstermiş çok geniş ve derin tartışmalara neden olmuştur. Bu konuyu özellikle A. Adnan Adıvar’ın Tarih Boyunca İlim ve Din adlı yapıtında tüm detayları ile görmekteyiz. Onun Din ve Bilim ilişkisini esas alırken ele aldığı din kavramının sadece İslam ve Hristiyanlık gibi semavi dinleri kapsamadığı, ilkel dinler de dahil insanın tapınma ihtiyacını kapsayan her türlü inanç ile ilişkili olan tümel bir kavram olduğu yazar tarafından özellikle vurgulanmıştır. Fakat yine de din ve bilim arasında tırmanan gerilimde daha çok semavi dinlerin öne çıkması ister istemez bu dinlerin mercek altına alınmasına neden olmuştur.²²⁰ Biz ise Ahmet Mithat Efendi özelinde din bilim ilişkisini tamamen İslam ve Hristiyanlık üzerinden tartışmaya çalışacağız. Özellikle de İslam inancı ile Bilimin çatışıp çatışmayacağı konusunu yazarımızın görüşleri çerçevesinde anlamlandırmaya çalışacağız.

Tarih boyunca din ile bilimin çoğu kere karşı karşıya gelerek birbirleriyle çatıştığı gerçeği unutulmamalıdır. Özellikle de Avrupa’da bu durumun bariz örnekleri görülmektedir. Bu çatışmanın neticesinde ise; ilmin tarafında olanlar, dinin tarafında olanlar ve her ikisini uzlaştırmacı bir tavırla sentez yapmaya çalışanlar olarak üç farklı grubun oluştuğunu görmekteyiz.²²¹ İşte biz tam bu noktada Ahmet Mithat Efendi’nin din bilim ilişkisinde kendini nasıl konumlandığını anlamaya çalışacağız.

19. yy. daki din bilim tartışmalarına baktığımızda önceki yüzyıllara nazaran bazı farklılıklar görebiliyoruz. Özellikle daha önceki üç yüzyılda bilim sürekli daha sert bir biçimde dinin karşısında durmaya başlamıştı. Önceleri felsefe üzerinden dine

²¹⁹ Ahmet Mithat, Cevelan, ss. 653-657.

²²⁰ A. Adnan Adıvar, **Tarih Boyunca İlim ve Din**, Remzi Kitapevi, Dördüncü Basım, İstanbul, 1987, ss. 13,14.

²²¹ Okay, Ahmet Mithat, s. 293.

karşı bir tutum belirleyen bilim bu yüzyılda felsefeden bağımsız bir kurum olarak dine karşı durmaya başlamıştır. Özellikle bu yüzyılda bilimin icatlar üzerinden yükseldiğini, Ahmet Mithat Efendi'nin de Avrupa seyahatinde hayran kaldığı mekanik icatların bu yüzyılın bilim anlamında karakteristiğini belirlediğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan bu yüzyılda din alanında bir kırılmanın yaşandığına tanık olmaktadır. Zira dönemin Rousseau ve Schleiermacher gibi etkin yazarlarının görüşleriyle din aklın egemenliğinden kurtularak kalp ve duygulara indirgenmiş ve bu çerçevede algılanan insancıl bir kurum olarak lanse edilmişti. Bu da artık dinin ve bilimin farklı yollarda ilerleyecekleri ve artık birbirlerinin yolunu kesemeyecekleri gibi bir düşüncüyü beraberinde getirmiştir. Yalnız bu yaklaşımın din ve bilim arasındaki gerilimi yok ettiğini söyleyemeyiz.²²² Hatta bunun bizim adımıza en yakın örneği Ahmet Mithat Efendi ve Din başlığında ele aldığımız Draper'in din bilim çatışması üzerine yazdığı eser ve yazarımızın ona verdiği cevaplarıdır. Aynı şekilde o yüzyılda büyük tartışmalara neden olan Renan'ın din hakkındaki görüşleri ve başta Namık Kemal olmak üzere ona yapılan reddiyelerde bu bağlamda düşünülebilir.²²³

Ahmet Mithat Efendi için din ve bilim ilişkisinden bahsettiğimizde elbette karşımıza çıkacak ilk kaynak Din görüşleri kapsamında detaylıca değerlendirdiğimiz Niza-ı İlmi ü Din adlı geniş eseridir. Zira bu eserin ortaya çıkışı Draper'in dinlerin bilimle çatıştığı tezine karşı durmaktır. Her ne kadar Draper'in burada din olarak ele aldığı inanç genelde Katolik mezhebi olsa da yazarımız ara ara İslam'ın da hedef gösterilmesi ve din algısının olumsuz etkileneceği düşüncesiyle olsa gerek Draper'e cevap verme ihtiyacı hissetmiştir.

*Draper'in tesmiye eylediği kitaptan buraya kadar tercüme ve intikâd eylemiş olduğumuz beş bâbdan kâri'in -i kiramımıza tamamen ve sarâhaten ma'lum olmuştur ki muallim-i mûmâ ileyh din denilen şeyin 'ulum ile tevfiği kâbil olmadığına kanaat ederek bu imtina'ı dahi göstermek için şu kitabı yazmıştır. Biz ise mûmâ ileyh'in bu sözü belki din-i İslam'dan mâ'adâ edyân hakkında sahîh olabilir ise de din-i İslam'ın 'ulûma muhalefeti şöyle dursun 'ulûm-u riyaziye ve tabi'ye ve sâ'ireden istintaç olunacak hikmet-i hakikiyeyi din-i İslam'ın dahi esas-ı metinesinin üssü olduğunu bedâheten gördüğümüz cihetle işte bu gördüğümüzü göstermek için dahi Draper'i intikad eylemekteyiz.*²²⁴

Esasında onun bu mücadelesinin altında yatan motivasyonun Medeniyet düşüncesi ile bağlantılı olduğunu da yeniden hatırlatmakta fayda var. O en çok

²²² Adıvar, ss. 282-284

²²³ Aduvar, s. 348.

²²⁴ Yıldırım s. 237.

gençleri özellikle İslam inancının bilimle çatıştığı düşüncesinden korumak istemiş²²⁵ zira o bilimsel gelişmelere destek verirken dine yani ahlak ve maneviyatımıza da sahip çıkmamız gerektiğini her defasında dile getirmiştir.

Ahmet Mithat Efendi dinin fenne aykırı olmadığını başta Niza ı İlm ü Din olmak üzere birçok eserinde dile getirmiştir. Bu temel yargısından hareketle de Kur'an'da zikredilmiş birçok ayeti delil göstererek 19. Asır ilimlerinin ortaya koyduğu bazı bilgilerin, Kuran-ı Kerim tarafından 13 asır önce dile getirildiğini iddia eder. Mesela; astronomi, tabiat, insan bedeni, psikoloji gibi ilimleri bu konuda örnek verir. Bunun neticesinde de İslam'ın müspet ilimler karşısında Hristiyanlığa göre çok daha makul bir tavır takındığını ifade eder.²²⁶

Ahmet Mithat Efendi'nin din bilim ilişkisini irdelediği Niza ı İlm ü Din eserine daha detaylı bir şekilde dini görüşleri kapsamında ele aldığımız için burada onun romancılığı ve romanları üzerinde halka ulaşarak yansıtmak istediği medeniyet düşüncesine dair izler bulmaya çalışalım. Onun Ahmet Metin ve Şirzad romanından bahsetmiştik. Bu romanda yer alan Ahmet Metin üzerinden yazarımız Müslümanların ve de Türklerin ilim konusunda tarihte ne denli ilerlediğini kıyasıya savunmuştur. Hatta o romanında *“O zamanlar Sicilya Ceziresinin ahali-i Müslimesi ahali-i Nasraniyesinden hem çok hem daha ziyade müterakki idi.”*²²⁷ diyerek o dönem Sicilya Müslümanlarının Hristiyanlara göre teknik anlamda daha ileride olduğunu iddia etmiştir. Yine aynı şekilde Ahmet Metin'in mimari açıdan hayran olduğu bir camiye gezdikten sonra dalgın bir halde: *“Milel-i İslamiyenin ulüm ve sanayie ettikleri hizmet vaktiyle Avrupa için ilk ders ve ilk meşk makamına kaim olduğu gibi hala dahi o ehemmiyet-i aliyeyi muhafaza etmekte bulunduğunu düşünüyor idi.”*²²⁸

Ahmet Metin ve Şirzad romanında Müslümanların tarihin belli dönemlerinde ilim ve teknik seviyede çok ileri de olduğu ince ince işlenmiştir. Ahmet Mithat Efendi romanda işlediği bu kurgu ile esasında okuyucunun zihninde İslam'ın bilime engel teşkil etmeyeceği düşüncesini yerleştirmek olduğunu söyleyebiliriz. Zira onun romanları ve romanlarındaki karakterleri esasında halkı eğitmek için kurgulanmıştır.

²²⁵ Yıldırım, s. 93.

²²⁶ Okay, Ahmet Mithat, s. 294

²²⁷ Ahmet Mithat, Ahmet Metin, s. 490

²²⁸ Ahmet Mithat, Ahmet Metin, ss. 490,491.

Mesela romanın yine baş karakteri olan Ahmet Metin Müslümanların inşa etmiş olduğu ve tarihte yer etmiş önemli bir rasathaneyi gezerken bu durumu şu şekilde değerlendirmiştir:

Burası minelkadim rasathane idi. Düşününüz ki Avrupa henüz tayin-i evkat için saat usulünden bile bihaber iken Müslümanlar burada irtifaat-ı şemsiyeyi bi'l-hesap güneş saatleri yapıyorlar ve takvimler tanzim ediyorlar idi. Bu malumat-ı fenniyeleri sayesinde idi ki gemiciliği fevkâlhâd ileriye götürüyorlar idi. Denizleri kendi kudret-i ilmiye ve sınıyelerine ram eylediklerinden dolayı “El-Mağrurın” namını alan Arap gemicileri Bahr-i Muhit-i Atlasi ve Bahr-i Muhit-i Hindi sevahilinde henüz coğrafya aleminin malumu olmayan yerleri keşfeyleyorlar idi. ²²⁹

Bu diyalogdan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat Efendi için İslam dini bilime karşıt olmadığı gibi tarihte de örnekleri görüldüğü üzere bilime teşvik eden bir yaklaşıma sahiptir. Elbet o Müslümanların her dönem bu şekilde bilim ve teknik anlamda ileride olduğunu iddia etmemiştir. Zaten en başından belirttiğimiz gibi kendi içinde yaşadığı dönem için Avrupa’yı maddi ilerleme anlamında kıyas edilemeyecek derecede ileri görür. Fakat O yine aynı diyalogun devamında “ *Mahaza kemal-i tahsin ile itiraf ederim ki muahharen Avrupalılar dahi Araplara hayrû’l-halef olmuşlar ve ulûmun onlardan aldıkları derecesini kat kat ileriye götürmüşler*” ifadesi ile Batı’nın şu an içinde bulunduğu teknik ilerlemeyi de Müslümanlara borçlu olduğunu iddia etmiştir. Bu arada romanın ilerleyen bölümlerinde Ahmet Mithat Efendi’nin başkarakterleri üzerinden sadece Müslüman Arapların değil Müslüman Türklere de vurgu yaparak onların ilim ve teknik anlamında zamanında çok ileri olduğu vurgulanmıştır. ²³⁰

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi din bilim ilişkisi bağlamında ortaya çıkan tartışmalarda din ve bilimin çatışmayacağı görüşünü desteklemiştir. Fakat onun için burada din denilince İslam akla gelmelidir. Zira diğer dinler için aynı savunuyu yapmaz ki Katolik inancı için Draper’in itirazlarını haklı görür. Ama o argümanların İslam dini için kullanılamayacağını eser üzerinden dile getirmiştir. O yüzden ona göre bilimsel ilerlemeye alt yapısı en uygun din İslam’dır. Bu görüş onun Medeniyet düşüncesinin de özünü teşkil etmesi açısından önemlidir. Zira o Medeniyet algısını belirlerken maneviyatın tahrip edilmemesi için mücadele etmiştir. İslam’ın bilime karşı olduğu ya da bilimsel ilerlemeyi engellediği görüşü doğal olarak İslam’ın

²²⁹ Ahmet Mithat, Ahmet Metin, s. 491.

²³⁰ Ahmet Mithat, Ahmet Metin, s. 72.

yıpratılması ve hedef haline getirilmesi demek olacağı için o gerek Draper ve Misyonerlere karşı kaleme aldığı Müdafaa'sında gerekse roman kurgularında ve karakterlerinde İslam'ın bilimle ters düşmeyeceği görüşünü işlemiştir. Onun görmek istediği; kendi inancına, tarihine, ahlakına sahip çıkan öte yandan da batıdaki gibi bilim ve teknik anlamda ilerlemiş bir insan profili ve toplum modelidir.

3.4.3. İktisat Düşüncesi ve Girişimciliği

Bu bölümde Ahmet Mithat Efendi'nin ekonomiye dair görüşlerini yine medeniyet düşüncesi çerçevesinde ilişkilendirerek belirlemeye çalışacağız. Bunu bilim başlığa altında değerlendiriyor oluşumuz bilimsel ilerlemenin daha çok maddi yani teknik ilerlemeyi kapsadığı düşüncesinde hareketle teknik ilerlemenin ekonomi ile doğrudan ilişkili olmasıdır. Nitekim teknik ilerleme ve maddi güç birbirini besleyen bir yapıya sahipken teknik ilerleme konusunda belirleyici olan ana unsurlardan biri de hiç şüphesiz ekonomi alanında üretilen politikalardır. Bu sebeple bizlerde dönemin etkin ekonomik görüşlerine kısaca değinip Ahmet Mithat Efendi'nin bu noktada kendini nasıl konumlandığını nedenleri ile açıklamaya çalışacağız. Öte yandan Ahmet Mithat Efendi'nin güncel teknik gelişmelere olan ilgisi ve bunlar üzerinden ortaya koyduğu girişimciliğe de hem kendi hayatından hem de eserlerinden hareketle değineceğiz.

Dönemin iktisadi iklimine baktığımızda özellikle Osmanlı'nın yaşadığı medeniyet krizinin temel ayaklarından biri de ekonomik tükenmişliktir. Osmanlı Devleti gerek Tanzimat döneminde gerek Abdülhamit döneminde ekonomik anlamda çok zor bir koridordan geçmiştir. Öyle ki bu maddi yetersizlikler Tanzimat döneminde ki ilerlemeye engel olan en temel unsurlarından biri olmuştur.²³¹ Abdülhamid dönemi ise maliye sistemi iflas etmiş 1881'de kurulan Düyun-u Umimiye ile bu çöküş çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.²³²

Ahmet Mithat Efendi'nin bu alandaki görüşleri de diğer görüşlerinin etkisi ile şekillenmiştir. Ülken'e göre: *“Onun iktisadi görüşü, öteki görüşlerine bağlıdır. Anarşizm diye vasıflandırdığı hürriyetçiliğe karşı cephe aldığı gibi, burada da 18. Yüzyılın Fransız iktisatçılarından esinlenmiş olan Türkiye serbest değişimciliğinin*

²³¹ Findley, MTT, s. 106.

²³² Findley, ss. 134,135.

karşısındadır.”²³³ Dönemin ekonomik gelişmeleri incelendiğinde, Ohannes Paşa ve Namık Kemal’in başını çektiği liberal bir görüş karşımıza çıkmaktadır. Ohannes Paşa’nın anlattığı iktisat; serbest pazarda sürüm ve istek kanununa göre işleyen ekonomik olayları incelemektedir. Yalnız bu görüşün doğru olabilmesi için sistemin her türlü gelenek ve devlet baskısından sıyrılmış olması gerekiyordu. Buna karşı ise tarihi geleneklerden doğmuş veya devlet kontrolüne bağlı başka iktisat sistemleri çıktı. Ortaya çıkan bu yeni durumda iktisadi gelişmelerinde tekrar incelenmesi elzem görülüyordu. İşte Ahmet Mithat Efendi, Ohannes Paşa ve Namık Kemal’in savunduğu bu liberal görüşlerin karşısına, yeni olaylar üzerinde incelemeler yapan iktisatçıları, devletçiliği ve himayeciliği koymuştur.²³⁴

Ahmet Mithat Efendi’nin iktisadi görüşlerini ele aldığı temel eseri; “*Ekonomi Politik*” adlı eseridir. Bu eser himayeci usul teklifi bakımından önemli kabul edilmektedir. Ülkemizde himayeci yani korumacı ekonomi siyasetinin fikri dayanakları ilk olarak bu eserde görülmektedir. Bu sebeple Ahmet Mithat Efendiyi, iktisat tarihimizde himayeci usul kavramının ilk teorisyeni olarak görebiliriz.²³⁵ Ahmet Mithat Efendi’nin iktisat alanındaki bir diğer eseri ise “Hallü’l – Ukad” (1890) adlı eseridir ki bu eserde yazar batılı iktisat teorisyenlerinin çalışmalarını, bu teorisyenlerin bu sahadaki fikirlerini ve iktisat alanının temel kavramlarını tanıtmaktadır. Asıl onun görüşlerine yer verdiği ve bu anlamda referans kabul edilen eseri yukarıda da belirttiğimiz gibi “*Ekonomi Politik*” adlı eseridir. Bu eserde Osmanlının ekonomik anlamda yaşadığı sorunlara karşı yapılması gerekenler üzerinde durulmaktadır. Onun bu konuya çözüm olarak sunduğu yaklaşım ise; yerli ve milli sermayenin korunmasını öngören politikaların teşvikidir. Yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi onun bu temel teklifini “usul-i himaye” olarak nitelendirebiliriz. Onun bu önerisinin ülkemizde 1930-1939 yılları arasında uygulanan korumacı yaklaşımın öncülü kabul edebiliriz. Yani O bu yöntemi, resmi devlet politikası olarak belirlenmeden elli yıl önce ilk kez dile getirmiştir. Ahmet Mithat Efendi’nin bu teklifinin gayesi; devletin şekillendirmeye başladığı yerli

²³³ Ülken, s. 153.

²³⁴ Ülken, s. 154.

²³⁵ Cem Yılmaz Budan, Türk İktisat Düşüncesinde Himayeci Usul Kavramının İlk Teorisyeni: Ahmet Mithat Efendi, **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, vol.1, pp.75-95, 1306-4223, 2018, s. 75

sanayisini dış rekabete karşı korumak, buradan hareketle milli servetini iç dinamikleriyle artırmayı başaran bir sistem inşa edebilmektir.²³⁶

Ahmet Mithat'a göre insanoğlunun gerek maddi gerekse manevi olarak hayatını sürdürebilmek için tüketmeye mecburdur. Bunun devamında ise O üretimin önemine dikkat çeker. Üretimin oluşabilmesi içinse işbölümü ve mesleki uzmanlaşma gibi unsurların oluşması gerektiğini belirtir. Bu durum aslında kapitalist ekonominin genel karakterini belirleyen süreçleri ifade etmektedir. Ve ona göre bu işbölümü ve mesleki uzmanlaşma olmadan “medeni toplum dairesine” dâhil olmak mümkün görünmemektedir.²³⁷

Ahmet Mithat Efendi'nin himayeci usul teorisini önermeye sebep olan bazı koşullar vardır. Bunların hiç şüphesin en başında, ülke ekonomisinin yabancılar tarafından kontrol ediliyor olması gelmektedir. Bu noktada aslında Namık Kemal de Ahmet Mithat Efendi ile aynı görüştedir. Ama yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Namık Kemal ile Ahmet Mithat Efendi iktisadi kalkınmanın yöntemi konusunda farklı yerde durmaktadırlar. Ahmet Mithat Efendi'ye göre devletin birincil görevi; ziraat, sanayi ve ticaretin himaye edilmesini sağlamak ve milli servetin korunarak, yabancı sermaye sahiplerinin bu alandaki tahakkümünü ortadan kaldırmak olduğunu ifade eder.²³⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin ekonomik görüşlerinin medeniyet tasavvuru çerçevesinde değerlendirmek gerekirse; öncelikle Ahmet Mithat Efendi tıpkı diğer görüşlerinde olduğu gibi bu alanda da milli bir iktisat düşüncesini savunmaktadır. O klasik iktisat düşüncesini benimsememiş, Ona göre her millet kendi sosyolojik gerçeklerini dikkate alan, üretim yapısının farkında olan ve kültürel dinamiklerini dikkate alan yerli ve milli bir sistem inşa edebilmelidir. Mesela İngiliz İktisat düşüncesi kendi şartları çerçevesinde ortaya çıkmış keza Fransız iktisat düşüncesi de yine kendi ülke ekonomilerinin şartlarıyla oluşmuştur. Ahmet Mithat Efendi de tıpkı bunun gibi kendi şartlarını göz önünde tutan Osmanlı iktisat düşüncesinin de oluşturulması gerektiğini belirtmiştir.²³⁹ Kendisi Osmanlı-İslam uygarlığının ayakta kalabilmesi için gerekli olan iktisadi sistemin kurulması için yerli üretime dikkat

²³⁶ Budan, ss. 78-79

²³⁷ Budan, s. 79.

²³⁸ Budan, ss. 81-82.

²³⁹ Budan, s. 84.

çeker. Yerli ve milli çerçeveden hareket ederek ve bu bakış açısından uzaklaşmadan gelişerek, ülkenin ve devletin sağlıklı bir ilerleme yakalayabileceğini vurgular.²⁴⁰

Ahmet Mithat Efendi genel ekonomik görüşlerinin dışında kendi hayatında çalışkanlığı ve girişimciliği ile örnek olmuş bir şahsiyettir. Aynı zamanda güncel teknik gelişmeleri de sürekli takip eden, Paris gezisinde orada gördüğü aletleri Osmanlı'ya getirmeyi tahayyül eden yapısı aslında bize medeniyet düşüncesinde bireysel çabanın önemini gösterir niteliktedir. Öte taraftan benzer özellikleri Onun roman karakterlerinde de görmekteyiz. Bu durumda bize yine romanları üzerinden çalışkanlığı ve güncel teknik gelişmeleri takip eden kişileri halka model olarak göstererek bireysel anlamda çabalayan ve toplumsal alanda üreten bir medeniyet tasavvurunun işaretlerini göstermiştir.

Ahmet Mithat Efendi'nin en temel ekonomik anlayışının insan için çalışmak ve üretmek olduğunu söyleyebiliriz.²⁴¹ Hatta o hem insan için hem de toplum için hayatın merkezine çalışmayı koymaktadır. İlerlemenin temeli buna bağlıdır.²⁴² Ahmet Mithat Efendi kişinin hayatını düzenli bir şekilde idame ettirebilmesi ve ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durabilmesi için göçebelikten ve tembellikten kurtulması gerektiğini ifade eder. Çünkü ona göre medeniyetin ilk aşaması yerleşik hayata geçerek bir kent etrafında bir araya gelmektir.²⁴³

Ahmet Mithat Efendi ekonomik olarak çok zor şartlar altında büyümüş olmasına rağmen kendi kendini yetiştirmiş, ortaya koyduğu teşebbüsler ile çağın modern imkânlarından yararlanmıştır. Mesela Türkiye'ye ilk suni kuluçka makinesini ve fenni arı kovanlarını kendisi getirmiştir. Yine Avrupa'dan nadide meyve aşıları ve fidanları getirip köylülere dağıtmıştır.²⁴⁴ Ticarete olan ilgisini de birçok kere dile getiren Ahmet Mithat Efendi'nin kendi matbaasını kurup maaile bu matbaada çalışmışlardır. Sirkeci de açmış olduğu bir dükkânda meşhur Sırmakeş memba suyunu fiçılara doldurup satmıştır. Bunun gibi şahsi hayatında birçok uğraşın Ahmet Mithat Efendi'nin hayatında rastlamaktayız.²⁴⁵ Nitekim onun bu ticaret bilinci ve girişimciliği roman karakterlerine de yansımıştır. Müşahadat romanında Seyyit

²⁴⁰ Budan, ss. 87-88.

²⁴¹ Tüzer, Modernizm, s. 76.

²⁴² Çonoğlu, s. 47.

²⁴³ Tüzer, Modernizm, s. 80.

²⁴⁴ Çonoğlu s. 46.

²⁴⁵ Tüzer, Modernizm, s. 312.

Mehmet Numan isimli karakter buna örnektir. O bu karakteri üzerinden ticari bilinci uyandırmaya çalışır. Ona göre henüz İstanbul da dahi ticaretin ve girişimciliğin getireceği zenginlik fark edilmiş değildir. O tam bu noktada herkesin memur olmak isteyişini de şaşkınlıkla karşılamış ve eleştirmiştir. Herkesin gözünü devlet memur olmaya diktiğini, memurluğun arpalık olarak görülmemesi gerektiğini hal böyle olursa hazinenin nasıl dolacağını sitemkâr bir şekilde dile getirmiştir. Halbuki memuriyetle elde edilecek gelirlerin çok rahat bir şekilde sanayide, çiftçilikte, hayvancılıkta, ticarete de kazanılabileceğini vurgulamıştır.²⁴⁶ Hem bu üretim ve girişimciliğin hazineyi de besleyeceğini bunun da ekonomik anlamda yaşanan buhrana çare olabileceğini karakteri üzerinden şu şekilde ifade etmiştir: “ *İşte apaçıktır ki herkes devlet hazinesinden almaya göz dikeceğine biraz da herkes devlet hazinesini doldurmaya gayret etse iki asırdan beri müzminleşen hastalık çarçabuk geçer gider.*”²⁴⁷

Onun çalışma hayatı ve ekonomi alanında romanları aracılığı ile okurlarına fark ettirmek istediği bir başka hususta hesaplı harcama ve tasarrufta bulunma durumudur. Özellikle bu durumu Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında görmekteyiz. Romanda Rakım Efendi karakterinin okura sunduğu örnek kişilerden olduğunu söyleyebiliriz. fakat diğer taraftan kendi ahlaki değerlerine de sahip çıkan bir karakterdir. Hem çalışmayı teşvik hem de tasarruf konusunda da bu karakter üzerinden onu şu şekilde anlatır:

*Rakım önce ki gibi çalışmayı asla savsaklamamıştı: yine yazılarını yazdığı büyücek yerlere devam ediyordu. Cenab-ı Hak'ın takdir ettiği kadar kazancını kazanıyordu. Şu kadar var ki cimrilik ve kıt kanaat yaşamak dedikleri şey Rakım'ın zihninden bile geçmemiş olduğundan her ne kazanırsa evine, dadısına ve Canan'a harcar: ama geliri pek fazla olduğu zaman, savurganlığı dahi yeğlemediğinden, tam tersine artanını dadı kalfa kendi sandığında saklıyordu.*²⁴⁸

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvuru içerisinde ekonomik anlamda çalışan, üreten, bilimsel ve teknik gelişmeleri takip ederek bu nokta da girişken hamleler yapan, aynı zamanda harcamasını bilen fakat müsriflik

²⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, **Müşahadat**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, (Müşahadat), ss. 148,149

²⁴⁷ Ahmet Mithat, Müşahadat, s. 152.

²⁴⁸ Ahmet Mithat, Felatun Bey, ss. 105,106.

yapmayan kişileri ve toplumu hem hayatından kesitlerde hem eserlerinde hem de roman karakterlerinde idealize ettiğini açıkça görmekteyiz

3.5. AHMET MİTHAT EFENDİ VE EDEBİYAT

Ahmet Mithat Efendi'nin şüphesiz en çok öne çıkan tarafı edebiyatçı kişiliği diyebiliriz. Bunu aynı zamanda medeniyet düşüncesi bağlamında da söyleyebiliriz. Zira O edebiyatı bir yöntem olarak benimseyerek iki temel gayeye ulaşmak istemiştir. Birincisi halkta okuma alışkanlığı kazandırmak. Bunu Tanpınar şu şekilde izah etmiştir: *“O cemiyetimizde her şeyden evvel büyük kitlenin hiç tanımadığı bir mekanizmayı oynatır. Okuma, hiç okumayanın okuması, okumaya alışması.”*²⁴⁹ İkincisi ise halkı bilgilendirerek onları eğitmek. İşte bu yüzden durmadan yazı yazan, eserlerinde ise sanatsal bir amaç gütmeyen tavrı bunu açıklar vaziyettedir. Hatta onun romanlarında okuyucu ile eser arasında üçüncü bir kişi olarak orada oluşu onun yazmaktan maksadının ne olduğu konusunda gayet net fikir vermektedir.²⁵⁰ Ayrıca onun romanlarında ele aldığı karakterin özellikleri ve olay örgüleri de halka sunmak istediği kişi ve toplum özelliklerini yansıtmaktadır. Onun edebiyatı ve romancılığını bu şekilde ele alışıyla medeniyet fikrini halka yansıttığını görebiliyoruz. O edebiyatı bir araç olarak kullanarak onları bilinçlendirmek, kendi dini ve ahlaki değerlerinden kopmadan ilim ve teknik anlamında rol model olan Batı'yı benimsetmek amacıyla hareket ettiğini söyleyebiliriz.

Bu girişten hareketle bu başlığımızı üç farklı bölümde incelemeye çalışacağız. Öncelikle onun edebiyat anlayışını ortaya koymaya, daha sonra romancılığında Medeniyet vurgusunu belirlemeye en sonda Dil ve Medeniyet ilişkisine değinmeye çalışacağız.

3.5.1. Edebiyat Anlayışı

Ahmet Mithat Efendi'de edebiyat alanında hikâye, roman, tiyatro, seyahatname başta olmak üzere çok fazla sayıda ve türde eser vermiş dönemin önemli aydınlarından. Carter V. Findley'e göre Ahmet Mithat Efendi her türden

²⁴⁹ Tanpınar, s. 451.

²⁵⁰ Tanpınar, s. 452.

150 eser vermiştir.²⁵¹ Hatta kendisi Türk edebiyatında hikaye ve roman türünde eser veren ilk yazar olarak da görülmektedir. Onun eserlerinde divan edebiyatındaki mesnevi geleneğinden, meddah ve halk hikâyelerinden etkilenmiş olduğu bir gerçektir. Ancak bu durum yine de Onun modern roman ve hikâyemizin kurucusu olduğu gerçeğini değiştirmez.²⁵² Öte yandan onun eser yazarken birincil görevinin halkı eğitmek olduğu unutulmamalıdır. O yüzden onu yazmaya motive eden en temel istencin halkta okuma merakı uyandırmak ve halka aydın fikirleri yerleştirmek olduğunu söyleyebiliriz.²⁵³ Nitekim bu amaca hizmet etmesi için onun edebiyat sahasına eğitimci bir yazar olarak giriş yapmasını sağlayan “Kıssadan Hisse” isimli eserinde hem halkta okuma alışkanlığı kazandırma hem de anlattığı hikayelerle halkı eğitime amacını görmekteyiz. Nitekim kendi de eserin mukaddimesinde “*Dünyada en ziyade dinlenen şeylerin kıssalar ve hikayeler*” olduğunu ilk cümlesinde dile getirmiştir. Eseri her ne kadar çocuklar için yazdığını dile getirmiş olsa da büyüklerinde bu tür hikayelere tarih boyunca ilgi gösterdiğini yine eserin mukaddimesinde belirtmiştir Büyük bir kısmı Ezop’a ait olan bu küçük hikayelerde; olduğundan farklı görünme, kibir, gurur ve öfkenin zararları, kanaatkâr olma, sabırlı olma, liyakat gibi birçok değer işlendiğini de görmekteyiz. Eserde ilgi çekici tarafın ise Yazarımızın bu hikayelere yer verdikten sonra hisse başlığı altından 4-5 satırlık kendi görüşlerini de eklemesidir.²⁵⁴ İşte Ahmet Mithat Efendi’nin bu küçük hikayelere yer verdiği eserinde benimsemiş olduğu halkta okuma hevesi uyandırma ve onları eğitmeye çalışma yaklaşımı bundan sonraki eserleri için de belirleyici olacaktır. Öyle ki o yazmış olduğu romanlarda da yukarıda bahsettiğimiz hisse bölümünde fikirlerini ifade ettiği gibi bu sefer de; “merhaba ey kari”, “karini kiram efendilerim”, “evliyaı nimetim karilerim efendilerim” diyerek okura seslenerek bu yaklaşımını devam ettirmiştir. Elbette hikâye kurgusu içinde yazarın araya girerek bu şekilde müdahalelerde bulunması eserlerin edebi değerini düşürmeye ve okuyucuyu akıştan uzaklaştırma zafiyetine neden olmuştur.²⁵⁵ Nitekim onun edebi eserlerindeki sanat değeri de bu yüzden hep tartışılmıştır. Bu tartışmayı en belirgin şekilde ortaya koyanlardan biri de Tanpınar’dır. Tanpınar Ahmet Mithat Efendi’nin

²⁵¹ Findley, Ahmet Mithat, s. 8.

²⁵² Gökçek, s. 44.

²⁵³ Ülken, s. 146.

²⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, “**Kıssadan Hisse**”, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2022, ss. 11-18.

²⁵⁵ Tüzer, s. 60.

edebiyat anlayışını Namık Kemal ile kıyaslamış ve onun yazmadaki amacının bir sanat değeri taşımadığı sadece yarenlik etmek için eser kaleme aldığını iddia etmiştir:

*Ahmet Mithat Efendi'nin eseri 1870 senelerinin okuyucu kitlesinin seviyesinden başlar. Bu biraz da kendi seviyesi, yani aşağı yukarı deniz sathının seviyesidir. Bu büyük özleyişlerle hareket eden Namık Kemal'de daima münevver kalabalığa hitap vardır. O kalem arkadaşlarıyla dostlarıyla konuşur. En yalnız bulunduğu anda bile birtakım idealler ve huzursuzluklar aşılayacağı bir okuryazar kalabalığı karşısında imiş gibi davranır. Mithat Efendi ise bir zamanlar attar çıraklığı yaptığı Mısır Çarşısı esnafının içinde, onlarla yarenlik edermiş gibi yazar. Bu zümre fikrini, Letaif-i Rivayat müellifi bir sınıf imtiyazı gibi muhafaza edecek, en olgun ve şöhretli çağlarında bile loncanın seviyesini biraz geçen okuyucuyu eser kendiliğinden reddedecektir. Onun sanatı yoktur, daima halka yönelen iyi niyetleri vardır. Dil bu muharrirde sanki yazmaktan ziyade yarenlik içindir.*²⁵⁶

Netice itibarıyla onun edebiyata bakışının gayet yalın ve pragmatist olduğunu ifade edebiliriz. O dönemin koşullarını da dikkate alarak halkın ihtiyacı olan şeyi edebiyatı araç kılarak onlara vermeye çalışmıştır. Ve ortaya koyduğu bütün eserlerde bu kaygıyı ön plana almıştır. Bu sebeple de genel olarak onun eserlerinin edebiyat açısından zayıf, sanat ve estetik açısından yetersiz olduğu bu amacının bir sonucu olarak yorumlanmıştır. Onun okur kitlesinin henüz çocukluk döneminde olduğu gerçeğini unutmamak gerekir. O bu gerçekten ve gerekçeden hareketle kitlesi için eserlerini eğlenceli ve öğretici kılmaya çalışmış, hayatın içinden kotardığı temalarla onları belli bir yöne doğru sürüklenme çabası içinde edebiyatın bu eğitici yönünü mümkün olduğu kadar kullanmaya çalışmıştır.²⁵⁷ Sonuç olarak Onun edebiyat anlayışını belirleyen temel dinamiğin yaşadığı dönem olduğunu bizatihi kendi sözlerinden anlamaktayız.

Ben, edebi sayılabilecek hiçbir eser yazmadım. Çünkü benim, eserlerimin çoğunu yazdığım sıralarda, memlekette, edebiyattan anlamayanlar, nüfusumuzun bilâ mübalağa yüzde doksan dokuzunu teşkil ediyordu. Benim emelim de ekseriyete hitap etmek, onları tenvire, onların dertlerine tercüman olmaya çalışmaktı. Zaten edebiyat yapmaya ne vaktim ne de kalemim müsait değildi. Bunun içindir ki, haddimi, hududumu bildim. Çizmeden yukarıya çıkmadım ve edebiyatı Hamitlere, Ekremlere, yani erbabına bıraktım. Fakat, ne yalan söyleyeyim, eğer elimde olsaydı, onları da, o devirde edebiyat yapmaktan menederdim. Çünkü bence, nüfusun yüzde doksan dokuzu koyu cehaletten tamamıyla kurtarılamamış olan bir memlekete, henüz, en aydınlık ve basit fikirleri bile sökemeyen kimselere edebi eser vermek, karnını doyuramamış bir kimseye meyve ikram etmek kadar garip bir hareketti. Bu kanaatte olduğum

²⁵⁶ Tanpınar, s. 447.

²⁵⁷ Tüzer, s. 61.

*içindir ki, eserlerini derin bir samimiyetle takdir ettiğim halde, o devrin ediplerine, -hele bilhassa şairlerine- acımışımdır!*²⁵⁸

3.5.2. Romancılığında Medeniyet Vurgusu

Ahmet Mithat Efendi'nin en çok eser verdiği edebi tür romandır. Hatta o ilk Türk romancısı olarak bile anılmaktadır. Elbet Türkçede romanı ilk üreten o olmamıştır fakat burada onun ilk Türk romancısı olarak anılmasını hak eden tarafı; yazmış olduklarının niteliği ve niceliğidir. Dönemine bakıldığında onun kadar eser veren başka bir yazara rastlamamaktayız.²⁵⁹ Görüldüğü üzere Ahmet Mithat Efendi'nin döneminde etkili bir yazar olduğu ve ortaya koyduğu eser sayısının da bir önceki başlığımızda vurguladığımız edebiyatı kullanma amacıyla da örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Biz bu bölümde Onun romanlarında ve roman karakterlerinde yaptığı medeniyet vurgularını eserlerinden hareketle belirlemeye çalışacağız. Öncelikle medeniyet ve batılılaşma ile ilgili problemler Tanzimat Döneminin ilgi çekici konuları arasında yer almıştır ve uzun süre dönemin romanlarında kendine yer bulmuştur. Ahmet Mithat Efendi'de bu temayı en çok işleyen yazarların başında gelmektedir. Öyle ki kendinden sonra gelen Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Şinasi Hisar gibi birçok yazara da ilham vermiş bu meselenin derinleşmesi ve görünür hale gelmesi için bir yol açmıştır. Onun batılılaşma konusuna yaklaşımını daha önce birçok yerde zikretmiştik. Romanlarında da bir batılılaşmanın ne kadar ve nasıl yapılacağı üzerinden sınırlar belirlemeye çalışmış, karakterlerinde bu konuda bir denge oluşturmak istemiştir. O karakterleriyle bu konuda ideal kişiler yaratmaya çalışırken aksi örnekleri de göstermeye çalışmıştır. Yine O romanlarında bu batılılaşma ve medenileşme meselesini işlerken belli amaçlar gütmüştür. Onun daha önceleri Batı'yı yeterince tanımadığımız konusunda hayıflandığını dile getirmiştik. İşte o romanları üzerinden halka batıyı tanıtmaya çalışmış zaman zaman onları Avrupa seyahatlerine çıkarmıştır.²⁶⁰ Kendisinin Batıyı nasıl tanıdığı konusunu ise

²⁵⁸ Kamil Yazgıç, **Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları**, Tan Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 24,25.

²⁵⁹ Nüket Esen ve Erol Köroğlu, **Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar**, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2006, s. 1.

²⁶⁰ Yeşilyurt, s. 300.

birinci bölümümüzde detaylı bir şekilde açıklamıştık. Şimdi Batılılaşmayı esas alan bazı romanlarını ele almaya çalışalım.

Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet vurgusunu ve Batılılaşmayı konu alan en bariz romanı onunda en meşhur romanlarından olan “Felatun Bey ve Rakım Efendi” romanıdır. İsminden de anlaşılacağı üzere bu romanda Felatun ve Rakım isimli iki zıt karakterin yaşadıkları konu edinilmiştir. Bu zıtlığın merkezinde ise tam bir medeniyet algısı vardır. Yazar iki karakterinde önce evveliyatına değinerek tanıtmaya başlar. Felatun Bey'in babası Mustafa Meraki Efendi'den bahsederken; “*Bizim Mustafa Meraki Efendi alafrangalığa özenen bir adamdı. Hem de hangi alafrangalığa biliyor musunuz? Hani ya bundan on beş yirmi yıl önce İstanbul'da alafrangalığa düşkün olanlar yok muydu? İşte onlardan.*”²⁶¹ Burada görüldüğü üzere Mustafa Meraki Efendi Avrupalılaşma özentisi içindedir ve bu durumu Ahmet Mithat Efendi biraz eleştirir bir tarzda sunar. Zira onun roman üzerinden oluşturduğu Felatun Bey karakteri Batılılaşmayı yanlış benimseyen bir karakterdir. Nitekim yazar ilk etapta bu tarz Batılılaşmayı tanımlarken Mustafa Meraki Efendi'nin yaşadığı muhiti değiştirmesi, yeni yaptırdığı evi sırf alafranga gözükmek için betondan yaptırması, evine Arap değil Rum ve Ermeni hizmetçileri özellikle seçmesi, çocuğunu okula vermesini ve Fransız bir hoca tutmasını eğitimi için yeterli görmesi, kıyafet konusunda Beyoğlu'nda moda olan çocuk kıyafetlerini herkesten önce alıp çocuklarına giydirmesi gibi bir çok detaya değinerek şekli bir Avrupalılaşmanın eleştirisini yaptığını anlamaktayız.²⁶²

Roman boyunca dikkat çekilen konulardan biri de hazır para ile çalışarak kazanmanın arasındaki farktır. Felatun Bey memuriyete atanmasına rağmen işini savsaklayan bir karakter olarak sunulur. Zira onun zaten hayatını rahatlıkla geçirebileceği bir geliri vardır. Hikâyenin devamında ise hovarda bir yaşam süren Felatun Bey Polini isimli bir yabacı uyruklu bir kadınla yaşadığı gönül ilişkisinde bütün servetini kadına kaptırır. Bu süreçte tamamen hayatını çalışarak kazanan Rakım Efendi'nin kendisini uyarmasına rağmen onun kendisini kışkandığı zannına kapılarak bu uyarılara kulak vermez. Yazar bu durumu kendisi de tartışmış hatta okura hangisi haklı diye sormuştur? Kendisi de sürekli çalışarak hayatını kazanan biri olan Ahmet Mithat Efendi elbette Rakım'ın tarafında yer alır ve bu durumu şöyle

²⁶¹ Ahmet Mithat, Felatun, s. 27.

²⁶² Ahmet Mithat, Felatun, ss. 27,28.

açıklar: “ Siz bu iki fikrin hangisini onaylarsınız? Hele biz Rakım’ı onaylarız. Çünkü mirasyedinin ve özellikle Felatun Bey tavrında bulunan mirasyedinin serveti(nin) istikrarsız olduğu, binlerce deneyimle kanıtlanmış bir gerçektir. “²⁶³

Rakım Efendi’ye geldiğimizde bu karakter Ahmet Mithat Efendi’nin kendi tasavvurunda idealize ederek halka sunduğu bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden önce Rakım’ın çocukken büyük zorluklar içinde büyümesi yazarımızın kendi hayatındaki izleri de yansıtmaktadır. Hatta Rakım’ın okumaya ve öğrenmeye olan merakı, çalışkanlığı, Ermeni arkadaşının kütüphanesinden çıkmaması gibi detaylar doğrudan yazarın kendi hayatında da yer alan detaylardır.²⁶⁴ Burada önemli bulduğumuz kısım Ahmet Mithat Efendi’nin Rakım Efendi üzerinden halka nasıl bir karakter sunduğu ve bu karakter üzerinden nasıl bir toplum hayal ettiğidir. Bunun için Rakım karakterini biraz daha tanımamız gerekecektir.

Rakım Efendi üzerinden verilen en temel mesajlardan biri onun eğitimidir. Onun çok zor bir çocukluk geçirmiş olmasına rağmen tüm imkânlarını zorlayarak çalışkanlığına okumaya duyduğu iştaha vurgu yapmıştı. Bunun yanında Ahmet Mithat Efendi onun aldığı eğitimi anlatırken; hadis, fıkıh, tefsir gibi dini ilimler öğrenmenin yanında fizik, kimya, anatomi, coğrafya, gibi ilimleri de öğrenerek hem doğu hem batı ilimlerinde beslendiğine dikkat çekmiştir.²⁶⁵

Ahmet Mithat Efendi’nin tembel kişileri pek sevmediği memurluk ve memurluğun getirdiği hantallığı eleştirdiği bölümde de dile getirmiştik. Burada idealize ettiği Rakım karakterinin çalışkanlığına ısrarla değinerek muhtemeldir ki halkı çalışmaya teşvik etmiştir. Romanın bir bölümünde Rakım’ın bir günde yedi saatini uyku, dinlenme ve yeme içmeye ayırırken on yedi saatinde ise durmadan çalıştığına değinmiştir.²⁶⁶ Yine Rakım’a gelen bir iş teklifi sonrası; “ *Hiç Rakım için iş bulunur da kabul edilmemek mümkün olur mu? Herif iş makinesi!*”²⁶⁷ ifadeleri bize kendisine de takılan “*On iki beygir kuvvetinde bir yazı makinesi*” lakabını hatırlatmıştır. Yine Rakım Efendi karakterinin ahlaken örnek bir kişilik teşkil ettiğini evine ders için gittiği bir İngiliz ailesi onu sadece hoca olarak değil aynı zamanda; “

²⁶³ Ahmet Mithat, Felatun, s. 146.

²⁶⁴ Ahmet Mithat, Felatun, s. 41.

²⁶⁵ Ahmet Mithat, Felatun, s. 42.

²⁶⁶ Ahmet Mithat, Felatun, s. 46.

²⁶⁷ Ahmet Mithat, Felatun, s. 51.

Familya dostu, namuslu, terbiyeli, utangaç, bilgili, olgun bir kimse”²⁶⁸ olarak lanse edilmiştir. Yine başka bir bölümde aynı İngiliz aile Rakım’ı şu şekilde tarif eder: *“Sen bize hüsn-i ahlakından, tok gözlülüğünden, iffet ve sadakatinden, mertlikten, mürüvvetten, büyüklükten başka bir şey göstermedin.*”²⁶⁹

Roman boyunca tartışılan temel konulardan biri de Batılılaşma meselesidir. Rakım Efendi’nin Felatun Bey tarzı Batılılaşma anlayışını doğru görmediğini Felatun Bey ile yaptığı şu diyalogdan anlayabiliyoruz:

Rakım – Müsaade ederseniz niçin istemem? Fakat bu kadar muhabbetiniz olan bir kızı ağyara...

Felatun – Bah! Adam sen de... Hala kaba Türklük ediyorsun be! Alafrangada öyle şeyler var mıdır?

Rakım – Ben nasılsa bir türlü alafrangaya kendimi sırnaştıramadım da. ²⁷⁰

Bu diyalog bize özentili temelli Batılılaştığını düşünen tiplerin geleneksel ve ahlaki bazı yargıları kaba saba Türklük olarak görmesi de eleştirilen bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmet Mithat Efendi Batının ilim ve tekniğini, çalışkanlığını vs örnek almayı fakat ahlaki ve manevi yönümüzü muhafaza etmeyi istiyordu. Fakat toplumun bir bölümünün yüzeysel ve şekli Batılılaşmasını da eleştiriyordu. Öyle ki romanda dile getirilen; *“Bu alafranga denilen alemin bataak köşelerini sen benden ala bilirsin*”²⁷¹ diyerek ahlaki ve manevi değerlerini yitiren bir Batılılaşma alenen eleştirilmiştir. Romanda Rakım karakteri her ne kadar geleneksel bir kişi olarak dursa da yazar onu tanımlarken: *“Biz burada bir meleği anlatmıyoruz dedik, Namusunun korunmasını bilen, insan gibi yaşayan, gerçekten alafranga ve özellikle zamanımızda yaşayan bir genç adamın gerçek yaşamını anlatıyoruz.*”²⁷² İfadelerini kullanmıştır. Burada gerçekten alafranga ifadesinin üzerinden nasıl Batılılaşmalıyız sorusunun bir cevabını bulabiliriz. Yukarıda ki ifadeler aynı zamanda Rakım Efendi’nin ideal bir karakter olsa da kendisi hatasız ve mükemmel bir insan olarak lanse edilmemiştir. Nitekim romanın belli bölümlerinde evlilik dışı ilişkiler yaşadığını, ara sıra alkol aldığını görmekteyiz.

Romanda değerlendirilmesi gereken bölümlerden biri de Ahmet Mithat Efendi’nin belli karakterler üzerinden bize batıyı ve batılı insanları tanıtmasıdır.

²⁶⁸ Ahmet Mithat, Felatun, s. 63.

²⁶⁹ Ahmet Mithat, Felatun, s. 223.

²⁷⁰ Ahmet Mithat, Felatun, s.136.

²⁷¹ Ahmet Mithat, Felatun, s. 185.

²⁷² Ahmet Mithat, Felatun, s. 96.

Karakterlerden bazıları olumsuz örnek oluştururken bazıları ise örnek alınacak davranışlar sergilemektedir. Mesela bir piyano hocası olan Jozefino'nun Rakım ve ailesi ile kurduğu dostluk, Rakım'ın maddi imkânı olmasa da cariyesi Canan'a ücretsiz piyano dersi vermesi olumlu bir izlenimi yansıtmaktadır. Yine Rakım'ın kızlarına ders verdiği İngiliz ailenin Rakım ile düzgün ilişkileri ve her iki tarafın birbirilerine olan muhabbetleri Avrupalı ve Avrupalı insanları toptan bir kötüleme içinde olmadığının bir göstergesidir. Hatta yer yer övücü sözlerde göze çarpmaktadır ki bir bölümde Rakım'ın çok dakik olması övülürken onun bu davranışı İngilizlere benzetilerek İngilizlerin bu yönüne dikkat çekilir.²⁷³ Öte yandan roman içinde iki medeniyetin kıyaslandığı bölümlere de rastlayabiliyoruz. Elbet bu bölümlerde Türk ve Osmanlı medeniyetinin birçok yönden Batıya göre üstün olduğu algısı işlenmektedir. Mesela çocuklarına ders verdiği İngiliz Baba Rakım'dan hasta kızını ziyaret etmesini gerekirse bunu da ders ücreti gibi ödeyeceğini beyan edince Rakım ona şu cevabı verir: *“Esrağfurullah Mister Ziklas, menfaatin bu cihet-i dakikasına kadar düşünmek belki Avrupalılarda varsa bile, Osmanlılarda yoktur. Baş üstüne, yarın giderim.”*²⁷⁴ Yine iki medeniyetin kıyas edildiği başka bir bölüm ise sabah erkenden özellikle gündoğumunu görmek için gidilen kayık gezisinden Jozefino ile Rakım arasında kayıkta geçen diyaloglardır. Bu tarz bir gezintiyi ilk defa yapan Jozefino bu gezintiden çok etkilenir ve şu itirafta bulunur: *“Türklerin her hali, Avrupa(lı)nın her halinden iyi.”* Rakım Avrupa'nın da çok güzel eğlenceleri olduğunu ileri sürerek nazik bir cevap verse de: *“Vakıa Avrupa'nın dahi eğlencesi çoktur ama monoton, daima siyak üzeredir.”* cevabını alır. Devamında da Jozefino Türklerin misafirperverliğinden övgüyle bahseder yine bu tarz bir misafirperverliğin Avrupa'da olmadığını itiraf eder.²⁷⁵ Konuşmanın devamında bu keyifli seyahatin verdiği huzur ile Jozefino yine övgü dolu sözler söylerken Rakım Efendi tüm bunların sebebini Allah'a ithaf ederek ona şükrünü ifade eder:

Rakım – Pek doğrudur. Lakin bunda bizi bu kadar medhe bir değer göremiyorum. Sabahı Allah teşkil ediyor, bu denizi, bu mevki'i de o yaratmış. İnsanların terakkiyat-ı medeniyesi seyahatimiz için şöyle bir de kayık vücuda getirmiş. Bunların hepsi kadri bilinecek nimetlerdir. Bundan sonra kendimizi düşünelim. Bana senin gibi bir dost, Canan gibi bir arkadaş, dadı kalfa gibi bir de valde vermiş. Bu nimetlere dahi

²⁷³ Ahmet Mithat, Felatun, s. 81.

²⁷⁴ Ahmet Mithat, Felatun, ss. 210, 211.

²⁷⁵ Ahmet Mithat, Felatun, ss. 167, 168.

*zamime olmak üzere bugün, şu alemi, şu seyahati, şu sefayı icra etmek neye mütevakkıf ise onu iki saatte kazanabilecek kuvvet de verdi. Artık bu kadar nimetler elde olup zevkini çıkaramazsam, beni adam yerine bile koymamalıdır.*²⁷⁶

Buna benzer birçok eserinde Ahmet Mithat Efendi'nin Batılılaşma ve iki medeniyeti kıyas ettiği düşüncelerine ve karakterlerine rastlamaktayız. Biz burada onun en meşhur romanı olan Felatun Bey ve Rakım Efendi eserini bu minvalde incelemeye çalıştık.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Ahmet Mithat Efendi'nin romancılığı ya da roman anlayışının muhatap aldığı kitleyle doğrudan bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. O kendisini ısmarlama iş yapan bir zanaatkâra benzettir. Böyle biri ne kadar yetenekli olursa olsun sipariş edilen işin mahiyetini değiştiremez. Bu nedenledir ki o halkın hislerini ve ahlak anlayışını göz önünde tutarak onların değerlerini dikkate almış ve bu hesaptan hareketle romanlarını yazmıştır.²⁷⁷

3.5.3. Dil ve Medeniyet

Ahmet Mithat Efendi'nin dilin kullanımına dair görüşleri de onun edebiyata bakış açısının doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda onun dil konusuna yaklaşımının yine Medeniyet düşüncesinin bir yansıması olarak görülmektedir. Zira onun yazdıklarıyla ulaşmak istediği amaçların başında halkı bilgilendirmek, eğitmek, Batı kültürünü halka tanıtmak, halkta okuma merakı uyandırmak gibi şeyler gelmektedir. Bu yüzden onun Şinasi tarafından ileri sürülen, Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın da destek verdiği Türkçenin sade kullanımını özellikle popüler yayınlar için yaygın hale getirmeye çalıştığı görülür. Onun temel gayesi halka dokunmak, halka ulaşmaktı ve bunun içinde halkın anlayabileceği şekilde yazması gerekiyordu. Dilde sadeleşmeyi savundu ve bunun nasıl yapılacağı ile ilgilide yazılar yazdı. Özellikle yabancı dil kurallarının ve yabancı kelimelerin yerine Türkçelerinin kullanılmasını istemiştir. Yine o konuşma dilinin yazı dili şekline getirilmesini tavsiye etmiştir.²⁷⁸

²⁷⁶ Ahmet Mithat, Felatun, ss. 170, 171.

²⁷⁷ Gökçek, s. 59.

²⁷⁸ Ülken, s. 146.

Ahmet Mithat Efendi'nin her ne kadar dilin sadeleşmesi yönünde birtakım fikirleri olsa da onun bu alanda yetkin bir dil uzmanı olduğunu söyleyemeyiz. Onun sadece bu konuda çekirdek kabul edilebilecek birtakım fikirlerinin olduğu görülmektedir. Yani o kendisinden sonra gelecekler içinde bu anlamda bir yol açmıştır. Bu sebeple onu bu alandaki ilk “*dil savaşıçılarında*” biri kabul edebiliriz. Onun mücadelesinde birçok yabancı kelimeyi atarak yerine halkın anlayacağı kelimeleri yerleştirmeyi başardığını görmekteyiz.²⁷⁹ Çünkü Ahmet Mithat Efendi dil ile medeniyet arasındaki ilişkinin önemini kavramakta ve dili kuvvetli olan toplumun medeniyetinin de güçlü bir medeniyet olacağını çalışmalarında ortaya koymaya çalışmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi bu konuyu “Dağarcık” dergisindeki “Osmanlıca'nın Islahı” başlıklı yazısında tartışmıştır. O dilde sadeleşme taraftarı olsa da bu yazısından anlaşılıyor ki Arapça ve Farsça sözcüklerin tamamen atıldığında geriye pek bir şey kalamayacağına dair gelen itirazları da haklı görüyor: “*Arabi ve Farisi lügatlarını çıkarmış olur isek Osmanlı kâmusunun hemân bütün bütün boşalacağı derkârdır.*”²⁸⁰ Fakat bunun devamında hemen hemen bütün dillerin başka illa ki başka dillerle etkileşime girerek tamamen kendi sözcüklerinden ibaret kalamadığını da ifade etmiştir: “*Acaba dünyada bir lisan var mıdır ki mahlût olmayıp da sırf kendi malı olan elfâzı kollasın?*”²⁸¹ Yazının devamında bu iddiasını destekleyen özellikle Arapçadan bazı örnekler verir. Fakat bu dile karışan yabancı sözcüklerin ne yoğunlukta karıştığı konusu önemli görülmektedir. Zira Ahmet Mithat Efendi'ye göre o dönem bu etki çok fazla olmuştur ve dilin anlaşılması oldukça güç hale gelmiştir.

*Gele gele Osmanlı kitabeti o dereceyi bulmuştur ki, kaleme alınan her şeyi ne Arap ne Acem ve ne de Türk anlamayarak bu lisan yalnız birkaç zât arasında tedavül eder bir lisân-ı hususî hâline girmiş ve azlığın çokluğa tabî olması darb-ı mesel hükmündeyken, bu azlık çokluğu kendisine tabî etmek dâvasına düşerek, nihayet milleti âdeta lisansız bırakmıştır.*²⁸²

Yukarıdaki bölümde Ahmet Mithat Efendi'nin açıkça dilde sadeliği ve özellikle de anlaşılır olmayı hedeflediği aşikardır. Onun derdi halkın bilgilenmesi ve

²⁷⁹ Ahmet Caferoğlu, “Ahmet Mithat Efendi ve Türkçemiz”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1-2-3-4, 2012, s. 2.

²⁸⁰ Saridoğan, s. 78.

²⁸¹ Saridoğan, s. 78.

²⁸² Saridoğan, s. 79.

bilinçlenmesi yolunda dilin zorluğundan kaynaklanan bir engelin oluşmamasıdır. Zira onun medeniyet düşüncesinde ilk adım her zaman halkın eğitilmesidir. Bu anlamda yazarımız yine mevcut yazısında Şinasi'ye vurgu yaparak onun bir dereceye kadar dili anlaşılır kıldığını ifade etmiştir. Fakat yazarımız bununla da yetinmeyip dilimizin bir nebze daha sadeleşme potansiyeli taşıdığını belirtmiştir.²⁸³ Bu tartışma yazı boyunca uzar gider. Neticeye gelirsek;

Sözün neticesi lisanımızı ıslah etmeye ziyadesiyle mecburuz. Biz şimdiye kadar meramını (Vele ki anlaşılamayacak bir suretle olsun) kâğıt üzerine kıyabilecek zâtlara “Falan âdem kâtibdir” diye adeta müntehi nazarıyla bakardık. Fakat şimdi görüyoruz ki okuyup yazmak denile şey adeta dileyip söylemekten ibaret kalır “Ben yazar okurum” diyen ademler “Pek’ala onu anladık. Fakat bildiğiniz şey nedir? Hangi fenne hususiyetiniz vardır” diye soruyorlar. Biz yirmi beş otuz yaşına kadar zamanımızı hala lisan tahsili yolunda sarf eder isek otuz beş yaşına girsek bile yine mektep çocuğu halinde kalacağız. Eğer lisana ehemmiyet vermeyip de yalnız fenne hasr-ı himmet edecek olur isek “Pek çoklarını görmekte olduğumuz vecihle” o zaman dahi iki satır yazı yazıp meramımızı ifadeye muktedir olamayız. İnsan dilsiz yaşayamaz. Milletimizin terakkisini ister isek her ferdine bülbül gibi şakıması için kendilerine kolaylık göstermeliyiz.”²⁸⁴

Görüldüğü üzere Ahmet Mithat Efendi dilde sadeleşmenin ve anlaşılır olmanın nedenlerini gayet açık bir şekilde dile getirmiştir. Onun bu yaklaşımı medeniyet tasavvurunu da besleyen bir tavidir. Özellikle son cümledeki “Milletimizin terakkisini ister isek her ferdine bülbül gibi şakıması için kendilerine kolaylık göstermeliyiz” sözü onun halka sözcüklerle ulaşip onları yükseltmeyi amaçladığının açık bir göstergesidir.

Onun dilde sadeleşme konusundaki tavrı sonraki dönemlerde de devam etmiş bu yazısına benzer bir şekilde Tercüman-u Hakikat'te “Sadeliği İltizam Edelim” başlıklı bu minvalde bir yazı yazmıştır. Bu yazı özellikle Edebiyat-ı Cedide'nin yeni kurulduğu dönemlere denk gelmiş ve dil üzerine bazı tartışmalara neden olmuştur.²⁸⁵ Ama Ahmet Mithat Efendi'nin bu konudaki duruşu ve tavrı yukarıda çizdiğimiz çerçeve içinde kalmış o yine pragmatist yönüyle halkın faydasına olacak bir duruşu benimseme yoluna gitmiştir.

²⁸³ Sarıdoğan, s. 80.

²⁸⁴ Sarıdoğan, ss. 82, 83.

²⁸⁵ Ülken, s. 145.

3.6. AHMET MİTHAT EFENDİ VE EĞİTİM

Bu başlık altında Onun eğitim ile olan ilişkisini medeniyet düşüncesi çerçevesinde irdelemeye çalışacağız. Peki burada eğitimden kastımız nedir? Evvela eğitim derken ilk olarak dönemin şartlarını da göz önüne aldığımızda ilim öğrenmek olarak düşünebiliriz. Ve bu yönüyle baktığımızda onun öğrenme ve öğretme aşkı gerçekten vurgulanması gereken bir nokta olarak karşımıza çıkıyor. O gerek kendi hayatında yaşadığı özellikle çocukluk döneminde tüm zorluk ve imkânsızlıklara rağmen gösterdiği çaba sadece çocukluk yıllarıyla ibaret kalmayıp hayatının her merhalesine yansımaktadır. Mesela yaptığı Avrupa gezisinde gezdiği Avrupa devletlerini hem kültürel olarak hem de ilim ve teknik bakımından araştırması onun sadece okuyarak değil gezerek öğrenme çabasına da güzel örnektir. Öte yandan onun bu öğrenme iştahını besleyen bir diğer taraf ise öğretme hevesi ve sorumluluğudur. O bu öğrendiklerini aynı zamanda en iyi dostu sayılabilecek halk ile paylaşarak onları bilgilendirmek ve ilerlemelerine katkı sağlamayı hedeflemiştir. O sebeptendir ki Avrupa gezisinde gördüklerini bin sayfa civarında bir kitapla halka sunmuş, ne gördüyse onları da haberdar ederek bir nevi halkın Avrupa'daki gözü olmuştur. Onun bu öğrenme ve öğretmeye olan müthiş çabasını yazdığı roman karakterlerinde de görmekteyiz. O işlediği bu karakterlerle de halka örnek modeller sunarak onların bilinçaltına öğrenmeye istekli tipler yerleştirmeye çalışmıştır. Şimdi çizmiş olduğumuz bu çerçeveyi detayları ile açıklamaya çalışalım.

Biz bu başlığımızı de üç bölüm altında incelemeyi uygun bulduk. Birinci bölümümüzü Ahmet Mithat Efendi'nin bizzat yazdıklarıyla ve hayatıyla bir öğretici olduğunu ifade eden "Hace-i Evvel" yani ilk öğretmen başlığı ile değerlendirmeye çalışacağız. İkinci bölüm Ahmet Mithat Efendi'nin eğitime bakışını genel hatlarıyla özetleyeceğimiz "Eğitim Anlayışı" başlığımız olacaktır. Son başlığımız da ise onun kadının eğitimi hakkında neler söylediğini anlamaya çalışacağımız "Medeniyet İnşasında Kadının Eğitimi" başlığı olacaktır.

3.6.1. Hace-i Evvel

Ahmet Mithat Efendi yaşadığı dönem içerisinde hayatı boyunca çeşitli isimlerle anılmıştır. Bunlardan bazıları; “hâce-i evvel”, “Osmanlıyı okutan adam” ve “yazı makinası” gibi isimler olmuştur.²⁸⁶

İlk öğretmen anlamına gelen Hace-i Evvel Ahmet Mithat Efendi’ye atfedilen isimlerin başında gelir. Hayatına baktığımızda bunu fazlasıyla hak ettiğini de söyleyebiliriz. Onun yazmaktaki temel gayesinin de tamamen okuyucularını eğitmek olduğunu daha önceki bölümlerde de ifade etmiştik. Bu konuda Okay şu değerlendirmeleri yapar:

Çok defa popüler bir yazar olarak küçümsenmiş olan Ahmet Mithat’ın daha da fazla ilgiyle layık olduğuna her zaman inandım. O, hepimizin, okuyucu ve yazar olarak hepimizin Hace-i Evvel’idir, ilk muallimidir. Hepimizin dediğim zaman kendi dönemi romancılarından, yazarlarından, gazetecilerinden başlayarak günümüze kadar cümle okuyucuları ve hemen her eli kalem tutanı kastediyorum. Hatta zamanında ve daha sonra onu tenkit edenler de dolaylı ve dolaysız onun rahle-i tedrisinden geçmişlerdir. Gazeteci ve yazar olarak da kaç acemi, çekingen delikanlının (Fatma Aliye Hanım’ı hatırlayarak kim bilir kaç genç kızın) elinden tutmuş, eline kalem vermiştir. Otuz küsur yıl çıkardığı, haberlerine kadar çoğunu kendi kaleme aldığı yazılarıyla dolu Tercüman-ı Hakikat ise bir gazetecilik mektebidir.”²⁸⁷

Benzer ifadeleri Tanpınar’da da görmekteyiz. Tanpınar: “Bu, yazıya Hace-i Evvel ile başlayan muharririmizin bütün şahsiyetidir. Mithat Efendi bütün ömrünce öğretmek için öğrenecektir. Her gittiği yerde ev ve mektebi beraber düşünecektir.”²⁸⁸ Diyerek onun bu öğrenen ve öğretene yönüne vurgu yapmıştır.

Esasında bu durumun sadece Ahmet Mithat Efendi’ye özel bir durum olmadığını belirtmek gerekir. Zira onun yaşadığı dönemi incelediğimizde o dönemin temel gayesinin bu anlayış üzerine bina edildiğini anlayabiliyoruz. Bu dönemin aydınlarının temel gayesi öğretmek olmuştur. Özellikle Batılılaşmanın getirdiği bir sorumluluk olarak algılanmış ve halkın habersiz olduğu birçok alan hakkında bilgi verilmesi hedeflenmişti.²⁸⁹

Birçok eserde onun bu tavrı henüz çocukluk çağını yaşayan bir insanı hayata hazırlayan bir baba olarak görülmüştür. Bu durumda baba nasıl çocuğunu hayata

²⁸⁶ Şeref, s. 283.

²⁸⁷ Okay, s.11.

²⁸⁸ Tanpınar, s. 440.

²⁸⁹ Ülken, s. 77.

hazırlarken her yönü ile özen gösteriyor ise, Ahmet Mithat Efendi de okuyucusuna aynı ihtimamı göstermeye çalışıyor. O okuyucusunu eğitilmesi gereken çocukları olarak görüyor. Ve bu şekilde okuyucusunu bilinçlendirerek modern döneme uyum sağlayabilmesi için yetiştirmeye çalışıyor.²⁹⁰

Burada dikkat edilmesi gereken nokta yukarıda da ifade edildiği gibi o dönem halkın eğitime olan büyük ihtiyacıdır. Öte yandan Ahmet Mithat Efendi'nin rejim değişikliğinin siyasi erk üzerinden böyle bilgisiz bir halk varken değişmesini doğru bulmadığını önceki bölümlerde ifade etmiştik. Onun yaklaşımı halkın önce bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi daha sonra rejim değişikliğini tartışmaya açmaktır. Zira gerçekten o dönem bilgisizlik had safhada idi. Biz bunun örneğini Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında Anadolu'dan gelen bir karakter üzerinden çok rahat fark edebiliyoruz. Bu kişi Kastamonu'ndan Felatun Bey'e uşaklık etmek için gelmiştir. Çok kısa bir bölümde bu karaktere değinilmiş olsa da onun vaziyetini şu şekilde açıklar:

*Bu Mehmetçi Gastangalıdan(Kastamonu'ndan) hemicek gelmiş, daha dünyayı öğrenmemiş, ayda yüz kuruşun tutkunu, ensesine sevgi gösterisi olarak ve aferin makamında bir tokat vurulmasının mecburu bir adam olup, hizmet ettiği efendinin bir oğluyla bir kızı olduğunu öğrenmeyi başarmış ve hatta oğlunun adı(nın) "Pantolon Bey" ve kızının adının dahi "Merdivan Hanım" olduğunu bile bellemiştir.*²⁹¹

Görüldüğü üzere Anadolu'dan gelen bu karakterin dünyayı öğrenememiş ve Eflatun olan ismi Pantolon, Mihriban olanı ise Merdiven diye ancak kavrayabilmiştir. Bize göre yazar burada o dönemki insanının dünyaya kapalı ve bilgiye muhtaç halini göstermek istemiştir. Bu durumda onun evvela öğrenip sonra öğretme gayesini açıklayan önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda vermiş olduğumuz baba örneğini eğitim alanına taşırsak Ahmet Mithat Efendi'yi bir ilkokul öğretmeni olarak düşünebiliriz. Zira onun eserlerini okuyanların bilgi seviyesinin bir ilkokul çocuğu ile aynı olduğu ifade edilir. Bu sebeple o vatani bir okul, halkı ise yaş ve meslekleri farklı olan ilkokul çocukları olarak görmüştür. Bu sebeple o yazdıkları ile onları eğitirken seviyelerini dikkate almış, önce basit, eğlenceli ve merak uyandıran küçük hikâyeler yazmıştır. Seviye ilerledikçe, okuyucularının bilgisi arttıkça o da yazdıklarının seviyesini

²⁹⁰ Tüzer, Modernizm, s. 292.

²⁹¹ Ahmet Mithat, Felatun, ss. 32,33.

yükseltmiştir.²⁹² Bu başlıkta daha çok Ahmet Mithat Efendi'nin şahsiyetini ifade eden ilk öğretmen oluşuna dair yorumları anlamaya çalıştık. Sıradaki başlığımızda ise onun hayatın her alanına nüfuz etmiş olan bu öğretici tavrıyla neyi amaçladığını medeniyet tasavvuru çerçevesinde anlamaya çalışacağız.

3.6.2. Eğitime Dair Görüşleri

Ahmet Mithat Efendi'nin medenileşme fikrinin temelinde terakki yani ilerleme kavramının yer aldığını ifade etmiştik. Bunun için ise toplumun kültürel anlamda bir bilinç kazanabilmesi sağlanmalıdır. Bu yüzden yalın bir şekilde ifade etmek gerekirse; Ahmet Mithat Efendi için medenileşmenin yolu halkın eğitilmesinden geçmektedir. O da zaten hayatı boyunca kalemi üzerinden bunun mücadelesini vermiştir. O yüzden kendisi eğitim sisteminin de yeniden düzenlenmesi gerekliliğini savunmuştur. Bu düzenlemenin neye göre yapılacağını açıkça belirtmese de Okay'a göre Ahmet Mithat Efendi Batı okullarını model olarak görmüştür.²⁹³ Ahmet Mithat Efendi Bağdat'ta olduğu yıllarda bu durumu Menfa isimli eserinde şu şekilde dile getirmiştir:

*Daha Bağdat'ta bulunduğum zamandan beri bende bir emel hâsıl olmuştu ki o da bizim memlekette usûl-i tahsili ıslah etmek kaziyesinden ibaret idi. Hatta bundan mukaddem daha ziyade tafsilat ve izahatıyla dermeyân eylemiş olduğum veçhile ben kendi mütalâat ve tasavvurâtıma milletimizin cidden terakki ve ihyâsı tâmim-i maarife mütevakkıftır itikadından bulunduğumdan ve tâmim-i maatîfin birinci mevkuf-ı aleyhi ise usûl-i tahsil idüğünden Bağdat'ta Mekteb-i Sanayi şakirdanı üzerinde zihnîmce tasavvur eylediğim birçok suretleri tecrübeye başlamış ve Hâce-i Evvel'in birinci ve ikinci tabılarını da ve muahharan İstanbul'da neşreylemiş olduğum üçüncü tabını dahi bunlar için yazmıştım.*²⁹⁴

Ahmet Mithat Efendi'nin Avrupa seyahatinde birçok eğitim kurumunu da ziyaret ederek çeşitli gözlemlerde bulunmuştur. Elbet Avrupa da müşahade ettiği bu okullar onun kendi ülkesindeki okulların durumunu göstermesi açısından da belirleyici olmuştur. Örneğin Cenevre'de yetimler okulunu ziyaret ettiğinde burada

²⁹² Leyla Albayrak, **Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Eğitim Ve Çağdaş Eğitim Yaklaşımları Arasında Bir Karşılaştırma**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, s. 5.

²⁹³ Okay, Ahmet Mithat, s. 363.

²⁹⁴ Ahmet Mithat, Menfa, ss. 118, 119.

on yaşındaki öğrencilerin durumunun bizim askeri rüştiyelerinden mezun olanlarla bile kıyas edilemeyecek derecede olduğunu itiraf ediyor:

On yaşlarına kadar bu mektepte dört sene tedris edilecek olan etfal okuyup yazdıktan maada hesap ve hendese ve coğrafya ve tarih-i tabii ve kozmoğrafya gibi fûnunda dahi oldukça malumat peyda ediyorlarsa da fûnun-i mezkûrenin kâffesi modeller üzerinden bir suret-i acibede tedris olunarak şakirdana o kadar suhuleti mucip oluyor ki orada gördüğümü on yaşındaki şakirdanı bizim askeri rüşdiyelerinden bâ- şehadetname çıkan şakirdana kıyas edebilmek ziyadesiyle müşkülleşiyor.²⁹⁵

Ahmet Mithat Efendi'nin İsviçre'deki çeşitli okulları gezdikçe kendi ülkesindeki okullarla kıyas eder ve bu kıyas sonucu yukarıda ifade etmiş olduğumuz eğitimde ki yeniden yapılanma gerekliliğini açıkça fark eder. Aynı şekilde “*Ameliyat Mektebi*” olarak ifade ettiğı; mühendislik, makinistlik, marangozluk, demircilik, saatçilik, kuyumculuk gibi mesleki ve sanat okullarının on yaşına kadar teorik eğitim verdiğini bunun yanında on yaşından sonra hem eğitimlerine devam ettikleri hem de fiili olarak mesleklerini ve sanatlarını uygulamaya başladıklarını gıpta ederek belirtir. Bizde ise bu eğitimlerin yanlış yapılanma sonucu memuriyetle sonuçlandığını da hayıflanarak belirtmiştir. ²⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi tüm bu kıyaslamaların uzun uzadıya süreceğini ve bu seyahatnameye sığamayacağını belirterek řu kritik soruyu kendine ve okuyucularına sormaktan da geri durmaz: “*İşte bizim asıl muhtaç olduğumuz mektepler bunlar değil midirler?*”²⁹⁷ Tüm bu değerlendirmeler bizi řu sonuca götürüyor ki Ahmet Mithat Efendi özellikle Avrupa'daki eğitimin kalitesini gördükten sonra Osmanlı eğitim kurumlarının çağın çok gerisinde olduğunu fark etmiş ve eğitimde yeniden yapılanmanın sağlanması gerektiğini belirtmiştir.

Avrupa seyahatinde onun dikkatini çeken bir başka meselede köylülerin durumudur. Bu olaya yine İsviçre'de Montrö şehrinde şahit olur. Burada bahçelerin, bağların ve de hayvanların barınaklarının durumu Ahmet Mithat Efendi'yi etkilerken asıl onu hayran bırakan köylülerin eğitilmiş ve mesleklerinde bilinçli oluşudur. Ve bu durum onun eğitimin temeline köylülerden başlamalı fikrinin oluşmasına neden olmuştur. Hatta o şehirlerde eğitime verilen önemin çok daha fazlasını köylerdeki eğitime verilmesi gerektiğini belirtmiş zira ancak bu şekilde kalkınmanın

²⁹⁵ Ahmet Mithat, Cevlan, s. 804.

²⁹⁶ Ahmet Mithat, Cevlan, s. 817.

²⁹⁷ Ahmet Mithat, Cevlan, ss. 817, 818.

gerçekleşebileceğini şu ifadelerle belirtmiştir: “*Terakkıyât-ı umumiye dahi asıl ahali-i kurâdan baş gösterirse memleket mamur ve millet zengin olur.*”²⁹⁸

Bu kadar eğitime önem vermiş bir şahsiyetin elbette eğitim alanında yazmış olduğu eserlerde vardır. Bunlardan başlıcaları: “Hikmet-i Peder”, “Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi”, “Çocuk Melekat-ı Uzviye ve Ruhîyesi”, Peder Olmak Sanatı”, “Ana-Kız” ve “Babalar Oğullar” gibi eserlerdir. Bu eserlerdeki eğitim yaklaşımının çağının ilerisinde bir eğitim anlayışına sahip olduğunu göstermesi açısından önemli sayılmıştır.²⁹⁹ Öte yandan Ahmet Mithat Efendi’ye göre eğitimin temeli ailede başlamaktadır. Gençleri evlilik konusunda bilinçlendirmek için kaleme aldığı “Peder Olmak Sanatı” adlı eserinde esasında çocukların terbiye ve eğitimini ön plana çıkarmıştır. Aile içi eğitimi o kadar önemsemiştir ki başlıktan da anlaşılacağı üzere bu işi bir sanat olarak görmüştür. Nitekim kendisi de bu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Baba olmak sanatı! Bu sanat ne kadar latiftir. Latif olduğu kadar da mühimdir. Pek ziyade calib-i nazar-ı dikkat bir şeydir.*”³⁰⁰ Eserde ısrarla vurgulanan kısımlardan biri gençlerin ne zaman evleneceği konusudur? Ahmet Mithat Efendi bu konuda Avrupa’da ortaya çıkan geç evlenme konusunu eleştirerek Osmanlı gençlerinin bu akıma kapılmadıklarını ve tam vaktinde evlendiklerini takdir ederek belirtmiştir: “*Hayır efendim, hayır! Lütuf ve inayet-i Bari’ye binlerce hamd ü sena olsun ki fazıl gençlerimiz içinde binde birisi bile Avrupa’nın artık çürümüş olan medeniyetinden bu yoldaki fazihalarını kabule tenezzül edebilecek haramzadelerden değildirler. Arzu’yı tehhül hepsinde vardır.*”³⁰¹ Burada yazarın Avrupa medeniyetini çürümüş olarak nitelemesindeki gayenin bu medeniyetin manevi tarafındaki zayıflığa işaret etmek içindir. Zira kendisinin ilim ve teknik anlamda Avrupa’yı takdir ettiği manevi anlamda ise kıyasıya eleştirdiği bilinir bir gerçektir. Evlilik gibi ahlaka ve terbiyeye dayalı bir kurumunda manevi olarak sahip çıkılması gereken bir değer olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Medeniyet düşüncesi çerçevesinde baktığımızda; aile toplumu oluşturan en temel yapı taşıdır. Ailede başlayan sağlıklı bir eğitim toplumu şekillendirecek ve bu

²⁹⁸ Ahmet Mithat, Cevlan, s. 841.

²⁹⁹ Albayrak, ss. 182, 183

³⁰⁰ Ahmet Mithat, Peder, s. 17.

³⁰¹ Ahmet Mithat, Peder, s. 23.

sayede ideal bir toplum ortaya çıkabilecektir. Bu eserde Ahmet Mithat Efendi'nin en nihayetinde amaçladığı ana düşüncenin bu olduğunu görüyoruz:

*Teëhhülden maksat ibka-yı nev olduğu beyan edilince bu sözün ehemmiyeti işte buralara kadar uzanıp gelir ki o ehemmiyeti mücmelen beyan için dahi “Teëhhülden maksat evlat yetiştirmektir” denilir. İnsan kendi mevcudiyetini vefatından sonra dahi yetiştirdiğı evlat ile bir hayli zaman daha idame eder. Evladının evladı da bu idameyi bir kat daha temdit etmiş olurlar. Bu halde teëhhülden maksat ibka-yı aile olmak hükmünü alır. Bir milleti aileler teşkil edeceklerinden teëhhül maksadındaki hüküm ibka-yı millet derecesinde tevsi eder. Nev’iyet-i beşeriye dahi milletlerden müteşekkil olduğu için maksad-ı teëhhülün hükmü işte bu veçhile nev’iyet-i beşeriyeyi ibka ve idameye kadar varır. Bu teselsül bedihiyat-ı umurdandır.*³⁰²

Ahmet Mithat Efendi'nin eğitim anlayışı içinde ahlak eğitiminin de önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. O toplumun manevi gelişimi ve huzuru için ahlaki ilkeleri önemli bir görev olarak görmüş özellikle yazmış olduğu hikâyelerde bu ahlaki nitelikleri okuyucularına kazandırmaya çalışmıştır. Tüzer, Ahmet Mithat Efendi'nin ahlak eğitimine değinirken aynı zamanda ilim ve teknik anlamda da batıyı örnek alan yeni bir kimlik inşa etmeye başladığını ifade etmiştir:

*Ahmet Mithat, üzerinde yaşadığı topraklar için kırılma sayabileceğimiz kendi yüzyılındaki yenileşmeyi, gelecek adına esaslı bir kimliğin inşası için fırsat olarak görmüştür. Bu kimliğin özünü ise Batı dünyasının özellikle ilim ve teknik sahada insanlığa kazandırdıkları ile asırlar boyu Doğu medeniyetinin temel dinamiğı olan adalet, ahlak, insan sevgisi gibi değerler oluşturmaktadır. Tüm bunları bir sentez haline getirerek anlatılarındaki kimi kahramanlarına hayat veren yazar, okurlarının da buradan hareketle şekillenmesini ve “yeni kimlik”e ilişkin insani değerlerle yüklenmesini istemiştir.*³⁰³

Onun eğitime bakış açısının somut bir örneğı olarak Medrese-i Süleymaniye örneğini verebiliriz. Bu Ahmet Mithat'ın Rodos'a sürgün ediliş i ile başlayan bir süreçti. Ahmet Mithat Efendi'nin sürgündeyken de kendini okumaya, okutmaya ve eser yazmaya verdiğ ini görmekteyiz. Bu onun aynı zamanda ne kadar azimli ve çalışkan bir kişilik olduğunu görmemiz açısından da önemli bir veridir. Medrese-i Süleymaniye esasında çocuklar için açmış olduğu bir okuldur.³⁰⁴ Bu okulda yirmi tane çocuğa eğitim verdiğ i söylenir.³⁰⁵ O buradaki eğitiminde alfabeden başlayarak kozmografyaya kadar çevresindekileri eğitmeye çalışmıştır. Onun bu eğitim aşkının sadece bu sürgün zamanlarında değil, sonraki zamanlarda da resmi olarak yaptığı

³⁰² Ahmet Mithat, Peder, s. 46.

³⁰³ Tüzer, Hacı-i Evvel, s. 156.

³⁰⁴ Tanpınar, s. 442.

³⁰⁵ Esen, s. 30.

görevlerle anlaşılmaktadır. Onun Darülfünun, Darulmuallimat, Darüşşafaka gibi okullarda; genel tarih, dinler tarihi, felsefe ve pedagoji gibi alanlarda ders verdiğini görmekteyiz. Hatta kaderin bir cilvesi olarak onun son nefesini de Darüşşafaka’da 28 Aralık 1912 senesinde öğrencilerinin kollarında verdiğine tanık olmaktadır.³⁰⁶

Ahmet Mithat Efendi’nin eğitime bakış açısındaki önemli noktalardan biri de; tıpkı teknik alanda olduğu gibi eğitim alanında da batıdaki ilerlemeyi takip etmemiz gerektiği yönündeki değerlendirmeleridir. O batının eğitim öğretimde kullandığı yeni yöntem ve teknikleri ve bu yöntem ve teknikleri uygulayan okulları eserlerinde okuyuculara tanıtmıştır. Hatta bu çağdaş diyebileceğimiz eğitim ile şekillenen kahramanlarını yeni bir insan modeli olarak okurlarına sunmaktadır.³⁰⁷ Yani o eğitim öğretim açısından ülkesindeki resmi okullarının sayısının artmasını, bu okulların ise yeni eğitim yöntemlerini içeren yaklaşımlar benimsemesini hatta bir de yabancı dil eğitimi verecek kapasitede okullar olmasını istemiştir.³⁰⁸

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi’nin eğitim anlayışının özünde kaleminin de imkânlarını kullanarak toplumu batılılaşma merkezli eğitmeye ve bu eğitim ile yenilemeye çalıştığı görülmektedir. Fakat bunu yaparken özümüzde var olan olumlu birtakım özelliklerimizi de kaybetmememiz gerektiğini ısrarla belirtir.³⁰⁹

3.6.3. Medeniyet İnşasında Kadının Eğitimi

Bugün bile kız çocuklarının eğitiminde yaşanan sorunlar yeni yeni aşılmaya başlanmış olduğu düşünülürse Ahmet Mithat Efendi döneminde bu durumun çok daha vahim olduğunu kabul etmek gerekir. Özellikle Tanzimat’la birlikte başlayan yenileşme hareketlerinde kız çocuklarının eğitime dahil edilmesi de gündeme getirilmiştir. Tarihi kayıtlara baktığımızda ilk kız rüştiyesinin 1858’de, ilk kız öğretmen okulunun ise 1869’da açıldığını görmekteyiz. Bazı okullarda okuyan kız ve erkek öğrenci sayısını kıyasladığımızda ise mevcut durum daha iyi anlaşılabilir. Mesela Ahmet Mithat Efendi’nin yazı hayatına giriş yaptığı yıllar olarak bilinen

³⁰⁶ Tüzer, Hâce-i Evvel, s. 149.

³⁰⁷ Tüzer, Modernizm, s. 97.

³⁰⁸ Okay, Ahmet Mithat, s. 370.

³⁰⁹ Tüzer, Hâce-i Evvel, s. 134.

1872 yılında on dört erkek rüştiyesinde 1427, sekiz kız rüştiyesinde ise 207 kız öğrenci bulunmaktaydı.³¹⁰

Ahmet Mithat Efendi dönemin şartları göz önüne alındığında kadınların eğitimi konusunda oldukça açık fikirli bir yaklaşım benimsediğini söyleyebiliriz. Hatta onun ilk eserlerinden biri olan, kadın haklarını ve eğitimi savunduğu Felsefe-i Zenan isimli eserinin önsözünde; Sedat Oksal'ın 1944 yılında bir gazete yazısında Ahmet Mithat Efendi için; “(...) kadınların hayat şartlarını beğenmeyen ve o zamanın yaşayışına ilk isyan sesini yükselten adamdır” dediği iddia edilmiştir.³¹¹ Öte yandan onun medeniyet düşüncesinde kadının eğitimi kritik bir rol oynamaktadır. Bir önceki başlığımızda “Peder Olma Sanatı” isimli esere de atıf yaparak, ailenin eğitimi toplumun eğitimi demek olduğunu, eğitilmiş bir toplumunda ideal bir medeniyet hareketini doğuracağına işaret etmiştik. Aynı eserde yazar birçok bölümde bu eğitimde kadının eğitimi ve kadının eğitimdeki rolüne de vurgu yapmıştır. Hatta o kız çocukların eğitimine erkek çocuklarındakinden daha fazla önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir: “... kız çocukları dahi erkek çocuklar kadar talim ve terbiye etmek o talim ve terbiyeden muntazır olan neticeye göre müsavaten lazımdır. Kız evlat yüzünden nail-i saadet olmaksızın sürat dahi düşünülecek olursa kızların terbiyesine daha fazla ehemmiyet veren bir peder daha ziyade akıllılık etmiş olur.”³¹²

Felsefe-i Zenan eserine yeniden döndüğümüzde bu eserin henüz girişinde tanıtılan Fazıla Hanım'ın önce babası Bedrettin Efendi'den gramer, mantık, ilahiyat gibi temel ilimleri tahsil ettikten sonra hadis, tefsir, vb. ilimleri de kendi imkanlarıyla öğrenme yoluna gitmiştir. Bununla da yetinmeyen Fazıla Hanım en son felsefeye merak sararak bu alanda kendini geliştirmeye çalışır.

Kendisinin ilim tahsil etmeye ve bu yolda bir ilim sahibi olmaya o kadar istek ve gayreti var idi ki pederinden kalan iki evden, Büyük Ayasofya'da bulunan iki odalı evceğizi alıkoyup babasının yaşadığı zamanlarda oturdukları sekiz on odalı bir büyük evi, gerekli gereksiz birçok eşyasıyla beraber satmış ve bu parayla mevduat sertifikası almıştı. Bu sertifikalardan kazandığı yıllık on bin kuruş kadar gelire kanaat etmiş ve böylelikle olanca vaktini de öğrenmeye ve ilim sahibi olmaya adanmıştı. Hatta evinde mutfak olarak kullanacağı bir yere yiyeceği yemeği pişirmek veya bir kazan su koyup giyeceği çamaşırları yıkamak işlerini bile eğitim ve öğrenimine engel bir meşguliyet sayarak çarşı aşçısından yemeğini getirtmekte ve çamaşırını da dışarıya yıkatmakta idi. Bu hanım herkes

³¹⁰ Okay, s. 371.

³¹¹ Ahmet Mithat Efendi, **Felsefe-i Zenan**, Sel Yayıncılık, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2018(Zenan), s. 5.

³¹² Ahmet Mithat, Peder, s. 18.

ile ahbablığı kesmiş, bir tek Ayasofya Kütüphanesi'nin kütüphanecisi olan efendi ile iletişim kurmuştu. Söz konusu efendi aracılığı ile gerek Ayasofya ve gerekse diğer kütüphanelerden ve çok gerekirse sahaflar çarşısında her istediği kitabı getirir, okuduktan sonra kendi kütüphanesinde de bulunması gerektiğini düşündüğü kitapların baskılarını bulup satın alır ve baskısı bulunamaz ise gücü yettiği derece fedakârlık ederek yazdırır idi.

Görüldüğü üzere Fazıla Hanım karakteri üzerinden neredeyse takıntı derecesinde bir eğitim çabasına tanık olmaktayız. Nitekim hikâyenin devamında bir şekilde kendi himayesine geçen iki kız çocuğunun eğitimi için kendi eğitimine ara vermiş ve kendisini bu sefer bu iki kız çocuğunun eğitimine vakfetmiştir.³¹³

Ahmet Mithat Efendi'nin ilim ve teknik anlamında Avrupa'yı örnek aldığından bahsetmiştik. Fakat Onun batıyı örnek alırken yanlış gördüğü noktaları da tespit ederek zaman zaman eleştirilerde bulunduğu da olmuştur. Kadının eğitimi konusunda da böyle bir yaklaşımının olduğunu görmekteyiz. O kadınlara eğitim verilirken batılı/alafranga bir eğitim anlayışı hâkim olduğu takdirde birçok sakıncalı durumunda ortaya çıkacağını belirtmiştir. O bunun örneklerini özellikle Jön Türk romanındaki anlatı kahramanları ile ortaya koymaya çalışmıştır.³¹⁴

Ahmet Mithat Efendi'nin kadının eğitimi ve okuması konusunda eskiden takınılan olumsuz tavır içinde olmadığı, hatta kadınların eğitime karşı çıkanları eleştirdiği görülmektedir. “Jöntürk” romanındaki şu ifadeler bunu açıkça göstermektedir: “Kadınların da eğitim görmelerinin kesinlikle gerektiğine, bugün neredeyse çoğunluk inanıyor. Fakat bu düşünce ve çaba bundan otuz sene önce bu kadar genel değildi. Kızların yazıp okumaları onların gelişmeye kapalı ve alçak gönüllülüğe mecbur olmaları terbiye ve düşüncesine göre henüz uygun görülüyordu.”³¹⁵

Kadınların kesinlikle eğitim almalarını savunan Ahmet Mithat Efendi bundan sonra kadınların alacağı eğitimin nasıl olması gerektiği konusunda birtakım değerlendirmelerde bulunuyor. O dönem kız çocuklarının okutulması konusunda zaten bir direnç olduğunu söylemiştik. Bu olumsuz yaklaşım sonucu kız çocuklarının okuma imkânları da sınırlanmıştır. Özellikle ilkokulu bitirip rüştüne eren kız

³¹³ Ahmet Mithat, Zenan, s. 9.

³¹⁴ Yaşar Şimşek, Ahmet Mithat'ın Jön Türk Romanında Kadına Bakış ve Feminizm Düşüncesi, **IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 21 – 23 Mayıs 2012, s. 139.

³¹⁵ Ahmet Mithat, Jön Türk, s. 9.

çocuklarının eğitime devam etmesinin çok kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bu kişilerin eğer maddi durumları iyiye yaşlı ve güzel ahlaklı hocalardan eğitime devam edebildikleri yine “Jön Türk” romanında ifade edilmiştir:

*Ahdiye, ilkokuldan çıktıktan sonra; pek de uzak olmayan komşulardan Hoca Abdüllatif Efendi adında bir hoca bulundu. Zaten büyük bir okulun Arabi ve Farisi hocası olan bu ihtiyar adam, fazlasıyla da iyi ahlak sahibi olduğundan epeyce hatırı sayılır bir ücret karşılığında, haftada üç gün iki kızı ders vermekle görevlendirildi. Belirli saatlerde gelir, başları örtülü olan çocuklara Arabi'den ve Farisi'den birer ders verirdi. İşte Ahdiye'nin dilde olduğu gibi fikirce de ilerlemesini sağlayan eğitim ve terbiye bu olmuştur.*³¹⁶

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi'nin dönemin şartları dikkate alındığında kadının eğitimi konusunda öncü bir konuma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Elbette onun kadının eğitimi konusunda tıpkı medeniyet düşüncesinde olduğu gibi temkin ve sentezci bir yaklaşım benimsediğini de görmekteyiz. Zira o nasıl ki batıyı örnek alırken ilim ve tekniğini benimseyip manevi ve ahlaki olarak uzak durmamızı salık veriyorsa kadının eğitiminde de bu ahlaki tarafı es geçmemiz gerektiği vurgusunu yapmıştır. Ama her ne olursa olsun Ahmet Mithat Efendi için medeniyetin gelişmesinde kadının eğitiminin konunun girişinde beyan ettiğimiz gibi oldukça kritik olduğu hatta erkeklerin eğitiminden bile önce geldiği yazarımız tarafından özellikle vurgulanmıştır.

3.7. AHMET MİTHAT EFENDİ VE SANAT

Bir medeniyetin yapı taşlarından bir tanesi de hiç şüphesiz sanattır. Ahmet Mithat Efendi dönemi içerisinde güzel sanatlara karşı ilgisi olan yazarlardan biridir. Hatta o her konuda olduğu gibi sanat hakkında da halka bilgi vermeye çabalamış, yine toplumun sanatsal bakış açısını da geliştirmeyi amaçlamıştır. Nitekim o Tüzer'in ifadesi ile; “güzel sanatların modernleşen Türkiye’de önem kazanması için gayret gösterir.”³¹⁷ Öte yandan onun edebiyat anlayışında halkı bilgilendirmek ve eğitmek önceliği olduğu için eserlerinde sanatsal bir kaygı gütmeyi de hatırlamakta yarar var. Şimdi bu başlıkta onun müzik, resim, heykel ve tiyatro gibi döneminde yaygın olan sanat dallarına bakışını ve hayatında ve eserlerinde bunlara ne kadar yer verdiğini anlamaya çalışacağız.

³¹⁶ Ahmet Mithat, Jön Türk, s. 14.

³¹⁷ Tüzer, Kimlik İnşası, s.122, 123.

3.7.1. Müzik

Batılılaşma hareketiyle beraber Batı müziği de Osmanlıda ilgi görmeye başlamış hatta batılı tarzda müzik dersleri veren yabancı hocalar tutulmuştur. Özellikle piyano hali vakti yerinde olan aileler tarafından çokça tercih edilen bir enstrüman olmuştur. Ahmet Mithat Efendi de halkı bilgilendirmek için yazmış olduğu romanlarında gerek doğu müziğine gerekse de batı müziğine önemli ölçüde yer vermiştir. Onun anlatı kahramanlarının da müziğe oldukça ilgili oldukları, müzik aletleri çaldıkları ve çocuklarına özel müzik dersi aldirdıkları görülmektedir.³¹⁸ Mesela Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında piyano önemli bir yer tutmakta, romanın özellikle kadın kahramanlarının sürekli piyano dersi alarak eserler icra ettiklerine yer verilmektedir. Hatta piyano hocası olan Jozefino'ya da romanda hatırı sayılı şekilde yer verilmiştir. Romanda piyano çalma konusunda çok yetenekli olan Canan, ders alabilmek için komşusuna gitmek durumunda kalır. Rakım bu durumu öğrenince: *“Sen piyanoya mı heves ettin kuzum? Ben sana piyano alırım. Ben de buraya senin için muallime celp edebilirim.”*³¹⁹ diyerek Canan için durumu çok da iyi olmamasına rağmen bir piyano alır ve ona özel ders aldırır.

Ahmet Mithat Efendi kendisi de şahsi hayatında müziğe ilgi göstermiştir. Dönemin en yaygın müzik aletlerinden biri olan piyanoyu çalabilmektedir. Fakat o gençlik yıllarında daha çok alaturka müziğe ilgi duymuş ve bu müzik türü ile ilgilenmiştir. İlerleyen yıllarda İstanbul'da karşılaştığı bazı yabancı gruplardan dinlediği konserler, operalar, izlediği operetler onun Batı müziğine de ilgi duymasına ve sevmesine de yol açmıştır. Hatta daha sonra yapmış olduğu Avrupa gezisinde her ne kadar basit bir seviyede de olsa bu iki müziği birbiriyle kıyasladığı durumlar bile olmuştur.³²⁰

Avrupa seyahatini anlattığı eserinde Avrupa'da dinlediği müzikleri de değerlendiren Ahmet Mithat Efendi, öte taraftan kendi müziği hakkında da birtakım değerlendirmelerde bulunur. Onun müziğe bakış açısında Avrupa'ya yönelimi vardır ama bunun aşama aşama olması gerektiği de belirtilir:

Ancak evvel-be-evvel müzikamızı ıslah etmeli. Çünkü bundan beş altı asır evvel Avrupa müzikasında olduğu gibi bizim müzikamız hala “unison” yani hep bir

³¹⁸ Okay, Ahmet Mithat, s. 395.

³¹⁹ Ahmet Mithat, Felatun. S. 65.

³²⁰ Okay, Ahmet Mithat, ss. 395-396

*perdeden icra olunur bir müzikadır. Armonu henüz girmemiştir. Askeri müziklarımız için alaturka olarak tertip olunan bazı marşlarda piyanoyla icra olunan bazı parçalarda armoniye biraz iltifat olunmaya başlanmışsa da biz henüz alaturka müzikamızın bu teceddüd ve tekemmülünü alafranga addiyle pek de hoşlanamıyoruz.*³²¹

Bu değerlendirmelerinin orada bulunanlar tarafından takdirle karşılandığını belirten Ahmet Mithat Efendi bu konu hakkında bu denli konuşabilmenin Avrupa halkı için normal bir durum olduğunu fakat Osmanlı toplumunda bu bahislerin ancak konunun uzmanları tarafından konuşulabildiğinden hayıflanır. Bizde sanata gerekli ilgi ve merakın henüz yaygınlaşmadığı hatta bu meseleler hakkında konuşmanın bazı çevrelerce hoş karşılanmadığı vurgusunu da görmekteyiz: “İhtimal kârilerimiz meyanında pek çok zevat bulunabilir ki Ahmet Mithat’ın kendilerince ciddiyattan addolunan mesail ve mebahise iştigal etmesi arzusuyla hakayık-ı musikiyeye dair olan şu mübahaseyi ciddiyetten bile tecrid etmek isterler.”³²²

Ahmet Mithat Efendi’nin müziğe yaklaşımının olumlu olduğunu hatta Avrupa’da müziğe verilen öneme imrendiğini, kendi toplumunun bu konuda yeteri kadar ihtimam gösteremediğini ısrarla vurgulamıştır. Ahmet Mithat Efendi müzik sanatının, sanatın bir toplumun medeniyetine olumlu katkılar sağladığının farkındadır. Sanat bir bütün olarak toplumun inanç, eğitim ve diğer birçok safhalarında ilerleme göstermesine katkı sağlayan en önemli alandır. Ona göre, hangi toplumda sanat gelişmiş ise o toplumun dini inancı, eğitimi yüksek seviyeye ulaşmaktadır. Sanat bilhassa dini konularda toplumu radikal düşüncelere yönelmesini önlemektedir. Öte yandan o müziğin insana zihni ve kalbine faydalar sağladığını da belirtmiştir:

*Avrupa düvel-i mütemeddine ve müterakkiyesi muzıkayı ziyadesiyle iltizam ve himaye ederek tiyatroların, konsertoların ve sair mecâmi-i musikiyenin çoğalmaları ilerlemeleri için devair-i belediye ve saireden büyük büyük muâvenet-i nakdiye tahsis ettirirler. Ahali ne kadar çok müddet muzıka dinler ise o kadar müddet zihinleri ve kalpleri mefasidden hâli kalacağı mertebe-i tahakkuktur.*³²³

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi’nin müzik konusunda tavrı ve yaklaşımı olumlu olmuştur. Kendisi de hem eserlerinde hem de hayatında müziğe yer vermiş, müziğin insan ruhunu besleyen müspet bir tarafı olduğunu belirtmiştir. Bu konuda

³²¹ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 232.

³²² Ahmet Mithat, Cevelan, s. 233.

³²³ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 234.

Osmanlı toplumunun yeteri kadar ilgi ve merakının olmadığı Avrupa'nın bu konuya daha çok önem verdiğini belirtmiş, kendi musiki değerlerimizi Avrupa'nın yaptığı gibi geliştirerek halk nezdinde de yaygınlaştırmamız gerektiğini belirtmiştir.

3.7.2. Resim ve Heykel

Bilindiği üzere Osmanlı kültüründe resim ve heykele olan ilgi bazı dini hassasiyetler yüzünden pek olmamıştır. Bu durum doğal olarak o toplum ve kültürde yetişen insanlarında bu sanatlara olan ilgilerini sınırlamıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin de bu durumun bir sonucu olarak bu sanatlara karşı ilgisi ve zevki örneğin bir müzik sanatına olan ilgisine göre oldukça zayıf kalmıştır. Fakat yine de eserlerinde yer yer bu sanatlara dair ifadeler rastlamaktayız.³²⁴ “Müşahadat” isimli romanında bu konuda birtakım değerlendirmelerine rastlıyoruz:

*İslam'ın yok etmeye memur olduğu batıl bir dinin her türlü eserini temelden yok etme hikmetinin doğruluğuyla beraber, ressamlık sanatı ne güzel şeydir! Tarih sayfalarında meşhur olmuş kişilerin vukuatını, başarılarını gördükçe büyüklüğün o mertebesine varmış olan adamlara hayal gücümüz bir de şekil ve suret veriyor. Müzelerde bunların resimlerini gördükçe hayalimizin vücut verdiği şekil ve suret ile bir de o adamların asıl şekil ve suretleri arasındaki farkı incelersek, takdir edici hayretimizi ona göre düzenliyoruz ve düzeltiyoruz. Osmanlı tarihimizin sayfalarında meşhur olan büyükler hakkında bunun mümkün olmaması peş peşe üzülmemize yol açan hallerdendir.*³²⁵

Bunun yanında Ahmet Mithat Efendi'nin resim sanatına dair ortaya konan yasakçı görüşleri de tartışmaya çalışmıştır. Ona göre bu yasağın temel nedeni putlara tapma riski oluşturmastır. Ahmet Mithat bu durumu tedbir almak olarak görür ve eğer ortada bir tapma durumu yoksa resim yapmanın veya evde resim olmasının günah sayılamayacağını iddia eder. Sonuç olarak; İslami konularda oldukça hassas olan Ahmet Mithat Efendi'nin okuyucularına resim sanatı hakkında olumlu ve bu konuda serbestlik sağlayan bir anlayışı aşılama çalıştığını söyleyebiliriz.³²⁶

Onun “Paris'te Bir Türk” romanının kahramanlarından biri ressamdır. Bu ressam üzerinden verdiği diyaloglarda Ahmet Mithat Efendi; resim yapmanın sadece hayali unsurları konu edinmek olmadığını, fen ve tarih gibi alanları da konu edinebileceğini vurgulamıştır. Fakat tarihi konu edinen bir resmi yapabilmek için o

³²⁴ Okay, Ahmet Mithat, s. 403.

³²⁵ Ahmet Mithat, s. 329.

³²⁶ Okay, Ahmet Mithat, ss. 403, 404.

tarihin ve kültürün içinde yetişmiş bir kimse kadar o toplumu tanımak gerektiğini de ifade etmiştir. Burada Ahmet Mithat Efendi'nin resim sanatını gerçekçi bir temelde değerlendirdiği anlaşılmaktadır.³²⁷

Ahmet Mithat Efendi hakkında heykel konusunda da resim sanatı hakkında yukarıda ifade ettiklerimize benzer şeyler söyleyebiliriz. Heykel sanatı da resim sanatı gibi çok fazla onu meşgul etmemiştir. Zaten baktığımız zaman heykele Osmanlı toplumunun daha da mesafeli durduğunu söyleyebiliriz. “*Taaffüf*” romanında biblo tarzı iki heykelciğe rastlamaktayız. Bu heykellerden biri Venüs diğeri ise Minerva heykelleridir. Güzelliği ve hikmeti sembolize ederler. Bu heykellerin mitolojik hikayelerine yer verilir.³²⁸

Sonuç olarak resim ve heykel konusunda Ahmet Mithat Efendi'nin bazı görüşler ortaya koyduğu, bazı eserlerinde özellikle resim ile ilgili vurgularının olduğunu anlamaktayız. Onun resme yaklaşımı olumlu olduğu ve toplumda resme karşı var olan ön yargının da kırılması gerektiği resimle ilgili söylemiş olduğu olumlu sözlerden anlaşılmaktadır.

3.7.3. Tiyatro

Ahmet Mithat Efendi'nin diğer eserleri ile tiyatro eserlerinin sayısı karşılaştırıldığında, bir yazar olarak tiyatroya diğer eserler kadar eğilmediğini söyleyebiliriz. Aslında bu durum dönemin hemen hemen bütün yazarlarında benzerdir. Ahmet Mithat Efendi'nin altı adet tiyatro eseri yazdığını görmekteyiz. Normalde az bir sayı olmamasına rağmen Ahmet Mithat Efendi'nin toplamda yazdığı eser sayısı ile kıyaslandığında bu türü bir nebze geri planda bıraktığı düşünülebilir.³²⁹

Onun bir seyirci olarak tiyatroya ilgisi yazar olarak duyduğu ilgiden çok daha fazladır. Gerek İstanbul'da gerekse çıkmış olduğu Avrupa seyahatinde fırsat buldukça sahnelenen tiyatroları kaçırmamıştır. Hatta onun Rodos'a sürgün ediliş hikâyesinin başlangıcı da sergilenen bir tiyatro oyununu seyretmeye gittiği geceye dayanır. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat Efendi'nin tiyatroya karşı

³²⁷ Yeşilyurt, s. 363.

³²⁸ Okay, Ahmet Mithat, s. 404

³²⁹ Okay, Ahmet Mithat, s. 413.

ilgisinin oldukça fazla olduğunu görüyoruz. Bir seyirci olarak da tiyatro izlemekten son derece keyif ve lezzet aldığını da söyleyebiliriz. Kendisi bu durumu “ ... *tiyatro temasından aldığım lezzeti ise her şeye tercih etmekte bulunduğumdan..*”³³⁰ diyerek dile getirmiştir. Hatta o tiyatro izleme ve kitap okuma zevkini kıyaslar ve tiyatro izlemenin verdiği zevki kitap okuma zevkinden üstün tutar: “*Muvazene ve muhakeme-i mahsusama göre tiyatro teması lezzet ciheti ile kitap mütalaasına dahi takaddüm etmektedir.*”³³¹ Tiyatronun halkı eğitme konusunda o dönemin şartları içinde kitap okumaktan daha fazla etkili olduğu bir gerçektir. Bu yüzden o özellikle Namık Kemal gibi çağdaşlarından bu yönüyle ayrılır. Çünkü Ahmet Mithat Efendi onlar gibi tiyatroya bir sanat gözüyle bakmaz, onun yerine toplumun terbiyesinde ve eğitiminde rol oynayan, insanları bilgilendiren bir okul nazarıyla tiyatroyu değerlendirir. Onun kitap okumaktan çok tiyatroyu bu anlamda bu kadar çok sahiplenmesinde, yaşadığı dönemdeki halkın okuma yazma oranının düşük olması, bu sebeple okuma yazma bilmeyen halkın tiyatro kanalıyla daha kolay eğitileceği vurgusunun da önemli olduğunu belirtmeliyiz.³³²

*Tiyatro her memleket-i mütemeddine için levâzım-ı zaruriye sırasına girmiş olup medeniyetçe bizim gibi mertebe-i kemale henüz takarrüp etmemiş olan yerler için ise bunun lüzumu bir kat daha artar. Malumdur ki bizde okumak bilen ve okuduğunu anlamaya muktedir olan nüfus birbiri üzerine yüzde on nispetini ancak bulabilir. Daha tuhafını isterseniz şunu da ihtar edelim ki bizde yazı yazan ve yazdığını anlayabilenler dahi üç binde bir nispetini bulamaz ya? Mâhazâ biz nazar-ı ehemmiyeti yalnız okuyanlara hasr edelim. Halk terakkiyat-ı medeniyece matlup olan dersi yalnız müellifât-ı cedide mutâlaasından almakla kalırsa maksadın bu suretle husulü pek çok zamanlara tevakkuf eder. Zira elhaletü hazihi oldukça revaç bulan bir kitap binbeşyüzden nihaet ikibinbeşyüz nüshaya kadar satılabilecektir. Bu da beş senede ancak satılıp biter. Yüzbinlerce nüfus için mütalaaya edilen şu rağbet hiç menzilesinde addedilse sezadır. İmdi biz okumak yazmak bilmeyen nüfusu tiyatrodaki ibretli oyunlar iraeisi ile terbiye etmeğe cidden çalışacak olsak, san'at-o tab'ından ziyade tiyatro san'atı ile muvaffak olabiliriz. Zira her defasında yedişer sekizyüz nüfus tiyatrodaki bulunmak şartı ile onbeş yirmi defa temaşağaha vaz' olunan bir oyunu on, onbeşbin nüfusa göndermiş oluruz.*³³³

Ahmet Mithat Efendi yazdığı tiyatro eserlerinde tiyatronun bu eğitici yönünü etkili bir şekilde kullanmaya çalışmıştır. Yazmış olduğu eserlerde birçok ahlaki değer işlendiği ve bunu izleyiciye telkin etmeye çalıştığı oldukça açıktır.

³³⁰ Ahmet Mithat, Menfa, s. 73.

³³¹ Ahmet Mithat, Menfa, s. 73.

³³² Okay, Ahmet Mithat, s. 414.

³³³ Ahmet Mithat, Menfa, s. 74.

Eserlerinde evrensel değerleri ve erdemleri bazen dini literatür ile bazen genel geçer değerler üzerinden göstermeye çalışır.³³⁴

Ahmet Mithat Efendi'nin Avrupa seyahati esnasında fırsat buldukça tiyatrolara gittiğini belirtmiştik. O tiyatrolarda oyunları izlemenin yanında Batının fiziki anlamda da gerek tiyatro ve opera salonları gerekse kostüm ve dekorlar açısından ne kadar ileri seviyeye ulaştığını fark eder. O ayrıca her şehir ve kasabanın kendine ait bir tiyatroya sahip olduklarını görünce Batının bu konuyu ne kadar önemseydiğini ve özümseydiğini anlar.³³⁵ “... dört sokaktan geçilerek bu bina-yı cesim tavaf ve temaşa edilip de tiyatro oyunu için bu kadar külfet iltizam edilmiş olmasını düşündükçe insana hayret gelmemek kabil olamıyor.”³³⁶

Ahmet Mithat Efendi'nin tıpkı teknik ve ilim konusunda batının örnek alınmasını ama ahlaki alanda kesinlikle örnek alınmaması gerektiği ile ilgili önceki başlıklarımızda detaylı değerlendirmelerimiz olmuştu. Tam bu nokta da Ahmet Mithat Efendi'nin aynı mantıkla batıda oynanan ya da dilimize tercüme yoluyla ulaşan bazı tiyatro eserlerine karşı çıkmıştır. Çünkü ahlaki olarak Batı kültüründen daha iyi noktada olduğumuzu düşünen Ahmet Mithat Efendi özellikle ailenin temeli olan kadın-erkek ilişkilerini ve toplumun ahlakını derinden sarsacak birtakım serbestlik içeren görüşlerin yer aldığı bu tarz eserlerin kesinlikle bizim kültürümüze ve bünyemize uygun olmadığını ifade etmiştir.³³⁷

*Vakia tiyatro san'atının bir de zem ve takbihe şayan ciheti vardır. Bunu hiç kimse inkâr edemez ki ben de inkâr edebileyim. Bu cihet ise ıslah-ı ahlâk değil ifsadı-ı ahlâka hizmet edecek olan rezilane ve muzır şeyleri saha-i temaşaya vaz etmekten ibarettir. Benim müstahsen gördüğüm şey devlet ve millet ve memleket ve familya muhabbetlerini tevsi edecek ve eslâfın bir takım mekarim ve vukuatı ve mehasin-i harekâtını nazarlar ile tasvir eyleyecek güzel oyunları irae ve teşhir ile halkın mürüvvet-i merdânesini ve hissiyat-ı hamiyetkârânesini münbasit etmektir.*³³⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin Avrupa gezisinde Madam Gülnar ile yaptığı bir sohbede özellikle Paris'te denk geldikleri bazı oyunlarda tiyatronun suiistimal

³³⁴ Mehmet Baştürk, Ahmet Mithat Efendi'nin Tiyatrolarında Değerler, **Eğitimde Gelecek Arayışları: Düünden Bugüne Türkiye'de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ve Bartın Üniversitesi, 16-18 Nisan 2015, s. 132.

³³⁵ Okay, Ahmet Mithat, s. 414

³³⁶ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 516.

³³⁷ Okay, Ahmet Mithat, s. 415.

³³⁸ Ahmet Mithat, Menfa, s. 74, 75.

edildiği ve bazı tiyatrolara kızların gitmesinin uygun olmadığı dile getirilmiştir. O yüzden Ahmet Mithat Efendi tiyatro eseri kaleme alanların ahlaki ilkelere dikkat etmesi gerektiğini özellikle vurgular: “*Sahib-i kalem olanların namuslarına müteferri mevaddan addolunmalıdır ki tiyatro sahasında erbab-ı temaşaya ahlak-ı hasene ve efkar-ı nafia verecek oyunlardan maada hiçbir oyun hakkında kalem batırmassınlar.*”³³⁹

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi’nin tiyatroyu her ne kadar çok etkin bir güç olarak görüyor olsa da onun üzerinden ahlaka ve maneviyata tehditi de çok ciddiye almıştır. O okuma yazma oranlarının çok düşük olduğu toplumlarda tiyatronun medenileşme konusunda oldukça işlevsel olacağını ısrarla vurgularken deminde ifade ettiğimiz gibi ahlakımızı bozacak eser ve oyunlardan da uzak durmamız gerektiğini belirtmiştir. Zira Ahmet Mithat Efendi için her ne kadar ilim ve teknik ilerleme önemli olsa da O; “...*ahlak ve adab-ı umumiye denilen şeyi fazilet-i mahza-i medeniye olmak üzere kabul eden...*”³⁴⁰ ifadeleri ile medeniyetin en önemli parçasının ahlak ve maneviyat olduğunu açıkça beyan etmiştir. Zaten bu çatışma alanı da zaten onun medeniyet düşüncesinin ana dinamiğini oluşturmuştur.

³³⁹ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 427.

³⁴⁰ Ahmet Mithat, Cevelan, s. 427.

SONUÇ

Medeniyet kavramının kökenlerine baktığımızda Farabi'ye kadar uzandığını fakat tam anlamıyla civilisation kelimesi ile on sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde Batı'da ortaya çıktığını görmekteyiz. Özellikle Avrupa'nın; ilim ve teknik alanlarında diğer devletlere nazaran çok daha fazla gelişme kaydetmesi onlara karşı üstünlük kurmasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti açısından bu üstünlük ilk defa kaybedilen savaşlar ve yapılan anlaşmalar sonucu hissedilmeye başlanmıştır. Bu noktadan sonra da Osmanlı Devleti'nin öncelikle askeri alanlarda olmak üzere Batı medeniyetini örnek almaya başladığını söyleyebiliriz. Özellikle bu durum Tanzimat Dönemi (1839) sonrasında daha fazla hız kazanarak devam etmiştir. İşte medeniyet kavramı da civilisation kelimesinin tercüme edilmesiyle Osmanlı aydınlarının gündemine girmiş hatta kimilerince Batılı devletler medeni devletler olarak isimlendirilmiştir. Netice olarak Osmanlı'nın yaşadığı askeri yenilgiler, ilim ve teknik anlamda Batı'dan geri kalmış olması ve siyasi olarak da devletin bekasının tehlikeye girmesiyle yaşadığı buhran, bir medeniyet krizi ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Asıl mesele de bu krizin nasıl aşılabacağıdır. Bunun için bazı padişahların çeşitli önlemler alarak birtakım reform hareketlerine giriştiği görülse de kimi zaman bu hamlelerin çok sert bir şekilde karşılık bulduğu, hatta bazı padişahların bunu canıyla ödediklerini görmekteyiz.

İşte Ahmet Mithat Efendi böyle bir medeniyet krizinin yaşandığı bir zaman diliminde dünyaya gelmiş (1844) ve bu atmosferde büyümüştür. Bunun yanında kendisi çocukluk döneminde özellikle maddi olarak rahat bir hayat yaşayamamış, sürekli bir mücadele içinde olmuştur. Küçük yaşta çok zorlu koşullarda çalışmasına rağmen okumaya da gerekli ihtimamı göstererek kendini sürekli geliştirmiştir. Ve en nihayetinde yaşadığı dönemin önemli ve etkili yazarlarından biri olarak topluma yön verebilmiştir. Doğal olarak bu medeniyet krizinin çocuğu olarak onun da kendine has bir medeniyet anlayışına sahip olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvurunu oluşturduğunu düşündüğümüz en temel anlayışın 'terakki' yani ilerleme kavramı ile ifade edilebileceğini söyleyebiliriz. Zira medeniyet kavramı tanımlama ve açıklama konusunda zor ve belirsiz bir yapıya sahipken o dönemde de bu kavrama yüklenilen anlamlar dönemin aydınları tarafından farklı çizgilerde temsil bulmuştur. Mesela

Ahmet Mithat Efendi için medeniyet maddi ve manevi yönü olan, medeniyetin maddi tarafının teknik ilerleme ile manevi tarafın ise din ve ahlak üzerinden temsil edildiği görülmektedir. Dönemin önemli siyasi figürlerinden Yeni Osmanlılar ve devamı gibi görülen Jön Türkler için bu durum rejim yani esasında hürriyet düşünceleri üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin tam bu nokta da çağdaşı Namık Kemal ile ayrıldığını görmekteyiz. Zira Namık Kemal Osmanlı'nın içinde bulunduğu krizden kurtuluşu tepede yaşanması gereken rejim değişikliği ile görürken Ahmet Mithat Efendi ise halkın bilinçlendirilerek krizin çözümünü halkın ilerlemesinde görmüştür. İşte bu noktada sorunun tespitinde yaşanan bu farklılık çözüm noktasında da farklı yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvuruna göre bu krizden çıkmanın yegâne yolu Batı'nın maddi ilerleyişini örnek almak olacaktır. Özellikle kendisi, Batı'yı maddi ve manevi olarak ikiye ayırmış ve maddi anlamda yani ilim ve teknik alanlarında Batı'nın Osmanlı Devleti'ne kıyasla çok ileri düzeylerde olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında manevi yani ahlaki olarak ise Osmanlı'nın Batı'nın önünde olduğunu ve Batı'nın kendilerini örnek alması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Bunun en temel sebebini de İslam inancının topluma sağladığı ahlaki kazanımlar olarak görmüştür. Bu yüzden hiçbir kıstas gözetmeksizin yapılan Batılılaşma hareketlerine karşı çıkmış, özellikle İslam inancının sağladığı bu ahlaki kazanımların terk edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Hatta bu batılılaşma hareketleri çerçevesinde yaşanan misyonerlik faaliyetlerine karşı da yazmış olduğu eserlerle mücadele ederek gençleri bilgilendirmeye çalışmıştır. Bu sebeple o ne derece Batı'yı örnek almamız gerektiği konusunda net sınırları çizmiştir. Özellikle bu fikirlere ulaşmasında 1889 yılında katılmış olduğu Şarkiyatçılar Kongresi'nin ve akabinde yapmış olduğu Avrupa gezilerinin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Burada bazı fuarlarda şahit olduğu teknolojik aletlere hayranlık duyarken, ahlaki olarak ise şahit olduğu şeylerin kendisini çok rahatsız ettiği ve Batı'nın bu anlamda bir çöküş yaşadığını söylemiştir. Bu sebeple Ahmet Mithat Efendi'nin Batılılaşma noktasında toptancı değil ayrıştırıcı bir anlayış benimsediği, Batı'yı sadece ilim ve teknik anlamda takip etmemiz gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Tam bu noktada Ahmet Mithat Efendi'nin Yeni Osmanlılar gibi Osmanlı'nın kurtuluşunun rejim değişikliği ile olacağını savunan fikirlerden ayrıldığını

görmekteyiz. Zira Osmanlı'da okuma yazma oranı çok düşük ve kültürel anlamda da halk iyi bir seviyede değil. Böyle bir durumda tepeden inme bir rejim değişikliğinin var olan krizleri çözmek bir tarafa yeni krizler doğuracağı Ahmet Mithat Efendi tarafından dikkatle ifade edilmiştir. Hatta dönemin önemli padişahlarından 2. Abdülhamit ile de tam bu noktada görüş birliğine vardığı bu sebeple onun politikalarına destek verdiği bilinmektedir. O yüzden Ahmet Mithat Efendi rejim tartışmalarının yapılması yerine halkın eğitilerek kültürel olarak iyi bir seviyeye gelmesi gerektiği yönünde görüşlerini ifade etmiştir. Zaten bu durumun onun edebiyat anlayışına da çok net bir şekilde yansıdığı görülmektedir. Onun edebiyatı halkı bilgilendirmek için bir araç olarak kullandığı, ortaya koyduğu eserlerin sayısı ve sanatsal açıdan yetersiz oluşu açık bir şekilde göstermektedir. Zaten kendisi de içinde yaşadığı dönemin her konuda bilgi sahibi olup hiçbir alanda derinlemesine bilgi sahibi olunmaması gerektiği bir dönem olduğunu oğluna yapmış olduğu nasihatlerde ifade etmiştir. Yani Ahmet Mithat Efendi Osmanlı'nın içinde olduğu bu medeniyet krizini aşabilmek için halkı eğitmeyi gaye edinmiş, bu sebeple de kendisine ilk öğretmen anlamına gelen Hacı-i Evvel ismi verilmişti. Mesela Batı'da yaşanan özellikle de teknolojik gelişmelerden sürekli olarak romanlarında yer vererek halkı bunlardan haberdar ettiği görülmektedir.

Ahmet Mithat Efendi'nin halkı eğitme amacının tiyatroya sığırdığını da görmekteyiz. Hatta kendisi tiyatronun okuma yazma oranı çok çok düşük olan bizim gibi toplumlarda roman, hikâye gibi alanlardan kıyaslanamayacak derece de fazla etkiye sahip olduğunu söylemiştir. Zira okuyamayan halk tiyatro eserini izleyerek daha kolay eğitilebilecektir.

Netice olarak biz bu çalışmamızda dönemin etkili ve meşhur kalemlerinden olan Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet tasavvurunu tespit etmeye çalıştık. Birinci bölümümüzde onun hayatına ve eserlerine baktık ki onun hayatı ve eserlerinin medeniyet düşüncesi ile doğrudan bir ilişkisi olduğu görülmektedir. İkinci bölümümüzde ise medeniyet kavramını ele alarak hem tarihsel hem de kavramsal arka planı oluşturmaya çalıştık. Özellikle 19. Yüzyılda bu kavramın ne anlama geldiği araştırmamız açısından oldukça önem arz etmekteydi. Üçüncü ve son bölümümüzde ise medeniyeti oluşturduğunu düşündüğümüz bazı temel unsurları

belirleyerek Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet düşüncesi ile bu başlıkları ilişkilendirerek tek tek değerlendirmeye çalıştık.

KAYNAKÇA

Ahmet Mithat Efendi, “**Ahmet Metin ve Şirzad**”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013

Ahmet Mithat Efendi, **Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yahut Alafranga**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001

Ahmet Mithat Efendi, **Avrupa’da Bir Cevelan**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2020

Ahmet Mithat Efendi, **Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa**, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016

Ahmet Mithat Efendi- (H. 1288- M. 1871) - **Dağarcık Dergisi (3. ve 4. sayılar)**, çev. S. Emrah ARLIHAN, 29.08.2008
<https://arlihan.blogspot.com/2008/08/duvardan-bir-sada-ahmet-midhat-efendi.html>
(01.02.2024)

Ahmet Mithat Efendi, **Felatun Bey ve Rakım Efendi**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004

Ahmet Mithat Efendi, **Felsefe-i Zenan**, Sel Yayıncılık, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2018

Ahmet Mithat Efendi, **Henüz On Yedi Yaşında**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004

Ahmet Mithat Efendi, **Hüseyin Fellah**, Anonim Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Ahmet Mithat Efendi, **Jöntürk**, 2. Baskı, Turna Yayınları, İstanbul, 2011.

Ahmet Mithat Efendi, **Menfa**, Tarih ve Toplum Kitaplığı, İstanbul, 1988.

Ahmet Mithat Efendi, **Müdaafa 1. Cilt**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2021

Ahmet Mithat Efendi, **Müdafaa 2. Cilt**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2022

Ahmet Mithat Efendi, **Peder Olma Sanatı**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017

Ahmet Mithat Efendi, **Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi**, Dergah Yayınları, Kasım, 2016

Ahmet Mithat Efendi, **Üss-i İnkılap**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013

Adivar, A. Adnan, **Tarih Boyunca İlim ve Din**, Remzi Kitapevi, Dördüncü Basım, İstanbul, 1987,

Ağaoğlu, Ahmet. **Üç Medeniyet**, 3. Baskı, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2013

Ak, Murat. “**Doğu Batı İkileminde Bir Osmanlı Entelektüeli Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış**”, **Marife Dergisi**, Sayı: 3, 2006.

Akçura, Yusuf. “**Üç Tarz-ı Siyaset**”, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2021

Akgün, Mehmet. 1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 40, sayı: 1, 1999.

Aktürk, Şener. Braudel'den Elias'a Ve Huntington'a Medeniyet Kavramının Kullanımları, **Doğubati**, sayı: 41, 2007.

Akyıldız, Ali. "Tanzimat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat> (19.10.2023)

Albayrak, Ahmet. Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun, **Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi**, Sayı;9, Cilt; 9, 2000.

Albayrak, Leyla. **Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Eğitim Ve Çağdaş Eğitim Yaklaşımları Arasında Bir Karşılaştırma**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.

Baştürk, Mehmet. Ahmet Mithat Efendi'nin Tiyatrolarında Değerler, **Eğitimde Gelecek Arayışları: Dünden Bugüne Türkiye'de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ve Bartın Üniversitesi, 16-18 Nisan 2015.

Batuk, Cengiz. Ahmet Mithat Efendi ve Tarih-i Eryan, **Milel ve Nihal Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2004.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 4.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Budan, Cem Yılmaz .Türk İktisat Düşüncesinde Himayeci Usul Kavramının İlk Teorisyonu: Ahmet Mithat Efendi, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, vol.1, pp.75-95, 1306-4223, 2018.

Camız, Alp. **Ahmet Mithat Efendi'de Muhafazakârlık Düşüncesi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014.

Caferoğlu, Ahmet. “ Ahmet Mithat Efendi ve Türkçemiz”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1-2-3-4, 2012.

Çakan, Eyüp. **Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâyelerinde Eğitim Değerleri ve Türkçe**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2008.

Çonoğlu, Salim. **Hikâye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

Doğan, Cem. Doğu İle Batı Arasında Bir Türk Filozofu: Ahmed Midhat Efendi'nin Hayatı Ve Bilimsel/Felsefî Düşünceleri Üzerine, **Ekev Akademi Dergisi**, Yaz 2013

Esen, Nüket. **Hikaye Anlatan Adam**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Esen, Nüket ve Erol Köroğlu. **Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar**, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2006.

Ertan, İrfan. “Osmanlı Materyalist Felsefe Neşriyatında İki Örnek: Dağarcık Ve Felsefe Mecmuası,” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XXI/43, 2021

Fârâbi, **El- Medinetü'l-Fazıla**, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2023

Findley, Carter V. **Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da**, çev. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Findley, Carter V. **Modern Türkiye Tarihi**, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Gökalp, Ziya. **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004.

Güler, Ruhi. **Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e “Medeniyet” Anlayışının Evrimi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Durmuş Günay, “Medeniyet Kavramını Açıklamak İçin Bir Yaklaşım”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, Sayı: 72, 2020.

Günay, Nasuh. Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Din ve Din Anlayışı, **Dinler Tarihi Araştırmalar-II**, Dinler Tarihi Derneği Yayınları/2, Sempozyum: 20-21 Kasım, Konya, 1998.

Gökçek, Fazıl. **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

Göregen, Mustafa. Ahmet Mithat Efendi'nin Hristiyanlıkla İlgili Görüşleri, **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, Kars, 2014.

Göregen, Mustafa. Ahmet Mithat Efendi'nin Hristiyan Kutsal Kitabı'nın Tahrifi Mes'elesine Bakışı, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt:1, sayı:1, 2014.

Görgün, Tahsin. “Medeniyet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#2-modern-tartismalar> (30.10.2023).

Karaca, Hasan. **Ahmet Mithat Efendi'nin Felsefe Anlayışı**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010.

Karakuş, Rahmi. **Felsefi Serüvenimiz**, 2. Baskı, Aktif Düşünce Yayıncılık, Ankara, 2015.

Kutluer, İlhan. ‘**Medeniyet**’, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C 28, İstanbul, 2003.

Meriç, Cemil. **Umrandan Uygarlığa**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977.

Okay, M. Orhan. ‘**Ahmet Mithat Efendi**’, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C 2, İstanbul, 1989.

Okay, M. Orhan **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, Ekim 2017.

Okumuş, Ejder. Tanzimat Hareketine Muhalefet, **Marife Dergisi**, sayı. 2, 2003.

Öktem, Ülker. Darwin'in Eğitim Kuramının Tanzimat'taki Etkileri, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 11, 2011.

Özcan, Azmi. "Osmanlıcılık", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik> (16.12.2023).

Özdemir, Mehmet ve Üzeyir Süğümlü. "Ahmet Mithat Efendi'nin Jöntürk Romanında Medeniyet Algısı, **Electronic Turkish Studies**, 9 (3), 2014.

Özyurt, Mehmet. **Ahmet Mithat Efendi'de Avrupa Fikri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Patacı, Bilal. Ahmet Mithat Efendinin Müdafaa Adlı Eserinin Mukaddimesi, **Milel Ve Nihal Dergisi**, cilt: 9, sayı:1, 2012.

Şeref, İzzet. Tanzimat Dönemi'nde Bir Aydın Olarak Ahmet Mithat Efendi Ve Düşünce, **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, cilt: 7, sayı: 31.

Şeriati, Ali. **Medeniyet ve Modernizm**, 4. Baskı, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Şimşek, Yaşar. Ahmet Mithat'ın Jön Türk Romanında Kadına Bakış ve Feminizm Düşüncesi, **IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 21 – 23 Mayıs 2012.

Tanpınar, Ahmet Hamdi .**On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 28. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

Topçu, Nurettin. **Kültür ve Medeniyet**, 17. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2020.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. C. (16, 563 s.), Ankara, 1989.

Türkmenoğlu, Mehmet Ali. Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlıcılık, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Ağustos 2019, Cilt 5, Sayı 2.

Tüzer, İbrahim. **Ahmet Mithat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014.

Tüzer, İbrahim. Tanzimat Dönemini Aydınlatan Hâce-i Evvel: Ahmet Midhat Efendi ve Modernleşmemiz, **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sulatanları Buluşması**, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014.

Utku, Ali. **Ahmet Mithat Efendi, Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni**, 9. Cilt (Ed. Prof. Dr. Bayram Ali Çetinkaya), İnsan yayınları, İstanbul, 2015

Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 12. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Yeşilyurt, Şamil. **Ahmet Mithat Efendi'nin Romancılığı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014

Yıldırım, Mustafa. **Ahmet Mithat Efendi'nin Nizâ-ı İlm ü Din Adlı Eseri**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 29.

Yılmaz, Durali. **Türk Romanının Doğuşu ve Ahmet Mithat**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987.

Yiğit, Hamide Şule. Türk Düşünce Tarihinde Ahmet Mithat Efendi, **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2016.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, **Fransa Sefaretnamesi**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2022

EKLER

EK 1: Ahmet Mithat Efendi'nin Hayatının Kronolojisi³⁴¹

1844	İstanbul'da doğar.
1854 – 1857	Vidin.
1861 – 1869	Niş. Ruscuk.1
1865	Mithat İsmi alır.
1866	Servet Hanım ile evlenir.
1869 – 1871	Bağdat.
1870	Bağdat'ta Letaifi Rivayat'taki ilk 7 hikaye ve 1 romanı yazıyor “Su-i Zan”, “Esaret”, “Gençlik”, “Teethül”, “Felsefe-i Zenan”, “Gönül”, “Mihnetkeşan”, Firkat.
1871	İstanbul'a dönüş ve evde matbaa kurma “Yeniçeriler”, Eyvah (oyun).
1872	Beyoğlu'na yerleşme. Yayın yok.
1873	“Ölüm Allah'ın Emri” Rodos sürgününe gidiş.
1874	2 roman ve 3 oyunu Rodos'ta yazıyor. Rodos'ta hiç hikâye yok. Hasan Mellah, Dünyaya İkinci Geliş. (3 oyun) Açıkbaş, Ahz-ı Sar, Hükm-i Dil. 1875 Zeyl-i Hasan Mellah, Hüseyin Fellah, Karı Koca Masalı, Felatun Bey ile Rakım Efendi.
1876	İstanbul'a sürgünden dönüş. Menfa, Üss-i İnkılap 1 “Bir Gerçek Hikaye”, “Bir Fitnekâr” Paris'te Bir Türk.
1877	Üss-i İnkılap II, Zübdetü'l Hakayık “Bekarlık Sultanlık mı Dedin?” “Nasip” Süleyman Musli, Kafkas, Çengi

³⁴¹ Esen, ss. 36-38

1878	Tercüman-ı Hakikat’i yayınlamaya başlıyor. Bu yıl başka yayın yok.
1879	Yeryüzünde Bir Melek.
1880	Beykoz’daki Akbaba çiftliğini alıyor. Yayın yok.
1881	Henüz On Yedi Yaşında, Karnaval, Beliyat-ı Mudhike.
1882	Müdafaa I, Müdafaa II Dürdane Hanım, Vah!, Acaib-i Alem.
1883	Yayın yok.
1884	Melek Hanım (Angliko Karakaş) ile evleniyor. Muallim Naci damadı oluyor. Sırmakeş suyunu satın alıyor. Esrar-ı Cinayat, Cellat, “ Voltaire Yirmi Yaşında yahut İlk Muaşakası” (3 oyun) Fürs-i Kadim’de Bir Facia, Çengi, Çerkes Özdenleri.
1885	Bahtiyarlık, Cinli Han, “ Obur”, “Bir Tövbekâr”, Hayret.
1886	Yayın yok.
1887	Beykoz’daki yalıyı alıyor. “Çingene”, “Çifte İntikam”, “Kısmetinde Olanın Kaşığında Çıkar”, Para.
1888	Arnavutlar Solyotlar, Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar, Fenni Bir Roman yahut Amerika Doktorları, Haydut Montari.
1889	Stockholm’daki Müsteşrikler Kongresi’ne gidiş ve 2,5 ay Avrupa’yı gezme. Gürcü Kızı yahut İntikam.
1890	Avrupa’da Bir Cevalan, Ahbar-ı Asara Tamim-i Enar, Paris’te 30000 Budi, Ben Neyim? Diplomalı Kız, Rikalda yahut Amerika Vahşet Alemi, “Dolaptan Temaşa”, “Şeytankaya Tılsımı”.
1891	Müşahadat.
1892	Sayyadane Bir Cevalan Ahmet Metin ve Şirzad, Hayal ve Hakikat

1893	“İki Hudakar”, “Emanetçi Sıtkı”, ”Cankurtaranlar”, “Ana Kız”, “Bir Acibe-i Saydiye”.
1894	Avrupa Adab-ı Muaşeretı yahut Alafranga, kurmaca yok.
1895	Niza-ı İlm ü Din I ve II Taafüf.
1896	Yayın Yok
1897	Niza-ı İlm ü Din III Gönüllü “Klasikler” ve “Dekadanlar” tartışmaları.
1898	Hikmet-i Peder Mesail-i Muğlaka, Altın Aşıkları.
1899	Çocuk Melekat-ı Uzviye ve Ruhiyesi, Ana Babanın Evladı Üzerindeki Hukuk ve Vezai fi, Peder Olmak Sanatı.
1900	Niza-ı İlm ü Din IV.
1899 – 1909	arasında hiç yayın yok.
1910	Jön Türk.
1912	İstanbul’da vefa

EK 2: Ahmet Mithat Efendi Dönemine Ait Roman Kronolojisi³⁴²

1870

Ahmet Mithat Efendi: Letaif-i Rivayat, 1. Kitap: Suizan; Esaret
Letaif-i Rivayat, 2. Kitap: Gençlik; Teehhül
Letaif-i Rivayat, 3. Kitap: Felsefe-i Zenan
Letaif-i Rivayat, 4. Kitap: Gönül; Mihnethkeşan
Letaif-i Rivayat, 5. Kitap: Firkat

1871

Ahmet Mithat Efendi: Letaif-i Rivayat, 6. Kitap: Yeni Çeriler.

1872

Şemsettin Sami: Taaşuk-ı Talat ve Fitnat

1873

Ahmet Mithat Efendi: Letaif-i Rivayat, 8. Kitap: Ölüm Allah'ın Emri

1874

Ahmet Mithat Efendi: Dünya'ya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş

1875

Ahmet Mithat Efendi: Zeyl-i Hasan Mellah
Hüseyin Fellah
Karı Koca Masalı
Yeryüzünde Bir Melek
Felatun Bey ile Rakım Efendi

³⁴² Gökçek, s. 36-42

1876

Ahmet Mithat Efendi:

Paris'te Bir Türk

Letaif-i Rivayat, 9. Kitap: Bir Gerçek Hikaye

Namık Kemal:

İntibah

1877

Ahmet Mithat Efendi:

Çengi

Kafkas

Letaif-i Rivayat, 10. Kitap: Nasip; Bekarlık Sultanlık mı Dedin?

Süleyman Musli

Zafer Hanım:

Aşk-ı Vatan

1880

Namık Kemal:

Cezmi

1881

Ahmet Mithat Efendi:

Henüz 17 Yaşında

Karnaval

Beliyyat-ı Mudhike

1882

Ahmet Mithat Efendi:

Acaib-i Âlem

Dürdane Hanım

Vah

1884

Ahmet Mithat Efendi:

Cellat

Esrar-ı Cinayat

Volter 20 Yaşında yahut İlk Muaşakası

1885

Ahmet Mithat Efendi:

Hayret

Letaif-i Rivayat, 11. Kitap: Bahtiyarlık

Letaif-i Rivayat, 12. Kitap: Cinli Han

Letaif-i Rivayat, 13. Kitap: Obur

Letaif-i Rivayat, 14. Kitap: Bir Tövbekar

1886

Mehmet Celal:

Cemile

Venüs

Dehşet Yahut Üç Mezar

Halit Ziya:

Sefile

1887

Ahmet Mithat Efendi:

Letaif-i Rivayat, 15. Kitap: Çingene

Letaif-i Rivayat, 16. Kitap: Çifte İntikam

Letaif-i Rivayat, 17. Kitap: Para

Letaif-i Rivayat, 18. Kitap: Kısmetinde Olanın
Kaşığında Çıkar

Mehmet Celal:

Orora

Ömer Ali:

Cemal Bey

1888

Ahmet Mithat Efendi:

Arnavutlar Solyotlar

Demir Bey yahut İnkısaf-ı Esrar

Fenni Bir Roman yahut Amerika Doktorları

Haydut Montari

Halit Ziya:

Bir İzdivacın Tarih-i Muaşakası

Bir Muhtıranın Son Yaprakları

1889

Ahmet Mithat Efendi: Gürcü Kızı yahut İntikam
Nedamet mi? Heyhat!
Hüseyin Rahmi: Şık
Samipaşazade Sezai: Sergüzeşt
Ömer Ali: Türkmen Kızı

1890

Ahmet Mithat Efendi: Letaif-i Rivayat, 19. Kitap: Diplomalı Kız
Letaif-i Rivayat, 20. Kitap: Dolaptan Temaşa, Rikalda
yahut Amerika'da Vahşet Alemleri
Ahmet Rasim: Güzel Eleni
İlk Sevgi
Mehmet Celal: Bir Kadının Hayatı
Vicdan Azapları
Nabizade Nazım: Karabibik
Zavallı Kız
Bir Hatıra

1891

Ahmet Mithat Efendi: Müşahadat
Fatma Aliye: Hayal ve Hakikat (Ahmet Mithat Efendi ile birlikte)
Ahmet Rasim: Meşakk-ı Hayat
Endişe-i Hayat
Tearib-i Hayat
Meyl-i Dil
Leyal-ı İstırap
Mehalik-i Hayat
Mektep Arkadaşım
Mizancı Mehmet Murat: Turfanda mı Yoksa Turfa mı?
Hüseyin Cahit: Nadide

Mehmet Celal: Margerit
Hala Seviyor yahut İftirak
Nabizade Nazım: Sevda
Hala Güzel
Hasba

1892

Ahmet Mithat Efendi: Ahmet Metin ve Şirzat
Ahmet Rasim: Afife
Fatma Aliye: Muhadarat
Mehmet Celal: Küçük Gelin
Elvah-ı Sevda
Oyun
Halit Ziya: Nemide
Bir Ölünün Defteri
Nabizade Nazım: Seyyie-i Tesamüh

1893

Ahmet Mithat Efendi: Letaif-i Rivayat, 21. Kitap: İki Hud'akâr
Letaif-i Rivayat, 22. Kitap: Emanetçi Sıtkı
Letaif-i Rivayat, 23. Kitap: Cankurtaranlar
Letaif-i Rivayat, 24. Kitap: Bir Acibe-i Saydiye
Ahmet Rasim: Bir Sefilenin Evrak-ı Metrukesi
Mehmet Celal: Muhabbet-i Maderane
Mev'id-i Mülakat
Karlar Altında

1894

Ahmet Mithat Efendi: Letaif-i Rivayat, 25. Kitap: Ana Kız
Ahmet Rasim: Biçare Genç
Gam-ı

Hicran

Halit Ziya: Tecrübesiz Aşk
Bu muydu?
Heyhat

Mehmet Celal: Bir Kadının Hayatı
Zehra
Olga
Bir Pederin Sergüzeşti

1895

Ahmet Mithat Efendi: Taaffüf
Vecihi: Mehçure
Mihr-i Dil

Mehmet Celal: Mükâfat
Damen-alûde
Ak Saçlar

Ahmet Rasim: Sevdâ-yı Sermedi
Emine Semiye: Muktetafat

1896

Ahmet Mithat Efendi: Gönüllü

Halit Ziya: Ferdi ve Şürekası

Ahmet Rasim: Kitabe-i Gam

Hüseyin Rahmi: İffet

Nabizade Nazım: Zehra

Vecihi: Hikmet
Hurrem Bey
Sail
Malik
Mes'ude
Müjgan
Çoban Kızı
Nedamet

1897

Ahmet Rasim:	Nakâm
Halit Ziya:	Mai ve Siyah
Emine Semiye:	Muallime
Vecihi:	Hasbihal

1898

Ahmet Mithat Efendi	Mesail-i Muğlâka
	Altın Aşıkları
Fatma Aliye:	Re'fet
	Levayih-i Hayat
Hüseyin Rahmi:	Mutallâka
Recaizade Mahmut Ekrem:	Araba Sevdası
Mehmet Celal:	Müzeyyen
Vecihi:	Vuslat
	Sakıb
	Netice yahut Bir Yetimin Sergüzeşti

1899

Hüseyin Rahmi:	Mürebbiye
	Bir Muadele-i Sevda
	Metres.
Mehmet Celal:	Solgun Yadigarlar
	Samimiyet
	İskambil
	Sefid-ser
Vecihi:	Hasan
	Feryad
	Harabe
	Akif

Fatma Aliye:	Udî
Hüseyin Cahit:	Hayal İçinde
Ahmet Rasim:	Ülfet

1900

Hüseyin Rahmi:	Şıapsevdi
	Tesadüf
Mehmet Rauf:	Eylül
Saffet Nezihi:	Zavallı Necdet
Halit Ziya:	Aşk-ı Memnu